

D

E

B

A

T

■ **Monogràfic**
**Les estructures emocionals
de la sociabilitat**

- **Articles d'**Eduardo Bericat, Victoria Cubedo Pinazo, Alberto Martín Pérez, José Antonio Rodríguez Díaz, José Luis Condom Bosch, Aitor Domínguez Aguayo, Javier García-Martínez, María Cascales Mira, María Carmen Bericat Alastuey, José Luis Antoñanzas Laborda, Eva María Tomás del Río, Vanesa Saiz Echezarreta, Cristina Peñarín i Lluís Català Oltra

S

DEBATS — Revista de cultura, poder i societat

Vol. **135/1**
2021

President de la Diputació de València

Antoni Francesc Gaspar Ramos

Vicepresidència

Maria Josep Amigó Laguarda

Director de la Institució Alfons el Magnànim. Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Vicent Flor

Les opinions expressades en els articles i altres escrits publicats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* són responsabilitat exclusiva dels seus autors/es i no expressen l'opinió de *Debats* o de la Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació. Alhora, els autors es comprometen a respectar les normes d'ètica en la publicació de la revista, així com a assegurar la veracitat en la declaració d'autoria, l'originalitat en la publicació, el no enviament a altres revistes i la declaració de conflictes d'interessos en relació amb els articles. Per tant, malgrat que *Debats* fa tots els esforços possibles per assegurar les bones pràctiques en la publicació de la revista i detectar males pràctiques o plagi, la revista *Debats* declina qualsevol responsabilitat sobre els possibles conflictes derivats de l'autoria dels treballs que s'hi publiquen. Els autors poden trobar les normes per als autors i una guia de bones pràctiques i ètica al final de la revista i a la seua pàgina web.

Tots els articles de la secció monogràfica (Quadern) i de la secció d'articles de recerca (Articles) han passat un filtre inicial de l'editor i, posteriorment, un rigorós examen d'avaluació d'experts amb cegament doble d'almenys dos acadèmics especialistes en la matèria.

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat: Reconeixement - NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials.

Correspondència, subscripció i venda / Send correspondence, subscription and orders

Debats. Revista de cultura, poder i societat

Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

C/ Corona, 36 / 46003 València / Tel. 963 883 169

secretaria.debats@dival.es

www.revistadebats.net

www.alfonselmagnanim.net

Subscripció anual en format imprès (dos números a l'any, preus amb IVA i despeses d'enviament incloses). Pagament per transferència bancària a nom de *Debats. Revista de cultura, poder i societat* / Institució Alfons el Magnànim.

Subscripció anual: 10 euros

Número solt: 6 euros

Distribució / Distribution

Sendra Marco, distribució d'edicions, SL

C/ Taronja, 16 / 46210 Picanya / Tel. 961 590 841

sendra@sendramarco.com

Impressió / Printing

ISSN 0212-0585 (imprès)

ISSN 2530-3074 (digital)

Dipòsit legal: V-978-1982

Aquesta revista és membre d'ARCE

Debats. Revista de cultura, poder i societat

La revista *Debats* va nàixer el 1982 com una revista de la Institució Alfons el Magnànim (i, tot seguit, de la IVEI, Institució Valenciana d'Estudis i d'Investigació) de la Diputació de València amb la voluntat de promoure i actualitzar els grans debats de les ciències socials a València, donant peu a la participació d'importants figures en aquests camps. Actualment, la revista *Debats* és una revista semestral i té l'objectiu d'aglutinar les reflexions actuals en el camp intel·lectual entorn de la cultura —en el sentit ampli de pràctiques culturals i també en el sentit restrictiu de les arts— i la seua relació amb el poder, la política, la identitat, el territori i el canvi social. El marc de referència de la revista se situa en les temàtiques que són rellevants en la societat valenciana i el seu entorn, però amb intenció de convertir-se en un referent a nivell europeu i internacional. La revista parteix de la perspectiva de les ciències socials, però pretén al mateix temps connectar amb les anàlisis i els debats contemporanis de les humanitats així com dels estudis de comunicació i dels *cultural studies*. Així mateix, es reclama metodològicament plural al mateix temps que pretén incentivar la innovació en l'adopció de noves tècniques de recerca i de comunicació dels resultats a un públic ampli. És a dir, pretén convertir-se en un instrument d'anàlisi de les problemàtiques emergents al voltant de la cultura i la societat contemporànies des d'una perspectiva àmplia i multidisciplinària combinant una voluntat d'incidència social amb el rigor científic de les publicacions i els debats científics a nivell internacional.

Director / Chair of the Editorial Board

Joaquim Rius Ulldemolins

(Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Equip Editorial / Editors

Verònica Gisbert (Universitat de València)

Ricardo Klein (Universitat de València)

Consell de redacció / Editorial Board

Luis Enrique Alonso (Universidad Autónoma de Madrid)

Antonio Ariño (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Lluís Bonet (Universitat de Barcelona)

Maria del Mar Griera (Universitat Autònoma de Barcelona)

Anacleto Ferrer (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Pedro García (Universitat de València)

Ana M. González (Universitat Oberta de Catalunya)

Gil-Manuel Hernández (Universitat de València)

Carlos Jesús Fernández (Universidad Autónoma de Madrid)

Albert Moncusí (Universitat de València)

Dafne Muntanyola (Universitat Autònoma de Barcelona)

Sandra Obiol (Universitat de València)

Vicent Olmos (Universitat de València)

Arturo Rubio (Universidad Antonio de Nebrija)

Igor Sádaba (Universidad Complutense de Madrid)

Ismael Saz (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Comité científico / Scientific Committee

Ana Aguado (Universitat de València)

Macià Blázquez Salom (Universitat de les Illes Balears)

Salvador Cardús (Universitat Autònoma de Barcelona)

Enric Castelló (Universitat Rovira i Virgili)

Josepa Cucó (Universitat de València)

Dolors Comas d'Argemir (Universitat Rovira i Virgili)

Jaume Franquesa (SUNY: University at Buffalo)

Alain Gagnon (Université du Québec à Montréal)

Ernest García (Universitat de València)

Clive Gray (University of Warwick)

David Inglis (University of Helsinki)

Omar Lizardo (University of California Los Angeles - UCLA)

Jordi López-Sintas (Universitat Autònoma de Barcelona)

Michel Martínez (Université Toulouse I Capitole 2)

Matilde Massó (Universidade da Coruña)

Joan Francesc Mira (Universitat de València)

Emmanuel Négrier (Université de Montpellier)

Montserrat Pareja (Universitat de Barcelona)

Tomás Peters (Universidad de Chile)

Alain Queminn (Université Paris 8)

Adrian Scribano (Universidad de Buenos Aires - CONICET)

Philip Schlesinger (University of Glasgow)

Joan Subirats (Universitat Autònoma de Barcelona)

Joan-Manuel Tresserras (Universitat Autònoma de Barcelona)

Ramon Zallo (Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco)

Disseny / Design

Estudio Juan Nava gráfico

Il·lustracions / Illustrations

Pulapé

Administració / Management

Enric Estrela (Subdirector)

Mary Luz Ivorra (Publicacions)

Robert Martínez (Publicacions)

Toni Pedrós (Publicacions)

Xavier Agustí (Publicacions / Difusió)

Altea Tamarit (Difusió)

Luis Solsóna (Distribució)

Consuelo Viana (Cap de Negociat d'Administració)

María José Villalba (Administració i subscripcions)

Trini Martín (Administració)

Coordinació i assessorament lingüístic / Coordination and language consulting

Aglaià Montoya Melià, Eva Peñarrocha Centelles,

Neus Crisol Milian, Joan Marco Perales, Belén Ariadna Fermín

Cabrera (Leyenda Traducciones)

GLAS Gabinet Lingüístic

Maquetació / Layout

Fàbrica Gràfica Coop V

Bases de dades i directoris / Databases and directories

— Compludoc

— Dialnet

— Directory of Open Access Journals (DOAJ)

— Emerging Sources Citation Index

— ERIH PLUS

— ISOC - Revistas de CC. Sociales y Humanidades

— Red de Bibliotecas Universitarias (REBIUN)

— Red Iberoamericana de Innovación y Conocimiento Científico (REDIB)

— Periodical Index Online

Sistemes d'avaluació / Evaluation systems

— Scopus

— CARHUS+ 2014

— CIRC (Clasificación Integrada de Revistas)

— DICE. Difusión y Calidad Editorial de las Revistas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas

— IN-RECS (Índice de Impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales)

— Latindex

— MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)

— Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)

Sumari/Contents

Monogràfic: **Les estructures emocionals de la sociabilitat**

Special Issue: *Sociability's emotional structures*

Coordinat per / *Guest Editor*

Eduardo Bericat, Universidad de Sevilla

Victoria Cubedo Pinazo, Universitat de València

Eduardo Bericat i Victoria Cubedo Pinazo	Presentació del monogràfic. « Les estructures emocionals de la sociabilitat » <i>Introduction to the Special Issue. Sociability's emotional structures</i>	— 06 / 11
---	--	-----------

Alberto Martín Pérez, José Antonio Rodríguez Díaz, José Luis Condom Bosch i Aitor Domínguez Aguayo	Receptes per a la felicitat: una proposta per a l'anàlisi de l'orientació moral d'accions i emocions <i>Recipes for happiness: a proposal for the analysis of the moral orientation of actions and emotions</i>	— 13 / 30
Javier García-Martínez	Definir la depressió: materialitats endògenes, immaterialitats exògenes <i>Defining depression: Endogenous materialities, exogenous immaterialities</i>	— 31 / 46
María Cascales Mira	La gestió emocional en el treball de la població espanyola. Anàlisi quantitativa a través de la construcció d'un índex de qualitat emocional del treball i la seua vinculació amb l'estructura social <i>Emotional Management in the Spanish Workplace. Quantitative analysis through the construction of an Index of Emotional Quality at Work and its link with the social structure</i>	— 47 / 60
María Carmen Bericat Alastuey, José Luis Antoñanzas Laborda i Eva María Tomás del Río	Anàlisi del discurs afectiu en el procés de canvi de model de relació laboral: la gestió de l'entorn per mitjà de la negociació col·lectiva <i>Analysis of affective discourse in the change process of the employment relationship model: environment management through collective bargaining</i>	— 61 / 76
Vanesa Saiz Echezarreta i Cristina Peñarín	Confrontació emocional i deliberació pública sobre sexe de pagament. La pugna entre fàstic i vergonya <i>Emotional Confrontation over and Public Deliberation on Paid Sex. The struggle between disgust and shame</i>	— 77 / 93

PUNTS DE VISTA

- Juan A. Roche Cárcel** Cossos i emocions solitàries en l'art plàstic contemporani — 95 / 108
occidental
Solitary Bodies and Emotions in Western Contemporary Plastic Art
- Alícia Villar-Aguilés
i Vicenta Tasa Fuster** Interseccionalitat i polítiques públiques d'igualtat. Elements per — 109 / 117
al debat
*Intersectionality and public policies of equality. Elements of
discussion*

ENTREVISTA

- Joan Canela Barrull** Entrevista a Ivan Miró — 119 / 125
Interview with Ivan Miró

ARTICLES

- Lluís Català Oltra** L'objectivació de la identitat europea en els tractats i en — 127 / 143
les declaracions de les institucions europees
*The objectification of European Identity in the treaties and in
European institutions' declarations*

RESENYES

- Fernando Gil Sánchez** POLANYI, Karl — 145 / 149
La naturaleza del fascismo

Presentació del monogràfic «Les estructures emocionals de la sociabilitat»

Coordinat per
Eduardo Bericat

UNIVERSIDAD DE SEVILLA

Victoria Cubedo Pinazo

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aquest monogràfic, compost per una selecció de propostes discutides en les I Jornades del Comitè d'Investigació de Sociologia de les Emocions, de la Federació Espanyola de Sociologia (FES), celebrades a València en 2018, vol ser una invitació a la comunitat de científics socials, i especialment als sociòlegs, perquè incorporen en totes les seues investigacions les anàlisis de l'afecte, el sentiment, els estats d'ànim, les passions i, en resum, les emocions que experimenten els éssers humans durant les seues intervencions socials.

El monogràfic conté cinc investigacions que analitzen, respectivament, el discurs ideològic de la felicitat, les controvèrsies al voltant del concepte de la depressió, el paper que tenen les emocions als debats públics sobre la prostitució, la dinàmica emocional present en la negociació col·lectiva d'una gran empresa i la qualitat emocional dels llocs de treball en societats postindustrials.

LES ESTRUCTURES EMOCIONALS DE LES EXPERIÈNCIES HUMANES

El concepte d'«experiència», proposat pel filòsof pragmatista John Dewey, tal com exposa en el tercer capítol del seu llibre *Art as experience*, pot servir-nos com a catalitzador a l'hora d'imaginar la manera com les emocions participen en la vida social i, per tant, a l'hora de concebre formes per a integrar els sentiments en les nostres investigacions. Quan solem dir que hem tingut una «experiència»? Què pot ser considerat una «experiència»?

Imagineu –diu Dewey– una pedra que es desploma des del cim d'una muntanya, segueix rodant avall pel pendent fins que es deté en alguna part del peu de la muntanya. Aquest procés podria constituir una experiència. Les experiències estan compostes per fets externs: alguna cosa ha provocat que el bloc de pedra s'esqueixara de la roca; pel camí s'ha trobat amb moltes condicions (altres roques, arbres, etc.) que potser han alterat la seua trajectòria o velocitat de caiguda. Finalment, en algun lloc ha trobat

un nou estat d'equilibri i repòs. Però les experiències també estan compostes per fets interns. Imaginem que la pedra desitja un desenllaç determinat; que s'interessa per les coses que troba pel camí; que sent les condicions segons l'efecte que generen en el resultat i que el final del procés, és a dir, l'estat de repòs, està relacionat amb totes les condicions i fets que han succeït prèviament i aquesta n'és, per tant, la culminació. Si així fos, conclou Dewey, aleshores diríem que la pedra ha tingut una experiència.

Una experiència constitueix un procés vital concret entés com una unitat i, per tant, li podem i li solem atribuir un nom. Les nostres experiències contenen aspectes intel·lectuals, pràctics, emocionals i volitius, però tots configuren una qualitat única que el subjecte pot reconèixer en el procés de la seua existència. Per exemple, poden considerar-se experiències la primera cita amb la nostra parella actual, eixa tempesta impressionant de l'estiu passat, l'entrevista laboral que férem per a obtenir una feina, el dia que ens barallàrem amb els nostres veïns, la final del campionat que va jugar el nostre equip, una separació o un divorci, el fet d'haver cursat una carrera universitària, l'assistència a una manifestació pública multitudinària o aquell atemptat terrorista.

Totes les experiències humanes són concretes, recognoscibles i úniques. Constitueixen processos vitals de l'existència limitats en el temps, amb un inici i un final. A més a més, estan vinculades a un significat o sentit que consuma la pròpia experiència. Ens presentem a l'entrevista laboral amb algunes expectatives i ens hi enfrontem amb certes emocions. Els sentiments inicials poden ser d'esperança o desesperació, ansietat o assossec, temor o confiança. Segons com es desenvolupa l'entrevista, les emocions se succeeixen, varien, canvien, muten, es transformen. Tot això en funció del desig i del futur o benestar de la persona que busca feina. Quan l'experiència acaba, amb la comunicació del resultat, pot haver-hi una felicitat immensa o una profunda decepció, acompanyada d'un intens desassossec. Cada experiència, per tant, conté una complexa «estructura emocional», així com una «dinàmica emocional» que evoluciona pas a pas i que intenta alternar el curs dels esdeveniments simultàniament (Bericat, 2016).

Dewey assenyala, encertadament, que normalment considerem les emocions tan simples i compactes com les paraules que utilitzem per a designar-les. Però, «de fet, les emocions són qualitats d'una experiència complexa que evoluciona i canvia. L'experiència és emocional, però no hi podem destriar separatament el que anomenem emocions» (Dewey, 2005: 43). Cada experiència desenvolupa una trama en el temps, recorrent l'espai. Les emocions són sentides pels subjectes, però són sentides mentre aquests subjectes s'interessen pels fets i esdeveniments desitjables o indesitjables que els afecten. «Cada experiència és el resultat de la interacció entre un ésser viu i algun aspecte del món on viu» (Dewey, 2005: 45). Per tant, la interacció constituent de tota experiència conté tant els «fers» (*doings*) com els «patiments» (*undergoings*). El subjecte agent actua sobre el món i, al mateix temps, és subjecte pacient afectat pel món. Les emocions són, simultàniament, la força impulsora i integradora de totes les seues experiències.

Fins ara hem suposat que les experiències i les emocions humanes són individuals, sense reparar que també són socials (von Scheve i Ismer, 2013). En primer lloc, les nostres experiències emergeixen en el si de situacions i interaccions pautades socialment, reflex d'una societat determinada i d'una cultura determinada. Les nostres experiències personals, tot i úniques, podran ser compartides per qui es trobe en una situació social similar. Les experiències de discriminació social, basades en la raça, el gènere, l'orientació sexual o l'adscripció religiosa, encara que siguen molt diverses, comparteixen en certa mesura una pauta subjacent comú. Compartiran certa estructura i dinàmica emocional i, en el sentit weberian del terme, podrien ajustar-se a un nombre limitat de tipus ideals que reflecteixen la diversitat d'aquest fenomen social.

En segon lloc, les experiències socials es donen quan tots els membres d'una societat o grup social viuen simultàniament una determinada situació social. Quan milers de persones es congreguen a un estadi de futbol, estan totes immerses en una mateixa lògica situacional. I encara que les estructures i dinàmiques emocionals de cadascú depenen de quin siga l'equip amb què s'identifiquen, les pautes d'ambdós aficions seran similars. Compartim experiències perquè ens identifiquem amb grups socials, i sentim en funció d'aquesta identitat grupal. Per tant, podem parlar tant d'experiències com d'emocions col·lectives.

Ara bé, en altres ocasions sentim de la mateixa forma perquè compartim una mateixa situació i experiència. Per exemple, tota la població espanyola sofrírem el mateix confinament domiciliari estricte durant els mesos de març a juny de 2020. Els paràmetres de la nostra situació vital canviaren radicalment, van emergir noves situacions socials que donaren lloc a múltiples experiències. L'estudi d'aquestes experiències radicals de reclusió al domicili, assimilables a les situacions generades en qualsevol experiment científic, ens mostraria clarament com els éssers humans sofrim les situacions (*undergoings*) i, al mateix temps, com responem activament a aquestes situacions (*doings*). No hi ha cap dubte que l'estudi d'aquestes experiències i de les estructures i dinàmiques emocionals que es despleguen als domicilis, així com

l'estudi de qualsevol altra experiència, poden ajudar-nos a comprendre la sociabilitat humana, que és precisament l'objecte de la sociologia.

En suma, vivim les nostres experiències personals en el marc de determinades situacions socials, cadascuna de les quals conté el germen d'un ventall potencial d'estructures i dinàmiques emocionals. I és aquesta connexió íntima entre experiència, situació social i estructura emocional la que ens ofereix una via de coneixement per a comprendre de manera més profunda i completa la naturalesa humana de la realitat social. Si tenim interès a analitzar la legitimitat o la desafecció dels sistemes polítics, la desigualtat social o la pobresa, la salut o el malestar, l'*statu quo* o les grans transformacions socials, el consum de béns materials o el consum d'informació, els conflictes o la pau, la solidaritat o la discriminació, les relacions familiars o les d'amistat, o qualsevol altre fenomen social, l'estudi de les emocions experimentades pels diferents actors ens ofereix una perspectiva diferent per a l'estudi de la realitat social.

L'estudi de les experiències socials obre la possibilitat d'integrar les emocions en la investigació social.

LA CONSTRUCCIÓ SOCIAL DE LES EMOCIONS I LA CONSTRUCCIÓ EMOCIONAL DEL FET SOCIAL

L'apropament sociològic, resultat del complex entrellaçament de l'univers emocional amb la cultura i la societat, es pot realitzar des de diverses òptiques. Per un costat, les emocions poden analitzar-se com un producte social, resultat d'un determinat moment històric i cultural. Per un altre, podem entendre que les emocions, amb les idees i valors (els components bàsics de la cultura), configuren la realitat social. En conclusió, és imprescindible estudiar la construcció social de les emocions, així com la construcció emocional del fet social. No obstant això, ambdós perspectives estan connectades, perquè les emocions comporten efectes performatius sobre la realitat social. Sense perdre de vista aquesta interrelació, una proposta de lectura d'aquest monogràfic es podria orientar segons aquestes dos perspectives.

Enfront de les habituals lectures psicològiques o biològiques, tots els articles d'aquest monogràfic parteixen de l'assumpció que les emocions tenen una naturalesa social. No obstant això, en aquest primer bloc es fa explícita aquesta condició social en focalitzar-se en la (de)construcció social de les emocions i les seues conseqüències. En el primer article, Alberto Martín Pérez, José Antonio Rodríguez Díaz, José Luis Condom Bosch i Aitor Domínguez Aguayo examinen la cultura a l'entorn de l'emoció de la felicitat. Amb procediments quantitius i qualitius d'anàlisi textual, analitzen els consells i prescripcions que ofereix la psicologia positiva per a assolir la felicitat. Per contra d'un discurs individualista de la felicitat, es proposa una mirada social d'aquesta emoció, és a dir, la reconstrucció del context social que subratlla el component ideològic del que s'ha denominat la «indústria de la felicitat». L'elaboració d'una tipologia basada en la categorització de les distintes crides a l'acció en les quals es

concreta l'imperatiu de la felicitat, posa de manifest el component normatiu (regles del sentiment) i les obligacions morals que conté.

En el segon article, Javier García-Martínez proposa apropar-se a les emocions a partir de la teoria de l'actor-xarxa. Concretament, s'analitza la depressió quan esdevé patologia individual i social. Posa en primer pla la controvèrsia sobre la seua conceptualització, realitza un mapeig tant de les definicions científiques com de les provinents d'agents socials diferents, segons hagen sofert o no la malaltia. L'article revela la paradoxa que l'ardit cultural utilitzat per a no culpabilitzar l'individu de les seues malalties passa per soterrar més profundament el problema i ubicar-lo al cervell de l'individu (Rose, 2016: 41). I d'ací deriven solucions biològiques que encobreixen, més que la perspectiva individualista, la naturalesa social d'aquesta emoció. En trencar amb el dualisme modern naturalesa/cultura, des d'aquesta perspectiva posthumanista es conceben les emocions com a entitats sociomaterials.

El segon bloc està format pels tres articles següents, centrats en els aspectes emocionals d'un problema social. Vanesa Saiz Echezarreta i Cristina Peñamarín aprofundeixen, des d'una perspectiva sociosemiòtica, en el debat públic sobre la prostitució (sexe pagat). El seu objectiu és determinar el paper de les emocions en l'acció col·lectiva. En un moment de revitalització i d'obertura del debat sobre la prostitució, els agents socials posen en marxa estratègies afectives per a defensar les seues postures. En aquest sentit, les emocions són disposicions (regles del sentir) que es mobilitzen com a emocions transitòries per impedir un canvi. Per tant, transformar un escenari de crisi en oportunitat resulta complicat i és necessari revisar què ho frena. La resignificació potencial del problema passaria per estratègies afectives, però s'enfronta a les disposicions emotives ja creades per la posició hegemònica.

Els dos textos següents comparteixen l'àmbit de les relacions laborals i el plantejament teòric del canvi de paradigma de la cultura organitzacional, és a dir, el pas del paradigma fordista al postfordista. Carmen Bericat, José Luis Antoñanzas i Eva Tomás estudien el canvi de model de relació laboral a través dels aspectes més emocionals de la negociació col·lectiva. A partir dels comunicats entre la direcció i el comitè d'empresa d'una empresa automobilística en la dècada dels anys noranta, analitzen les dinàmiques socioafectives dels protagonistes, que culminaran amb la implantació definitiva d'un nou model. El discurs del *management*, propi del nou paradigma, permet seguir aquest procés de canvi i observar com va anar penetrant des dels càrrecs directius fins a la base de l'estructura empresarial.

Per últim, l'objectiu de María Cascales Mira és doble: construir un Índex de Qualitat Emocional en el Treball (IQET) i analitzar el vincle entre les condicions emocionals del lloc de feina i l'estructura social. Les societats postindustrials, basades en el sector dels serveis, converteixen la interacció social en un recurs productiu. Així doncs, la gestió emocional es converteix en una exigència laboral més, allò que Hochschild va conceptualitzar com «treball emocional» (1983). L'IQET és un model de mesura que pretén donar compte de les exigències i demandes emocionals a l'hora de valorar

les condicions de treball. L'article revela la lògica social analitzant la relació entre la qualitat emocional de la feina i la posició que ocupa el treballador en l'estructura social. Aquesta anàlisi destaca una nova desigualtat estructural basada en el gènere.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bericat, E. (2016). The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology*, 64(3), 491-513.
- Dewey, J. (2005). *Art as experience*. Nova York: The Berkley Publishing Book.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Rose, N. (2016). La psicología como ciencia social. En R. Rodríguez López (ed.), *Contrapsicología: De las luchas antipsiquiátricas a la psicologización de la cultura* (p. 21-44). Madrid: Ediciones Dado.
- Von Scheve, C. i Ismer, S. (2013). Towards a theory of collective emotions. *Emotions Review*, 5(4), 406-413.

UADERN

Receptes per a la felicitat: una proposta per a l'anàlisi de l'orientació moral d'accions i emocions*

Alberto Martín Pérez

UNIVERSITAT DE BARCELONA

amartinperez@ub.edu

ORCID: 0000-0002-3828-0322

José Antonio Rodríguez Díaz

UNIVERSITAT DE BARCELONA

jarodriguez@ub.edu

ORCID: 0000-0003-2375-6233

José Luis Condom Bosch

UNIVERSITAT DE BARCELONA

jlcbosch@ub.edu

ORCID: 0000-0003-2135-007X

Aitor Domínguez Aguayo

UNIVERSITAT DE BARCELONA

a.dominguez@ub.edu

ORCID: 0000-0003-4833-7190

Rebut: 31/03/2019

Acceptat: 03/07/2020

---

* **Agraïments:** Volem expressar el nostre sincer agraïment als avaluadors externs que han aportat excel·lents suggeriments per a la millora de la versió final de l'article. Aquest treball conté resultats de la investigació realitzada en el projecte I+D Excel·lència «La industria de la felicidad: innovación y demanda de un sector emergente» finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats. Referència: CSO2016-77248-P.

RESUM

En aquest article es presenta una proposta per a l'anàlisi dels discursos sobre els camins per a aconseguir la felicitat. S'estudien les receptes promogudes per la indústria de la felicitat com a orientacions morals de l'acció social: missatges imperatius difosos a través d'internet que busquen guiar els seus destinataris cap a la consecució de la felicitat. En un camp dominat per la psicologia positiva, s'aborda la felicitat des d'una perspectiva sociològica com a discurs social institucionalitzat: s'analitza com a producció social i com a emoció socialment emmarcada. La investigació es basa en una observació sistemàtica en internet i en procediments quantitius i qualitius d'anàlisi textual. Es presenten els mitjans de difusió digitals que promouen les receptes, la seua legitimació científica i el focus en un individu genèric com a destinatari dels missatges i responsable de l'acció. Es proposa una tipologia sobre la base del sentit, la naturalesa i l'objecte de les accions que condueixen a la felicitat. Els resultats mostren com les receptes impliquen orientacions normatives i morals d'accions i emocions: s'assenyala què fer i com pensar i sentir per a ser feliç. La felicitat com a obligació moral conté la majoria de preocupacions que configuren l'agenda de les societats actuals, amb un marcat èmfasi en l'individualisme i una comprensió utilitarista de les relacions socials i l'entorn social.

Paraules clau: felicitat, emocions, normes socials, comportament social, regles de sentiments, moralitat.

Abstract. *Recipes for happiness: a proposal for the analysis of the moral orientation of actions and emotions*

This paper draws up a proposal for analysing discourses on paths to happiness. Recipes promoted by the happiness industry are studied as moral guidelines for social action: imperative messages spread through the Internet seek to guide their recipients in their quest for happiness. In a field dominated by positive psychology, we approach happiness from a sociological perspective, which is to say as: an institutionalised social discourse; a form of social production; a socially-framed emotion. Research is based on systematic Internet observation and on quantitative and qualitative textual analysis procedures. We show how digital media in the 'happiness' field: (a) promotes recipes; (b) provides scientific legitimation for said recipes; (c) focuses on a generic individual as the recipient of the messages and as protagonist. A typology is proposed based on the meaning, nature and object of the actions that lead to happiness. Results show how recipes involve normative and moral orientations of actions and emotions: they indicate what to do and how to think and feel to be happy. Happiness as a moral obligation involves most concerns shaping the agenda of contemporary societies, with a strong emphasis on individualism and on a utilitarian understanding of social relations and the social environment.

Keywords: happiness, emotions, social norms, social behaviour, feeling rules, morality.

SUMARI

Introducció

La felicitat com a discurs social

Metodologia: descobrir les receptes per a la felicitat

Resultats: claus per a l'anàlisi de les receptes per a la felicitat

- Mecanismes de legitimació: la ciència de la felicitat
- Destinatari dels missatges: l'individu
- El contingut: cap a una tipologia d'accions per a la felicitat

Conclusions

Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Alberto Martín Pérez. Universitat de Barcelona School of Sociology. Av. Diagonal 690-696 (08034) Barcelona.

Citació suggerida / Suggested citation: Martín Pérez, A. et ál. (2021) Receptes per a la felicitat: una proposta per a l'anàlisi de l'orientació moral d'accions i emocions. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 135(1), 13-30. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-135-1.1>

INTRODUCCIÓ

En aquest article plantejarem una proposta per a l'anàlisi de la felicitat com a discurs social producte de la «indústria de la felicitat» (Davies, 2015; Whippman, 2016; Cabanas i Illouz, 2019). Aquest espai de producció ha consolidat en les últimes dècades una representació social de la felicitat com una meta i realització assolible per a individus, organitzacions, estats i per a les societats en termes globals (Diener, 2000; Seligman, 2002; Bok, 2010). Un camp científic en particular, la psicologia positiva (Seligman i Csikszentmihalyi, 2000), ha donat lloc a un volum important de literatura a l'entorn de la recerca de la felicitat (Lyubomirsky, Sheldon i Schkade, 2005a; Tkach i Lyubomirsky, 2006; Kesebir i Diener, 2008), i especialment sobre les causes de la felicitat (Seligman, 2002, Layard, 2005; Lyubomirsky, King i Diener, 2005b; Lyubomirsky, 2008; Caunt, Franklin, Brodaty, i Brodaty, 2013; Delle Fave et al., 2016; Schiota, Campos, Oveis, Hertenstein, Simon-Thomas i Keltner 2017; Bubic i Erceg, 2018). Encara que algunes investigacions aborden la qüestió des de factors fisiològics, neuronals i cognitius (Sauter i Scott, 2007; Berridge i Kringelbach, 2013; Hofmann, Platt i Willibald 2017; Sauter i Fischer, 2018), la perspectiva més habitual parteix de la valoració d'experiències subjectives dels individus, principalment mitjançant indicadors de felicitat (Diener, 2000; Tkach i Lyubomirsky, 2006; Bok, 2010; Weimann, Knabe i Schöb, 2015; Schiota et al., 2017).

Entre els diversos productes de la indústria de la felicitat, abordem aquest discurs d'acord amb un tipus específic de missatge difós a través de canals digitals globals: les propostes d'accions per a la consecució de la felicitat que denominem «receptes per a la felicitat». Són missatges divulgats a internet mitjançant notícies en mitjans digitals de molt àmplia difusió, revistes de salut i psicologia, pàgines web i blogs d'entitats, empreses i professionals, així com a través de les xarxes socials. Aquestes receptes segueixen un format —«9 claus per a una felicitat duradora», «10 hàbits de gent increïblement feliç», «10 canvis d'estil de vida senzills per a una major

felicitat»¹...— i una estructura comuna: un nombre determinat d'ingredients de caràcter imperatiu, un «mètode de cocció» o text explicatiu que desenvolupa cada ingredient, uns actors socials que formulen la recepta i un discurs de justificació i legitimació. El caràcter imperatiu dota l'acció d'obligatorietat, la qual cosa ens permet interpretar el contingut de les receptes com a *feeling rules* (Hochschild, 1979; 1983) o proposicions normatives que orienten comportaments i sentiments (Goffman, 1963; 1967), així com normes amb vocació de constituir una consciència moral col·lectiva (Collins, 2004). Concretament, plantejarem que el missatge que produeix la indústria de la felicitat podria contenir una determinada interpretació de la vida social contemporània, que situa la consecució de la felicitat com una meta fonamental «en la vida dels éssers humans» (Nacions Unides, 2012), a més de ser un propòsit emocional objectivable, resultat de processos legitimats científicament.

Elaborem la proposta per a l'anàlisi d'aquests discursos socials a partir dels textos continguts en un conjunt de receptes per a la felicitat extretes d'una observació sistemàtica a internet. Després de presentar el nostre procés d'investigació i apuntar qui són els principals promotors, legitimadors i destinataris dels missatges, proposem, en diàleg amb la literatura, una tipologia de les accions i emocions que integren els camins per a la felicitat actualment destinats a un públic global.

LA FELICITAT COM A DISCURS SOCIAL

Abordar la felicitat com un discurs social institucionalitzat en les societats contemporànies implica explorar consecutivament dues vies: d'una banda, la creació del discurs a través de les aportacions científiques liderades per la psicologia positiva; de l'altra, la possible interpretació sociològica del producte de la indústria de la felicitat.

---

1 Tots els textos citats a partir del nostre material empíric són traduccions de l'original en anglès.

Les contribucions de la psicologia positiva que sustenten aquesta indústria van més enllà de la distinció filosòfica entre una dimensió hedònica —entesa com a plaer— i una dimensió eudemònica —que comprén un estat vivencial més profund i durador— (Pawelski, 2013). La majoria de les investigacions recents que pretenen objectivar les causes i camins cap a la felicitat procuren definir-la a través de la pràctica, apuntant a una gran diversitat de factors en interacció que inclouen i combinen tots dos tipus de felicitat. No existeix, no obstant això, una dimensionalització única sobre les causes, sinó propostes basades en els esquemes dels autors més destacats, com Diener (2000), Seligman (2002) o Lyubomirsky (2008). Tots tres coincideixen en un model amb tres grans factors: 1) un punt de partida personal que inclou trets previs i predisposicions —genètica i trets de la personalitat—, 2) una sèrie de circumstàncies vitals i factors sociodemogràfics estables —estar casat, la religió, el nivell de salut o de riquesa— i 3) factors que l'individu pot controlar voluntàriament, incloent tot allò que una persona pensa i fa per a ser feliç (Lyubomirsky et ál., 2005a). Kesebir i Diener (2008) afegeixen a la fórmula el pes específic de l'amistat i les relacions socials en la felicitat. L'amor també pren autonomia com a factor explicatiu en algunes investigacions, molt vinculat a les mateixes relacions socials (Rodríguez, Condom Bosch, Marín e Yter, 2017a).

Entre totes les causes possibles, de les quals, en realitat, només es coneixen evidències parcials sobre la seua realització efectiva (Delle Fave et ál., 2016; Schiota et ál., 2017), els esquemes amb vocació explicativa general s'articulen, en diferents graus, entre els aspectes contextuals, els circumstancials, la voluntat i l'acció. Ho observem en alguns casos destacats en la literatura: així, Tkach i Lyubomirsky (2006) apunten cap a la centralitat del pensament i l'acció per a la felicitat i relativitzen la incidència dels trets i circumstàncies prèvies de l'individu. Assenyalen huit estratègies d'acció que impliquen un ampli llistat de fets i disposicions amb influència, positiva o negativa segons les experiències individuals, sobre la felicitat. Les categories són: 1) afiliació social, que implica relacions i habilitats socials; 2) eixir de festa, mitjançant accions de dimensió hedònica, des de ballar i gaudir dels amics fins a consumir drogues

i alcohol; 3) control mental, que implica activitats de pensament pensar en què et fa o no feliç, acceptar la vida tal com és, desentendre's del que és negatiu...—; 4) consecució d'objectius instrumentals, formatius, professionals o vitals; 5) oci passiu, que inclou llegir, dormir, cantar o mirar la televisió; 6) oci actiu, que implica activitat física i esforç personal; 7) religió, tant en termes de creences com de pràctiques; i 8) accions directes, que inclouen riure, mostrar voluntat de ser feliç i actuar en conseqüència.

Caunt et ál. (2013), en un altre intent de definir una recepta completa per a la felicitat, ressalten, en contrast amb la perspectiva voluntarista de Tkach i Lyubomirsky (2006), les dimensions de la personalitat, les circumstàncies vitals i les relacions socials. En segon lloc distingeixen entre tres tipus d'activitats de l'individu: de comportament (activitat física, meditació, activitats socials), cognitives (gratitud, perdó, optimisme, fe) i volitives (objectius, esperança i sentit de la vida). En tercer lloc, afegeixen un esquema temporal en diferenciar entre aspectes inicials i elements que resulten de l'acció. El seu sistema de dimensions i categories inclou: 1) la personalitat, que comprén l'optimisme i l'autoestima; 2) les relacions socials, que impliquen la família, els amics, la parella i la comunitat més pròxima; 3) les circumstàncies, que impliquen situacions inicials com la religió, la riquesa, els diners, la feina i la salut, i circumstàncies després de l'acció com l'educació, la seguretat i la salut mental; 4) activitats de comportament inicials activitat física i meditació— i noves aficions i interessos, viatges, relaxació, naturalesa, humor i riure, bon menjar—; 5) activitats cognitives inicials —perdó, gratitud— i noves —valors socials, filosofia de vida— i 6) activitats volitives, que impliquen objectius vitals, esperança i sentit de la vida. Totes les categories apareixen en nivells significatius com a components de la felicitat, encara que s'estipula una major incidència de les relacions socials, les accions noves i els aspectes circumstancials.

Finalment, en una investigació més recent, Flores-Kanter Muñoz-Navarro i Medrano (2018), sense realitzar un procés d'assignació de dimensions i categories, identifiquen, en l'estudi sobre concepcions dels individus sobre

la felicitat, una sèrie de termes centrals que impliquen igualment accions, circumstàncies i relacions socials; per ordre de rellevància: l'amor, la família, l'amistat, l'alegria, el plaer, la salut, la pau, la solidaritat, el creixement personal, la companyia, viatjar, la feina, la llibertat, l'optimisme i la recreació.

Des d'una perspectiva sociològica, les aportacions de la literatura liderada per la psicologia positiva han de llegir-se de manera crítica. Sense menystenir l'interès per trobar les causes de la felicitat i mesurar-ne l'impacte (Seligman, 2002; Lyubomirsky et ál., 2005a; Tkach i Lyubomirsky, 2006; Kesebir i Diener, 2008; Caunt et ál., 2013; Delle Fave et ál., 2016; Flores-Kanter et ál., 2018), el desenvolupament accelerat d'aquest camp científic (Rodríguez, Yter i Arroyo, 2016) i la seua influència social pot també analitzar-se com un conjunt de missatges de caràcter performatiu, creador d'una indústria (Davies, 2015; Whippman, 2016; Cabanas i Illouz, 2019) que, al mateix temps que descobreix valors i definicions de la felicitat dels individus, els estaria convertint en el discurs d'allò que és socialment desitjable (Mckenzie, 2016 i 2018; Bericat, 2018).

Aquesta mirada cap a la felicitat com a discurs institucionalitzat ens permet situar-la com una producció social, o més específicament com una emoció emmarcada socialment (Turner, 2010; von Scheve i Ismer, 2013; Bericat, 2016 i 2018; Goldman, 2017; Salmela i Nagatsu, 2017; Olson et ál., 2017), tant en nivells institucionals com en la interacció entre individus (Turner, 2010). Des d'aquesta perspectiva discursiva, es pot analitzar la felicitat com a emoció col·lectiva, en el sentit que respon a preocupacions individuals (Salmela i Nagatsu, 2017) orientades pragmàticament cap al present arribar a ser feliç ara (Mckenzie, 2018), però s'analitza sobretot com un procés social (von Scheve i Ismer, 2013; Goldman, 2017; Bericat, 2018; Mckenzie, 2018) resultat de la interacció (Turner, 2010; Burkitt, 2016).

Aquesta concepció té un fonament clar en l'aproximació a les emocions de Hochschild (1979; 1983), basada en la idea que en les emocions trobem elements normatius i morals: normes de sentiments (*feeling rules*) produïdes socialment, també en la línia de Goffman (1963; 1967) i

de la microsociologia de la interacció de Collins (2004), que entén aquest univers emocional com a creador de consciència moral col·lectiva. Els discursos sobre els camins cap a la felicitat tindrien aquesta orientació: després de les receptes trobem una emoció construïda i dirigida a orientar socialment pràctiques i comportaments de l'individu.

METODOLOGIA: DESCOBRIR LES RECEPTES PER A LA FELICITAT

La nostra anàlisi es basa en la identificació de 75 receptes per a la felicitat en llengua anglesa extretes d'una més àmplia observació de 914 pàgines web relacionades amb la indústria de la felicitat a partir d'una àmplia sèrie de cerques, realitzades en 2017, que incloïen el terme *happiness* juntament amb una altra paraula afí. Per a això fem el cercador Google, dominador del mercat global², i seguim un protocol d'anonimat per limitar biaixos: des d'un mateix ordinador prèviament formatat, en finestra d'incògnit, sense vincular a cap compte de correu i eliminant *cookies* i informació de l'historial després de cada cerca. De cada cerca es van seleccionar els 10 primers resultats, descartant repeticions i resultats sense cap vincle amb l'objecte d'estudi.

Cada pàgina web va ser sotmesa a un qüestionari que recull informació en una base de dades sobre formes organitzatives, sectors productius, definicions de felicitat, motivacions per a la felicitat, autoritats referencials i legitimadores, subjectes de l'acció, responsables de les accions i productes i serveis oferts, a més de tot el contingut textual, enllaços i imatges de les pàgines. Aquesta informació inclou també els mitjans de difusió, els camps de coneixement, els destinataris dels missatges, els responsables de les accions, així com el llistat complet d'ingredients de les receptes.

---

² Google tingué en 2017 una quota mitjana de mercat superior al 80% de les cerques mundials. Font: <https://netmarketshare.com>

La majoria de les receptes conté entre 5 i 10 ingredients, amb una variabilitat que va des d'un sol ingredient en la més senzilla fins a 29 en la més extensa. El total d'ingredients recollits és de 639 i la mitjana per recepta és 8,52, amb una mediana de 7 ingredients. Vegem un exemple genèric típic:

- Recepta: «L'estil de vida de la felicitat: per què tot no és al teu cap» Goalcast, 19 de maig de 2017³.
- Ingredients: 1) Exercici; 2) Contacte social; 3) Àcids grassos omega-3; 4) Bona higiene del son; 5) Llum solar; 6) Concentra la teua ment en una cosa externa a tu mateix.
- «Mètode de cocció» o text explicatiu (el subratllat és nostre):

Tots sabem que l'exercici és bo, però molts de nosaltres no ens adonem de la importància que té una activitat física efectiva en la nostra química cerebral, i per extensió en els nostres estats d'ànim, claredat mental, energia, motivació i salut a llarg termini. S'ha demostrat que l'activitat física altera el cos i la ment de manera més efectiva que qualsevol píndola que pugues prendre. L'activitat física, segons Ilardi, és «literalment medicina» i, no obstant això, a molts de nosaltres ens costa integrar-la en les nostres vides. No hauria de ser una lluita. Si el gimnàs no és per a tu, prova el ioga. Si el ioga no t'atrau, comença a anar amb bici a tot arreu, o fins i tot simplement realitza llargues caminades. Qualsevol tipus d'activitat, troba'n una que t'atragi i faça que desitges integrar-la en la teua rutina setmanal. Triar una forma d'activitat física que siga social i útil —en lloc de córrer només en una cinta i no arribar enlloc, per exemple...— pot ajudar-te a deixar de pensar en això com a exercici i trobar l'alegria en la mateixa activitat. L'exercici és una poderosa medicina, afirma Stephen Ilardi [professor de psicologia en la Kansas University]

Per a l'anàlisi s'han realitzat operacions metodològiques d'anàlisi de textos o *text mining* (Breiger Wagner-Pacifí i Mohr, 2018), tant de caràcter quantitatiu com qualitatiu. Una vegada recollida la informació, el text s'ha codificat i transformat en variables nominals amb resposta múltiple, tractades amb el programa IBM SPSS Statistics 24 per a l'anàlisi descriptiva i la construcció d'agrupacions empíriques.

L'anàlisi qualitativa implica la dimensionalització i categorització de receptes i ingredients amb procediments derivats de la *grounded theory* (Corbin i Strauss, 2015; Trinidad et ál., 2006). Això implica una anàlisi profunda dels significats en un procés de codificació oberta que ens ha permés identificar categories que poden arribar a ser centrals en el sistema del discurs. Posteriorment, procedim a definir diferents alternatives de dimensions axials que, en diàleg amb la teoria, plantejem com a proposta per a l'anàlisi.

RESULTATS: CLAUS PER A L'ANÀLISI DE LES RECEPTES PER A LA FELICITAT

Per a la presentació de la nostra proposta, primer contextualitzem el producte específic de les receptes mitjançant la caracterització de les principals pàgines web que les difonen. A continuació, analitzem els mecanismes de legitimació, entre els quals destaca la ciència i la identificació d'experts, sobretot del camp de la psicologia positiva nord-americana. Hi mostrem el destinatari dels missatges, per revelar una concepció clarament individualista de la responsabilitat sobre les accions. Finalment, proposem una tipologia per a l'anàlisi que ens permet abordar una comprensió global dels discursos després de les receptes en tant que orientacions morals de l'acció i les emocions en les societats actuals.

Canals de difusió de les receptes per a la felicitat

La majoria de les receptes per a la felicitat del nostre estudi prové de quatre tipus de canal de difusió. El 36 % s'extrau de mitjans d'informació digitals, ja siguen diaris digitals (22 %) com *TheHuffington Post*, *Time*,

3 <https://www.goalcast.com/2017/05/19/life-of-happiness-why-its-not-all-in-your-head/>, consultat el 27 de març de 2019.

Taula 1 Tipus d'entitats a les quals pertanyen les pàgines web

Entitat principal	Frec.	%
Comunitat virtual	24	32 %
Diari digital	16	22 %
Personatge o expert	12	16 %
Magazín	11	15 %
Empresa	4	5 %
Associació	2	3 %
Fundació	2	3 %
Universitat	1	1 %
Web de continguts	1	1 %
Organització no lucrativa	1	1 %
No consta	1	1 %
Total	75	100 %

Font: Elaboració pròpia.

TheObserver o *Forbes*, o revistes i magazins de psicologia o salut (15 %), com *Psychology Today*, *Men's Health* o *Spirituality & Health* (Taula 1).

Els altres dos grans responsables de la difusió són actors socials, col·lectius o individuals, que presenten les seues visions de com assolir la felicitat. Aquests actors poden ser comunitats virtuals (32 %), és a dir, organitzacions o grups que participen de manera col·laborativa en pàgines web temàtiques, normalment relacionades amb qüestions emocionals, d'autoajuda o de creixement personal —*Goalcast*⁴, *Authentic Growth*⁵ o *Action for Happiness*⁶. També són pàgines que denominem de personatges o experts (16 %): persones socialment molt conegudes o experts en la matèria que comparteixen continguts a través dels seus espais individuals. S'inclouen ací pàgines tan

variades com la web d'Oprah Winfrey⁷ o la pàgina personal *Pathways to Happiness* del coach Gary van Warmerdam.⁸

Mecanismes de legitimació: la ciència de la felicitat

La difusió de les receptes per a la felicitat a través d'aquests mitjans necessita dotar-se de legitimitat per a convertir-se en un mecanisme efectiu per a l'orientació moral de l'acció. El principal legitimador és la ciència (Taula 2): les receptes no solen ser resultat de l'ocurrència d'un periodista (un sol cas) o d'un professional que pretén vendre un producte (per exemple, un nutricionista o un expert en felicitat sense altres credencials), sinó resultat del principal mecanisme d'objectivació del coneixement.

La ciència apareix explícitament com l'element legitimador en el 90 % de les receptes. A més d'una apel·lació genèrica a la investigació o a la ciència en general (31 casos), l'especialitat dominant és la psicologia (29 referències), amb gairebé cap referència expressa al camp específic de la psicologia positiva (un sol cas), per davant de les altres ciències socials (4), la medicina (2) i la filosofia (2). Les apel·lacions a altres canals de divulgació, com ara cites d'autors i els seus llibres, es donen en un 22 % dels casos, en la majoria de les ocasions en interacció amb la ciència.

La legitimació científica inclou una segona dimensió: l'emergència de noms de personatges o experts, amb una trajectòria d'aportacions o obres en el camp de la felicitat que tenen l'objectiu de dotar les receptes de garanties addicionals d'efectivitat. Les referències són molt variades, ja que no apareixen noms que dominen clarament el camp, sinó més aviat una nebulosa d'actors entre els quals en destaquen alguns, com Dan Gilbert, professor de psicologia a Harvard (4 casos), Elizabeth Dunn, professora de Psicologia a la University of British Columbia (4 casos), Michael Norton, professor a la Harvard Business School (4 casos), Martin Seligman, professor

4 <https://www.goalcast.com/>, consultat el 27 de març de 2019.

5 <https://www.authenticgrowth.com/>, consultat el 27 de març de 2019.

6 <https://www.actionforhappiness.org/>, consultat el 27 de març de 2019.

7 <http://www.oprah.com>, consultat el 27 de març de 2019..

8 <https://www.pathwaytohappiness.com/>, consultado el 27 de marzo de 2019

Tabla 2 Camps de legitimació de les receptes

Legitimador general	Camp científic	Especialitat	Fr.	%	% Casos
Ciència			68	76 %	90 %
	Ciència (general)	Investigació (general)	23	26 %	31 %
		Ciència (general)	5	6 %	7 %
		Científic - doctor (<i>PhD</i>)	3	3 %	4 %
	Psicologia	Psicologia (general)	27	31 %	36 %
		Psicologia positiva	1	1 %	1 %
		Neurociència	1	1 %	1 %
	Especialitats mèdiques	Psiquiatria	1	1 %	1 %
		Medicina	1	1 %	1 %
	Ciències socials	Ciències socials (general)	2	2 %	3 %
		Economia	1	1 %	1 %
		Ciències del comportament	1	1 %	1 %
	Filosofia	Filosofia	2	2 %	3 %
	Divulgació			16	18 %
		Autor	14	16 %	19 %
		Llibre	2	2 %	3 %
Activitats de negoci			5	5 %	5 %
		Consultoria	1	1 %	1 %
		Expert en felicitat	1	1 %	1 %
		Periodisme	1	1 %	1 %
		Negocis	1	1 %	1 %
		Nutricionista	1	1 %	1 %
Altres legitimadors		Shogun	1	1 %	1 %
Total general			90	100 %	

Font: Elaboració pròpia.

de Psicologia a la University of Pennsylvania (3 casos), o Sonja Lyubomirsky, professora de Psicologia a la University of California Riverside (2 casos), en una extensa llista de noms vinculats principalment a la psicologia acadèmica nord-americana, en particular a la psicologia positiva, i amb una activitat de divulgació científica i social molt rellevant. La seua referència apel·la a un coneixement científic consolidat i amb gran incidència: bona part d'ells, a més de prestigiosos acadèmics, són autors de *best sellers* de felicitat i

autoajuda amb presència habitual en conferències, mitjans de comunicació i xarxes socials. És un coneixement confirmat per institucions científiques de prestigi amb gran capacitat legitimadora, com comprovem en els següents exemples, habituals en la majoria de les receptes (els subratllats són nostres):

Segons Donen Gilbert, professor de Psicologia a Harvard i autor de *Stumbling on Happiness*, la clau és gastar els diners en experiències més que en

Taula 3 Destinatari, objectiu i responsable de l'acció

Destinatari del missatge	Frec.	%	Objectiu de la recepta	Frec.	%	Responsable de l'acció	Frec.	%
Individu	69	93 %	Població general	66	89 %	Individu	68	92 %
Persona maJor	2	3 %	Empresaris	3	4 %	No consta	2	3 %
Negoci	1	1 %	Homes	2	3 %	Societat	1	1 %
Societat	1	1 %	Persones amb problemes de salut	1	1 %	Pares	1	1 %
Infància	1	1 %	Psicòlegs	1	1 %	Família	1	1 %
Govern	1	1 %	Dones	1	1 %	Estat	1	1 %
Total	75	100 %	Pares	1	1 %	Empresari	1	1 %
			Total	75	100 %	Total	75	100 %

Font: Elaboració pròpia.

coses materials. Les coses materials, tot i ser cares i molt desitjades, tendeixen a perdre l'atractiu amb rapidesa, literalment i figuradament. Els records de la gent, llocs i activitats, no obstant això, mai envelleixen. En una enquesta, Gilbert va trobar que el 57 % dels participants reportaven una major felicitat després d'una compra experiencial. Només el 34 % va dir el mateix d'una compra material. (White, 29 d'octubre de 2014)

Com a autora de *Happy Money: The Science of Happier Spending*, la professora Elizabeth Dunn, suggereix: «No us compreu un cotxe més luxós només per poder utilitzar la calefacció dels seients durant el desplaçament de dues hores a la feina. Compreu-vos una casa prop del lloc treball, per poder aprofitar aquesta hora final de llum del dia per a jugar amb la pilota al parc amb els vostres fills». Un estudi de la Universitat de Zuric ho va confirmar, va establir que caldria un augment del 40 % per a contrarestar la pena afegida d'un desplaçament d'una hora». (Tony Robbins, s.d.)

En un estudi, el psicòleg de la University of Pennsylvania Martin Seligman va categoritzar centenars de persones en tres grups en funció de com buscaven la felicitat: «la vida agradable [...];

la vida compromesa [...]; la vida amb sentit [...].» Seligman va detectar que la gent que buscava la vida agradable experimentava poca felicitat, mentre que els que buscaven la vida amb sentit i la vida compromesa eren molt felices. (Bradberry, 15 de febrer de 2017)

Aquests exemples consoliden la idea d'unes receptes per a la felicitat creïbles per al públic i suposadament efectives, en estar basades en coneixements produïts mitjançant els procediments de la ciència i avalades per les institucions acadèmiques més prestigioses. Una legitimació tan sòlida reforça la capacitat d'aquestes receptes per a orientar l'acció social i servir de guia de les emocions dels destinataris.

Destinatari dels missatges: l'individu

La gran majoria dels missatges té un únic destinatari: un individu genèric, com a part de la població general, sense diferències d'estatus, professió, edat o gènere ressenyables (Taula 3). Només un grup restringit de propostes es dirigeix a objectius i grups particulars.

La responsabilitat sobre les accions es fixa igualment en aquest individu genèric, de tal manera que es presenta una idea de felicitat que, com a resultat,

l'afecta a ell i a totes les persones per igual. Es reforça així el caràcter moralitzador del discurs: només hi hauria una possibilitat d'aconseguir la felicitat i els camins proposats per a assolir-la, excepte alguns casos específics, han de conduir als mateixos resultats per a tothom, independentment de la condició social. D'altra banda, s'assenyala l'individu com a responsable actiu de la seua pròpia felicitat: assolir-la depèn del fet que cadascú realitze les accions corresponents o, en sentit contrari, si no s'és feliç és per falta de compromís ambles actuacions necessàries per a arribar a ser-ho.

El contingut: cap a una tipologia d'accions per a la felicitat

Legitimades científicament per l'apel·lació als autors principals de la psicologia positiva, seria esperable una gran coincidència entre les receptes i la literatura sobre les causes de la felicitat (Seligman, 2002; Tkach i Lyubomirsky, 2006; Caunt et ál., 2013; Delle Fave et ál., 2016; Flores-Kanter et ál., 2018), de la qual es reconeixen directament com a producte. No obstant això, el conjunt es refereix a una gran diversitat de fets i propostes d'acció de combinacions molt variades que reflecteixen, en realitat, l'absència de consens en les propostes científiques, així com el resultat de la transformació del saber acadèmic en producte de mercat difós a un públic global.

Vegem-ne un exemple: «10 canvis d'estil de vida senzills per a una major felicitat», *You have a Calling* (Desik, s.d.). Els ingredients són: 1) «Fer exercici», 2) «Riure», 3) «Tindre un bon son nocturn», 4) «Sentir la llum del dia», 5) «Sintonitzar amb els teus sentits», 6) «Moure's més, pensar menys», 7) «Eixir amb amics», 8) «Experimentar amb l'olfacte», 9) «Rebre un massatge», i 10) «Gaudir el moment». En una primera aproximació, observem una sèrie de propostes variades com a imperatius d'acció sobre el cos (1, 3, 6 i 9), la ment (5, 6), els sentits (5, 8), les relacions socials (7), la naturalesa (4) i el gaudi de la vida (2, 10).

Aprofundim a través d'un altre exemple: «La psicologia de la felicitat: 7 rituals per a una vida feliç», (James, s.d.). Els ingredients són: 1) «Practica la meditació», 2) «Sigues agraït», 3) «Cultiva el teu benestar físic»,

4) «Fes allò que estimes», 5) «Gasta els diners en experiències, no en coses», 6) «Envolta't de gent feliç», 7) «Troba el teu fluir (flow)». Es reproduceix el mateix focus en el cos i el benestar físic (3), el treball de la ment (1, 7), les relacions i els comportaments socials (2, 6) i emergeixen noves possibilitats per a l'anàlisi, com l'autorealització (4 i 7) i una idea absent en la literatura: comprar, consumir, gastar (5), fins i tot apel·lant a modalitats de consum «postmaterialistes» (Inglehart, 2007). A més, ens trobem amb una expressió en negatiu (5) que commina a abstenir-se d'actuar de determinada manera en la recerca de la felicitat.

Després d'observar sistemàticament els 639 ingredients de la nostra mostra, elaborem una proposta de dimensions en funció de la naturalesa, el sentit i l'objecte de l'acció. En primer lloc, distingim entre propostes d'accions externes dutes a terme per l'individu i valoracions internes, pensaments o canvis d'actitud. Quant al sentit de l'acció, encara que la majoria consisteix en propostes de realització, destaca el sentit imperatiu d'algunes abstencions necessàries per a aconseguir la felicitat. Finalment, situem l'objecte de l'acció en l'individu amb si mateix i en les seues relacions socials. Al seu torn, la mirada cap a l'individu implica dues perspectives: externa, les accions relacionades amb el cos, extern i visible, i interna, les accions i actituds cap a l'interior: la ment, el pensament o la consciència. En la Taula 4 mostrem alguns exemples de les dimensions resultants.

La primera distinció entre accions i actituds pot analitzar-se en els termes de Goffman (1967), sobre la metàfora de l'escena i les bambolines: les accions serien la cara socialment visible de l'enquadrament moral de l'individu dins de la societat que el convida a orientar-se cap a la felicitat; les actituds es referirien a les estructures de significat que emmarquen l'acció de l'individu que ha de ser feliç. L'acció pot identificar-se així com el ritual cap a la felicitat i les actituds amb les creences associades (Rodríguez Mohr i Halcomb, 2017b). També pot analitzar-se en els termes de Bourdieu (1994), segons la dicotomia entre estructura i agència: les accions serien la part visible socialment del comportament

Taula 4 Proposta de dimensions

		Cos	Ment	Relacions socials
Accions	Realització	«Fes exercici»; «Dorm», «Estigues actiu»; «Surt a ballar»; «Passeja per la natura»	«Medita»; «Fes que els teus somnis es facen realitat»; «Conta les teues benediccions»; «Entrena la ment»; «Mesura el plaer en petites dosis»	« Expressa gratitud»; «Ajunta't amb gent feliç»; «Juga amb amics»; «Gasta els diners en els altres»
	Abstenció	«No faceres il·legal»; «No gastes més del que guanyes»	«No malgastes el temps sent gelós»; «No vincules la felicitat amb esdeveniments externs»	«No sigues promiscu»; «No uses l'amabilitat com a arma»
Actituds	Realització	«Practica la bona salut»; «Sent la llum del dia»	«Viu la vida conscientment»; «Aguditza la consciència del moment present»	«Pensa en els altres»; «Experimenta amor i compassió pels altres la major part del temps»
	Abstenció	«Deixa de perseguir coses com l'èxit, la fama o els diners»; «No veges símbols de dòlar»	«Abandona els pensaments de cara somrient»; «No busques la felicitat»	«No et preocupes de l'opinió dels altres»; «No tingues por d'expressar els teus sentiments als altres»

Font: Elaboració pròpia.

dels subjectes marcat a nivell estructural pels límits del camp social de la felicitat, mentre que les actituds anirien configurant l'*habitus* cap a la felicitat. D'aquesta manera, les receptes contenen el discurs propi d'una societat que està construint la felicitat com un objectiu vital essencial, com a meta emocional i com a guia normativa i moral del comportament.

D'altra banda, la dicotomia d'imperatius positius i negatius, especialment aquests últims, mostra també la intenció normativa de les receptes, sustentada en la distinció moral entre el bé i el mal: d'una banda, un univers de camins de pensament i acció per assolir la felicitat; d'altra banda, una sèrie de prohibicions que inclouen algunes interdiccions legals i, sobretot, valors i accions humanes percebudes com a negatives, com la gelosia, l'enveja, la cobdícia o els judicis morals sobre els altres.

Quant a l'objecte de l'acció, es reparteix entre l'individu cap a si mateix i en les seues relacions socials. D'una banda, la dicotomia cos-ment representa una forma d'agència amb modalitats d'interacció socialment determinades dirigir-se a la felicitat— i certa capacitat reflexiva, encara que estructuralment condicionada (Burkitt, 2016), és a dir, orientada a adquirir una consciència de la societat en què es viu amb un profund contingut moral: pensar en un mateix, ser resistent i competitiu implica missatges que contenen una versió reforçada de l'individualisme contemporani (von Scheve et ál., 2016). Per altra banda, l'individu aconsegueix la felicitat també en les seues relacions socials, encara que valorades sempre en funció de la repercussió estrictament individual.

Les accions concretes suggerides en les receptes per a la felicitat són molt diverses, engloben un rang

Taula 5 Proposta de categories

Categories	Dimensió dominant	Exemples d'ingredients extrets de diferents receptes
1. Relacions i comportaments socials	Accions sobre les relacions socials	«Connecta amb els altres. Inverteix en relacions humanes amb membres de la família, amics, companys de feina, veïns»; «Fes coses pels altres»; «Inspira i eleva els altres»; «Fes actes de bondat»; «Expressa gratitud»; «Busca suport en la família quan et calga»; «Passa temps amb els amics»
2. Menjar i beure		«Menja taronges»; «Menja creïlles blaves»; «Beu te verd»; «Beu vi negre»; «Beu cafè (de dos a tres tasses de cafè amb cafeïna)»; «Acompanya cos i ment donant-los el menjar més nutritiu»
3. Corporalitat	Accions sobre el cos	«Estigues actiu»; «Fes exercici»; «Rep un massatge»; «Camina»; "Dorm»
4. Natura		«Troba el teu costat de la natura»; «Passeja per la natura»; «Passeja per un parc»; «Situa't al ritme de la natura»
5. Salut		«Practica bona salut»; «Cuida la salut física i mental»; «Mantingues la salut»
6. Comprar	Accions sobre cos i ment	«Recupera (<i>buy back</i>) el teu temps»; «Usa els diners per a comprar seguretat»; «Compra el que t'agrada»; «Compra experiències en lloc de possessions»
7. Gestió i organització vital		«Se suposa que la feina és una feina: per això et paguen per fer-la»; «Desintoxica't de les xarxes socials»
8. Exercici mental	Accions sobre la ment	«Medita»; «Redueix la velocitat per percebre els plaers de la vida»; « <i>Mindfulness</i> »
9. Gestió mental		«Tingues esperança»; «Fuig de les espirals de pensament negatiu»; «Cerca les emocions positives com a camí cap a l'èxit»; «Espera sempre la felicitat»
10. Autorealització		«Construeix el teu propi relat sobre tu mateix»; «Coneix-te a tu mateix»; «Aprèn a estimar-te»; «No vincles la felicitat amb esdeveniments externs»; «Assumeix la responsabilitat de la teua vida»; «Estableix un dia del <i>jo</i> »
11. Gaudir	Actituds i accions sobre la ment	«Gaudeix el moment»; «Riu»; «Practica sexe»; «Escolta la música»; «Adopta rituals de plaer»
12. Comportament econòmic		«Recorda estalviar per al futur»; «Els qui comprenen l'interès cobren més del que paguen»; «Guanya més diners que els teus companys»; «No gastes més del que guanyes»; «Els diners no ho són tot»
13. Religió i espiritualitat		«Llig un llibre religiós o espiritual, o acudeix cada dia a un servei religiós»; «Estigues espiritualment connectat»; «Tingues compromís espiritual i descobriment de significat»

Font: Elaboració pròpia.

molt major del que planteja la literatura acadèmica legitimadora. En la Taula 5 proposem un sistema de 13 categories de significats que agrupen els tipus d'accions i actituds més rellevants.

Gran part d'aquestes accions i actituds coincideix amb categories presents en les propostes de la psicologia positiva: les relacions i comportaments socials, les accions sobre el cos, la salut, la pràctica i les creences religioses, les accions per gaudir, l'autorealització de l'individu i la gestió i l'exercici mental (Tkach i Lyubomirsky, 2006; Caunt et ál., 2013). No obstant això, en el nostre estudi apareixen aspectes no prou ressenyats en les tipologies esmentades: menjar i beure, el contacte amb la natura, seguir unes pautes de comportament econòmic i, sobretot, comprar.

Encara que l'alimentació saludable consta en la classificació de Caunt et ál. (2013), queda subsumida en les activitats de comportament. Tkach i Lyubomirsky (2016) només esmenten la beguda com una prohibició religiosa: no s'ha de beure alcohol. En canvi, menjar i beure ocupen un lloc ressenyable en les receptes per a la felicitat difoses globalment. De fet, són els relats d'ingredients més específics, perquè a més de reforçar el valor moral de menjar saludablement, es detallen tot tipus d'aliments i begudes que condueixen a la felicitat, incloent el vi i el cafè.

La natura com a camí cap a la felicitat tampoc apareix en les tipologies acadèmiques, mentre que en les receptes emergeix com un valor creixent amb una importància creixent. L'explicació radica tant en el fet que la conscienciació sobre el medi ambient és un procés en ple desenvolupament en les societats actuals com en què les tipologies es basen en la mirada dels individus cap a si mateixos i no en els discursos socials: el discurs sobre el medi ambient i la natura es troba en plena expansió, i això queda reflectit en aquesta conversió en recepta imperativa per a la felicitat.

Les receptes cominen a un comportament econòmic amb una forta càrrega moral: guanyar diners, ser competitiu i, al mateix temps, estalviar. Estem davant

la categoria on més destaquen les prohibicions: no gastar més del que s'ingressa o no envejar els diners ni la riquesa dels altres. No obstant això, una idea fonamental situa la felicitat com a objecte de mercat: es pot aconseguir comprant-la. Sense una prohibició estricta dels béns materials, es convida a un consum «postmaterialista» (Inglehart, 2007): comprar temps, seguretat o experiències. En realitat, la proposta està en plena consonància amb el context de la indústria de la felicitat: es presenta com un objecte no sols mesurable i realitzable, sinó també tan objectivable que no sols es pot definir, sinó que, per a aconseguir-lo, es fa necessari consumir-lo.

Finalment, en les receptes destaca l'absència dels factors contextuais i circumstancials que assenyalen la literatura científica legitimadora (Seligman, 2002; Lyubomirsky, 2008; Caunt et ál., 2013), en línia amb la transformació del saber en producte de mercat dirigit a un individu genèric global: el focus de les receptes se situa en la voluntat i l'acció, principalment de caràcter hedònic però sempre amb la perspectiva d'assolir una felicitat duradora, obviant elements que únicament matisarien missatges, l'efectivitat dels quals es troba en el caràcter imperatiu de les orientacions normatives i morals que estableixen.

CONCLUSIÓ

En aquest article ens hem aproximat a la indústria de la felicitat com a creadora d'un discurs social amb clar contingut normatiu i moral, que assenyalen els camins d'acció, pensament i emoció cap a la utopia de la felicitat en les societats actuals. Definim el context que explica la ràpida expansió del discurs de la felicitat, a través d'internet i amb una sòlida legitimació científica personalitzada en prestigiosos investigadors de les institucions acadèmiques de més fama internacional. Els missatges es dirigeixen cap a un individu abstracte, que teòricament podria identificar-se amb ells en qualsevol lloc del món, prova d'un discurs reflex de la dinàmica global de societats guiades per l'individualisme: encara que institucionalment la felicitat pugui aparèixer com un

objectiu social, s'entén que els qui han de ser feliços són els individus, amb independència de qualsevol altra condició.

La felicitat es presenta com a objecte de consum, té un preu i no sols es pot comprar, sinó que per a aconseguir-la es proposa que siga necessari fer-ho. En realitat, aquest discurs conté la majoria de les preocupacions que configuren l'agenda de les societats actuals: a més de la societat de consum, la mirada de l'individu cap a si mateix, cap al seu cos, la seua salut, la seua alimentació, les seues pràctiques religioses, la seua satisfacció vital, gaudi i autorealització personal, juntament amb una comprensió utilitarista de les relacions socials i del món que l'envolta. Tot això es desenvolupa en un context de plena conformitat amb el model de societat i amb les institucions socials de la modernitat: les receptes per a la felicitat no fan sinó reforçar els vincles socials més tradicionals amb la família, la feina, el consum i la religió.

Aquesta constatació ens diferencia de les investigacions liderades per la psicologia positiva sobre les causes de la felicitat: en interpretar-les com la creació d'un discurs social, no ens hem fixat només en l'experiència individual, sinó que posem el focus en les transformacions de les principals institucions socials i preocupacions de l'agenda que es troben darrere les dimensions i categories individuals. En aquest sentit, no és casual trobar que el discurs sobre un individu abstracte a la recerca de la felicitat al qual remeten les receptes obvie les desigualtats socials, internacionals o de gènere: és una mostra de com la indústria de la felicitat s'inscriu en el context sociopolític de

l'individualisme de mercat (von Scheve et ál., 2016), que fa de la felicitat una obligació moral i, al seu torn, un mèrit per a qui l'assoleix (Cabanas i Illouz, 2019) ignorant qualsevol condició social d'origen. La difusió a través d'internet i la corresponent bretxa digital en l'accés als continguts, així com la marca de distinció (Bourdieu, 1979) en el llenguatge, en les propostes de consum i en la moral meritocràtica associada, reflecteixen un accentuat biaix de classe. En l'altra cara de la moneda, no hi ha receptes per a resoldre la frustració de tots aquells que, fins i tot perseguint la felicitat, no l'aconsegueixen o en queden directament exclosos (Bericat, 2018).

La nostra proposta d'anàlisi obre vàries vies d'aprofundiment. D'una banda, ens trobem davant un discurs multidimensional dotat d'una gran varietat i riquesa de significats, començant per la polisèmia del mateix concepte de felicitat. Una de les possibles vies de definició seria abordar com funcionen les receptes en la pràctica, analitzant el consum de les produccions de la indústria de la felicitat, la perspectiva dels potencials consumidors i les línies de fractura en el discurs. D'altra banda, encara que constatem que estem davant un producte amb perspectiva global, no podem obviar que les receptes per a la felicitat que hem recollit estan formulades en anglés i el seu referent cultural se situa bàsicament als Estats Units. No obstant això, el producte també es formula en altres idiomes, per la qual cosa seria pertinent la comparació entre llengües, per exemple, entre l'anglés i l'espanyol, o fins i tot entre àrees del món (Estats Units, Amèrica Llatina, Europa), per poder posar a prova la dimensió intercultural de la nostra anàlisi.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bericat, E. (2016). The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology*, 64(3), 491-513. DOI: 10.1177/0011392115588355
- Bericat, E. (2018). *Excluidos de la felicidad: La estratificación social del bienestar emocional en España*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Berridge, K. C. i Kringelbach, M. L. (2013). Neuroscience of affect: Brain mechanisms of pleasure and displeasure. *Current Opinion in Neurobiology*, 23, 294-303. DOI: 10.1016/j.conb.2013.01.017

- Bok, D. (2010). *The politics of happiness: What Government can learn from the new research on well-being*. Princeton: Princeton University Press.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction: Critique sociale du jugement*. París: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1994). *Raisons pratiques: Sur la théorie de l'action*. París: Seuil.
- Bradberry, T. (15 de febrer de 2017). 11 Habits of Truly Happy People. En *Entrepreneur*. [Recuperat el 27 de març de 2019]. <https://www.entrepreneur.com/slideshow/299768>
- Breiger, R., Wagner-Pacifici, R. i Mohr, J. (2018). Capturing distinctions while mining text data: Toward low-tech formalization for text analysis. *Poetics*, 68, 104-119. DOI: 10.1016/j.poetic.2018.02.005
- Bubic, A. i Erceg, N. (2018). Do we know what makes us happy? The relevance of lay theories of happiness and values for current happiness. *Primenjena Psihologija*, 11(3), 345-364. DOI: 10.19090/pp.2018.3.345-364
- Burkitt, I. (2016). Relational agency: Relational sociology, agency and interaction. *European Journal of Social Theory*, 19(3), 322-339. DOI: 10.1177/1368431015591426
- Cabanas, E. i Illouz, E. (2019). *Happycracia: Cómo la ciencia y la industria de la felicidad controlan nuestras vidas*. Barcelona: Paidós.
- Caunt, B., Franklin, J., Brodaty, N. i Brodaty, H. (2013). Exploring the causes of subjective well-being: A content analysis of people's recipes for long-term happiness. *Journal of Happiness Studies*, 14(2), 475-499. DOI: 10.1007/s10902-012-9339-1
- Corbin, J. i Strauss, A. (2015). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Los Angeles: SAGE.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Davies, W. (2015). *The happiness industry: How the government and big business sold us well-being*. Londres: Verso Books.
- Delle Fave, A., Brdar, I., Wissing, M. P., Araujo, U., Castro Solano, A., Freire, T., Hernández-Pozo, M. R., Jose, P., Martos, T., Nafstad, H.E., Nakamura, J., Singh, K. i Soosai-Nathan, L. (2016). Lay definitions of happiness across nations: The primacy of inner harmony and relational connectedness. *Frontiers in Psychology*, 7, 30. DOI: 10.3389/fpsyg.2016.00030
- Desik, S. (s. f.). 10 simple lifestyle changes for greater happiness. En *Youhaveacalling.com* [Recuperat el 27 de març de 2019] <http://youhaveacalling.com/emotional-health/10-simple-lifestyle-changes-for-greater-happiness>
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55(1), 34-43. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.34
- Flores-Kanter, P., Muñoz-Navarro, R. i Medrano, L. (2018). Concepciones de la felicidad y su relación con el bienestar subjetivo: Un estudio mediante Redes Semánticas Naturales. *Liberabit*, 24(1), 115-130. DOI: 10.24265/liberabit.2018.v24n1.08
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs (Nova Jersey): Prentice-Hall.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual*. Nova York: Doubleday.
- Goldman, A. (2017). Happiness is an emotion. *Journal of Ethics*, 21, 1-16. DOI: 10.1007/s10892-016-9240-y
- Hochschild, A. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85(3), 551-575. DOI: 10.1086/227049
- Hochschild, A. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Los Angeles: University of California Press.
- Hofmann, J., Platt, T. i Willibald, R. (2017). Laughter and smiling in 16 positive emotions. *IEEE Transactions on Affective Computing*, 8(4), 495-507. DOI: 10.1109/TAFFC.2017.2737000
- Inglehart, R. (2007). Postmaterialist values and the shift from survival to self-expression values. En R. J. Dalton i H. D. Klingemann (ed.), *The Oxford handbook of political behavior*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0012
- James S. (s. f.). The psychology of happiness: 7 rituals for a happy life. En *Projectlifemastery.com*. [Recuperat el 27 de març de 2019] <https://projectlifemastery.com/the-psychology-of-happiness-7-rituals-for-a-happy-life/>
- Kesebir, P. i Diener, E. (2008). In pursuit of happiness: Empirical answers to philosophical questions. *Perspectives on Psychological Science*, 3(2), 117-125. DOI: 10.1111/j.1745-6916.2008.00069.x
- Layard, R. (2005). *Happiness: Lessons from a new science*. Londres: The Penguin Press.
- Lyubomirsky, S. (2008). *The how of happiness*. Nova York: Penguin Books.
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K.M. i Schkade, D. (2005a). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*, 9(2), 111-131. DOI: 10.1037/1089-2680.9.2.111

- Lyubomirsky, S., King, L. i Diener, E. (2005b). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131(6), 803-855. DOI: 10.1037/0033-2909.131.6.803
- Mckenzie, J. (2016). *Deconstructing happiness: Critical sociology and the good life*. Nova York: Routledge.
- Mckenzie, J. (2018). Is there such a thing as happiness in the present? Happiness and temporality. *Journal of Classical Sociology*, 18(2), 154-168. DOI: 10.1177/1468795X17736259
- Nacions Unides (2012). *Dia internacional de la felicitat. Resolució 66/281 aprovada per l'Assemblea General el 28 de juny de 2012*. [Recuperat el 25 de març de 2019] http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/281&Lang=S
- Olson, R., Mckenzie, J. i Patulny, R. (2017). The sociology of emotions: A meta-reflexive review of a theoretical tradition in flux. *Journal of Sociology*, 53(4), 800-818. DOI: 10.1177/1440783317744112
- Pawelski, J. O. (2013). Introduction to philosophical approaches to happiness. En S. A. David, I. Boniwell i A. C. Ayers (ed.), *The Oxford handbook of happiness*. Croydon: Oxford University Press.
- Rodríguez, J. A., Yter, M. i Arroyo, L. (2016). El campo de definición de la felicidad por las ciencias sociales: Una aproximación desde el análisis de redes sociales. *Redes: Revista Hispana para el Análisis de Redes Sociales*, 27(2), 45-71. DOI: 10.5565/rev/redes.642
- Rodríguez, J. A., Condom Bosch, J. L., Marín, R. i Yter, M. (2017). El amor en el camino a la máxima felicidad: Un análisis global con la Encuesta Mundial de Valores. *Sistema: Revista de Ciencias Sociales*, 245, 53-77.
- Rodríguez, J. A., Mohr, J. i Halcomb, L. (2017). Becoming a buddhist: The duality of ritual and belief. En P. Groenewegen et ál. (ed.), *Structure, content and meaning of organizational networks (Research in the Sociology of Organizations, Volume 53*, p. 143-176). Bingley: Emerald Publishing.
- Salmela, M. i Nagatsu, M. (2017). How does it really feel to act together? Shared emotions and the phenomenology of we-agency. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 16(3), 449-470. DOI: 10.1007/s11097-016-9465-z
- Sauter, D. A. i Scott, S. K. (2007). More than one kind of happiness: Can we recognize vocal expressions of different positive states? *Motivation and Emotion*, 31, 192-199. DOI: 10.1007/s11031-007-9065-x
- Sauter, D. A. i Fischer, A. H. (2018). Can perceivers recognise emotions from spontaneous expressions? *Cognition & Emotion*, 32(3), 504-515. DOI: 10.1080/02699931.2017.1320978
- Von Scheve, C. i Ismer, S. (2013). Towards a theory of collective emotions. *Emotion Review*, 5(4), 406-413. DOI: 10.1177/1754073913484170
- Von Scheve, C., Zink, V. i Ismer, S. (2016). The blame game: Economic crisis responsibility, discourse and affective framings. *Sociology*, 50(4), 635-651. DOI: 10.1177/0038038514545145
- Schiota, M., Campos, B., Oveis, C., Hertenstein, M., Simon-Thomas, E. i Keltner, D. (2017). Beyond happiness: Building a science of discrete positive emotions. *American Psychologist*, 72(7), 617-643. DOI: 10.1037/a0040456
- Seligman, M. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. Nova York: Free Press.
- Seligman, M. i Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An Introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5-14. DOI: 10.1037/0003-066X.56.1.89
- Tkach, C. i Lyubomirsky, S. (2006). How do people pursue happiness? Relating personality, happiness increasing strategies, and well-being. *Journal of Happiness Studies*, 7(2), 183-225. DOI: 10.1007/s10902-005-4754-1
- Tony Robbins (s.d.). *How to buy happiness*. En [tonyrobbins.com/wealth-lifestyle/how-to-buy-happiness/](http://www.tonyrobbins.com/wealth-lifestyle/how-to-buy-happiness/). [Recuperat el 27 de març de 2019]
- Trinidad, A., Carrero, V. i Soriano, R. M. (2006). *Teoría fundamentada «grounded theory»: La construcción de la teoría a través del análisis interpretacional*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Turner, J. (2010). The stratification of emotions: Some preliminary generalizations. *Sociological Inquiry*, 80(2): 168-199. DOI: 10.1111/j.1475-682X.2010.00326.x
- Weimann, J., Knabe, A. i Schöb, R. (2015). *Measuring happiness: The economics of well-being*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Whippman, R. (2016). *The pursuit of happiness: And why it is making us anxious*. Londres: Hutchinson.
- White, M. C. (29 de octubre de 2014). 5 ways money can buy happiness, backed by science. En *Time.com*. [Recuperat el 27 de març de 2019] <http://time.com/3545709/money-can-buy-happiness/>

NOTA BIOGRÀFICA

Alberto Martín Pérez

Professor agregat del Departament de Sociologia de la Universitat de Barcelona. És doctor en Sociologia per l'École des Hautes Études en Sciences Sociales de París i la Universidad Complutense de Madrid. Les seues principals línies d'investigació es desenvolupen en els àmbits de la sociologia política i de la ciutadania i la sociologia de les emocions.

José Antonio Rodríguez Díaz

Catedràtic de Sociologia de la Universitat de Barcelona. Doctor en Economia i PhD en Sociologia per la Yale University. La seua investigació i publicacions actuals se centren en el paper de les xarxes socials en les organitzacions i en la societat, estudis de futur i les dimensions socials de la felicitat.

José Luis Condom Bosch

Professor titular del Departament de Sociologia de la Universitat de Barcelona. És doctor en Sociologia per la Universitat de Barcelona. Ha participat en nombroses investigacions com a metodòleg i és consultor en disseny i anàlisi d'enquestes. La seua investigació actual se centra en el desenvolupament de nous mètodes digitals per a l'anàlisi de camps organitzatius.

Aitor Domínguez Aguayo

Professor associat del Departament de Sociologia de la Universitat de Barcelona. És graduat en Sociologia per la Universitat de Barcelona i Màster en Investigació i Intervenció Psicosocial per la Universitat Autònoma de Barcelona. Actualment desenvolupa la tesi doctoral sobre cos, masculinitat i felicitat.

Definir la depressió: materialitats endògenes, immaterialitats exògenes*

Javier García-Martínez

UNIVERSIDAD COMPLUTENSE DE MADRID

jagarc17@ucm.es

ORCID: 0000-0002-7617-6569

Rebut: 31/03/2019

Acceptat: 15/09/2020

RESUM

Les definicions són narratives en acció que busquen exercir un moviment de tancament respecte de l'ontologia d'allò que defineixen. En aquest cas, explorem definicions en tensió i/o simbiosi mútua, que mostren espais consonants o dissonants, sobre què és la depressió. El mateix terme es cartografia en la seua controvèrsia mitjançant una comparativa entre definicions llegendes i expertes fent ús de l'etnografia digital com a metodologia. Un qüestionari obert autoadministrat en línia recull les definicions llegendes de depressió per part de 29 participants. D'altra banda, les narratives expertes es recullen a partir de les definicions inscrites en les pàgines web de nou institucions especialitzades en salut, enteses com espais de mediació per al públic general. Les definicions ressonen des d'ambdós espais com a escissions entre allò material biològic i allò immaterial psicològic-social, i reiteren respectivament una divisió entre l'exogeneïtat i l'endogeneïtat de la depressió. Una emocionalitat que es caracteritza per un sumatori de reduccionismes, factors acumulatius en una equació de què és la depressió. Finalment concloem plantejant altres possibles ontologies de la depressió que tinguen en compte l'ensambladura entre allò material i allò social. S'obri la porta a identificar materialitats externes, desarrelant la culpabilització del diagnòstic en l'individu i desplaçant-la als dispositius que generen dany.

Paraules clau: CTS, cartografia controvèrsies, etnografia digital, definició depressió, sociologia de les emocions, gir pragmàtic.

ABSTRACT. *Defining depression: Endogenous materialities, exogenous immaterialities*

Definitions are narratives in action, implying a need to track down the ontology of what is defined. In this case, we explore the mutual tension and/or symbiosis (with consonant and dissonant spaces) arising from the definition of depression. We approach the term 'depression' as a controversial subject, mapping a comparison between lay and expert narratives on the malaise, and making use of digital ethnography as the methodology. A self-administered online open questionnaire was completed with the definitions of 29 lay respondents. In addition, expert narratives were gathered with the definitions of 9 health institutions' web sites, and public mediation forums. Definitions echoed from both spaces, with splits between biological materiality and psychological-social immateriality, with a reiteration of the division between exogeneity and endogeneity, respectively. Here, the emotiveness of the subject can be seen as stemming from the sum of reductionisms and cumulative factors as to what depression is. Finally, we consider other possible ontologies of depression that either: (1) take socio-material assemblies into account or (2) follow the pragmatismal turn, defining depression in action. This research opens new approaches towards identifying external materialities, shifting the blame from the diagnosis of the individual towards the mechanisms that spawn harmful relationships.

Keywords: STS, controversy mapping, digital ethnography, defining depression, sociology of emotions, pragmatismal turn.

---

* **Agraïments:** els meus agraïments més sincers a totes les persones que van participar en el qüestionari obert amb les seues definicions de depressió. Eixes persones són les vertaderes autores d'aquest treball. Moltes gràcies a les companyes i companys investigadors pels seus comentaris, agraïnt especialment a Vanesa Saiz Echezarreta les seues encertades crítiques a les versions prèvies d'aquest manuscrit.

SUMARI

- Depressió com a ontologia posthumana en controvèrsia
- Metodologies de cartografiat digital
- Mediacions de les narratives expertes: depressió endògena material i depressió exògena immaterial
- Narratives llegendes: disputes fragmentades entre endogeneïtat i exogeneïtat
  - L'ontologia biològica i endògena de la depressió
  - L'ontologia exògena de la depressió: individualitat i control
  - Antidepressius. Solucions per al cos malalt des de l'endogeneïtat
  - Solucions des de l'exogeneïtat immaterial: individualisme radical o comunicació sanadora?
- Sumatori de factors en una depressió individualitzant i immaterial: què és i què podria ser
- Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Javier García-Martínez. Facultad de Ciencias Políticas y Sociología Universidad Complutense de Madrid Campus de Somosaguas, s/n. 28223 - Pozuelo de Alarcón - Madrid (Espanya).

Citació suggerida / Suggested citation: García-Martínez, J. (2021) Definir la depressió: Materialitats endògenes, immaterialitats exògenes. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 135(1), 31-46. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.135-1.2>

El 26 de gener de 2018 s'emeta a Espanya el primer programa d'una nova temporada de *Salvados* en La Sexta. Aquest programa es titula «Uno de cada cinco», un títol que ressenya la proporció de persones que passen per la depressió a Espanya. L'objectiu és posar en primer pla del debat públic la qüestió de la depressió a través de testimonis tant de persones diagnosticades com d'experts. Les reaccions en xarxes socials i els mitjans van ser ambivalents. Més enllà del suport a la proposta del programa, van sorgir crítiques cap als discursos presentats i cap a aquells que es van ometre. Massa biològicista, una omisió de l'activisme en salut mental o un discurs massa fatalista van ser algunes de les crítiques que es van repetir. En trobem alguns exemples en *eldiario.es* (Castaño, 2018) i en *Pikara Magazine* (Plaza, 2018).

A través d'aquesta emissió, la depressió es va traslladar a l'arena pública en diferents mitjans i va aconseguir reflexions col·lectives, crítiques i xocs on la depressió no resultava ser una caixa negra tancada, sinó una qüestió controvertida. Una arena pública implica una pretensió de millora comuna, una pluralitat de posicions i unes certes restriccions, tot això a partir

de pràctiques quotidianes en acció articulades com a resolució de problemes (Cefaï, 2012). La depressió es troba en aquesta arena pública sota aquestes condicions.

El present treball no té l'ambiciosa pretensió de redefinir què és la depressió, la meua proposta és molt més humil pel que fa al seu abast. En aquest cas, es busca comprendre la definició de depressió com a controvèrsia en negociació, així com quins són els diferents arguments articulats com a moviments de tancament respecte de la controvèrsia esmentada. Concretament, es busca comprendre els ancoratges que articulen les diferents inscripcions com a narratives en acció, tant per a la persona llegida com per a l'experta, a través de dos espais digitals diferents. En primer lloc, prendrem les definicions de depressió que trobem en les pàgines web d'institucions rellevants en matèria de salut i salut mental. D'altra banda, recollirem definicions de depressió a partir d'una mostra de persones llegendes, incloent-hi tant persones que han viscut la depressió en primera persona com altres que no. Contraposant aquests dos espais es pretén fer un primer acostament per a trobar quins

són els ancoratges retòrics d'ambdues parts —des dels quals ofereixen solucions en concordança— amb l'objectiu de legitimar les seues definicions.

Identificarem una fragmentació en les explicacions de la depressió, amb una clara divisió entre les socials i les naturals. Amb l'anàlisi justifique que en la articulació d'aquestes definicions existeix una escissió prèviament establida entre depressió exògena i endògena, respectivament. A més, es tracta d'una individualització radical d'aquesta problemàtica, que responsabilitza el subjecte sense posar el focus en les condicions sociomaterials que l'envolten. Es proposa identificar materialitats generadores de dany compartit i transversal com a alternativa a aquests plantejaments desmaterialitzats i individualitzants.

DEPRESSIÓ COM A ONTOLOGIA POSTHUMANA EN CONTROVÈRSIA

Perquè el sentiment innat i primordial és el temor; pel temor s'explica tot: el pecat original i la virtut original. La meua pròpia virtut ha nascut del temor; s'anomena ciència. (Nietzsche, 1970: 208)

L'emergent disciplina dels estudis de ciència, tecnologia i societat —derivada de la sociologia del coneixement i la ciència— ha establert aproximacions rellevants sobre com estudiar la ciència i la tecnologia com dispositius tecnosocials. Aquestes reflexions s'han aproximat a la ciència des d'un gir pràctic centrat en les accions de producció de coneixement en societats tecnocientífiques, on trobem autors amb obres significatives com ara Callon (1984), Mol (2002), Latour (2005), Law (2004) o Knorr-Cetina (2009).

«Sociologia de les associacions», «sociologia simètrica», «nou materialisme» o «materialismes relacionals» són alguns dels noms que es donen a aquesta perspectiva. De manera concreta, aquesta s'ha cristal·litzat en la denominada teoria de l'actor-xarxa (ANT, actor-network theory) amb una proposta ontològica que no distingeix entre actors humans i no-humans,

estudiant les interrelacions entre ambdós com a ensambladures sociomaterials.

Latour (1992) planteja que el coneixement pot estar present com una caixa negra tancada i que, quan això ocorre, el fet es dona per tancat, resulta naturalitzat. Les caixes negres no es discuteixen, es prenen com a veritat i són la base del coneixement que es construeix a partir d'elles. Obrir la caixa negra implica debatre i discutir, els sentits passen de ser naturalitzats a ser controvertits en una negociació des de diferents llocs.

Cartografiar aquestes controvèrsies era inicialment un mètode didàctic utilitzat pel mateix Latour, però ha passat a ser tota una metodologia (Venturini, 2010). Aquesta aproximació implica mapejar les diferents posicions sobre la controvèrsia en qüestió entenent quines són les seues consonàncies i dissonàncies mútues. En aquest cas, empraré la cartografia de controvèrsies en una comparativa de la definició de depressió com la mateixa controvèrsia. D'aquesta manera, com s'ha assenyalat anteriorment, no pretenc imposar una definició per la meua part enfront del discórrer de sentits en xoc i unió. En aquest cas, busque cartografiar els ancoratges a partir dels quals es despleguen les definicions per a plantejar la seua definició com a legítima. Definir per si mateix suposa un moviment de tancament respecte d'una controvèrsia. La definició és el moviment de segellament que pretén tancar la caixa de Pandora que ha alliberat eixe espai de controvèrsia. Aquest moviment de tancament necessita un suport, un lloc des del qual situar-se per a dur a terme la seua argumentació.

Derivada de les epistemologies feministes, la proposta dels coneixements situats (Haraway, 1988) proposa maneres d'abordar la inevitable pluralitat en les perspectives enfront d'una falsa pretensió de veritat única situant les experiències en les seues situacions d'enunciació. Com afirma Shapin (2010) —que ho assenjala tant al principi del llibre com en el mateix títol—, la ciència mai ha sigut pura, sempre ha estat produïda per cossos, situada en temps, espai, cultura i societat, i en contínua lluita per obtenir credibilitat i autoritat.

Aquesta negociació de sentits implica un exercici retòric. L'aproximació ací present pren les emocions com a objecte de construcció argumentativa, com planteja Micheli (2010) basant-se en les propostes de Plantin. La proposta metodològica de Micheli a través de tres punts d'anàlisi ens serveix com a punt de partida. En primer lloc, se succeeix un procés d'atribució de l'emoció a un subjecte. En un segon moment, es duen a terme avaluacions de l'emoció, per mitjà de les quals s'inclou una certa jerarquització, un determinat judici moral. Finalment, les emocions passen per un procés de legitimació —o deslegitimació— per part de qui parla.

Des d'aquest espai de partida es planteja trobar les ressonàncies coincidents i diferencials entre els coneixements lleics i experts. Aquesta aproximació transversal busca recollir definicions de depressió no només des d'un recorregut bibliogràfic, sinó que implica anar a les arenes públiques de la depressió. Aquests espais ens permeten reflexionar sobre quines són les definicions hegemòniques. Les narratives esmentades, desplegades com a argumentació, van més enllà d'una mera constatació o exercici retòric pel que fa a la realitat, aquestes narratives són performatives, i per tant tenen un efecte sobre l'entramat social. En l'arena pública, aquesta ontologia afecta tant les solucions com els processos de subjectivació o objectivació en una identificació amb la depressió, en cas que fora oportú. La definició ontològica de depressió, les solucions oferides i els processos d'objectivació/subjectivació suposen l'entramat d'aquesta qüestió com a controvèrsia en debat. L'aproximació proposada resulta nova pel fet que una qüestió tan característicament humana com és la depressió s'aborda des d'una perspectiva posthumanista amb què busquem comprendre les relacions bilaterals de mútua transformació entre allò humà i allò no-humà, allò social i allò material.

METODOLOGIES DE CARTOGRAFIAT DIGITAL

De forma contrària a la consideració d'allò *online* com a virtual en oposició a la realitat, que atén a

una reproducció del discurs dualista cartesià (*cos/ment*), o fins i tot amb reminiscències del discurs platònic dels dos mons, plantejem que allò *online* és tan real com allò *offline*. No és possible un *online* sense una materialitat que el sustente i, per tant, atén a un espai tan real com el que no entra dins d'aquesta categoria. No obstant això, l'espai *online* es regeix per un marc de relacions concretes diferents del present en el món *offline*, cosa que no el fa menys real. Parlem dels marcs de sentit plantejats per autors com Goffman (1974) o Lakoff (2007), comprnent la manera en què s'estableix un conjunt específic de relacions en determinats espais i com aquests plantejen esquemes, cosa que està relacionada amb l'acció dels actors involucrats. Aquest fet resulta rellevant per assenyalar les diferents condicions d'enunciació dels diferents textos que analitzarem en aquest treball.

Els argumentaris s'han recollit de dos espais diferents, dividits entre narrativa experta i narrativa lleiga. Ambdós arrepleguen narratives inscrites en la pràctica, en la tasca que implica el mateix exercici de definició. En primer lloc, la narrativa experta s'ha obtingut a partir d'un recorregut sintètic de bibliografia científica, junt amb textos en línia sobre la depressió en les pàgines web de diferents institucions. Aquests espais de mediació en línia transformen les narratives simplificant-les per al públic general, i l'ordre de prioritització de les complexitats excloses enfront de les incloses ens resulta rellevant per a establir una jerarquització de l'argumentari des del discurs expert. Són nou els espais informatius de mediació¹ seleccionats a partir de la jerarquia oferida pel buscador, limitant-nos a institucions especialitzades en salut, l'anàlisi dels quals reprendrem a continuació.

1 S'han pres els textos que es troben en les pàgines web de les següents institucions: universitats (Universidad Autónoma Metropolitana y Clínica, Universidad de Navarra), un laboratori (CinfaSalud), ONG (Mental Health America, SanaMente, Mayo Clinic), un institut d'investigació (National Institute of Mental Health), la llibreria nacional de medicina dels EUA (MedlinePlus) i l'Organització Mundial de la Salut.

D'altra banda, la narrativa llega s'ha recollit per mitjà d'un qüestionari obert autoadministrat i completament *online* en què es demana als participants definir la depressió a partir d'una sèrie de preguntes obertes.

El mostreig es realitza mitjançant la tècnica de la bola de neu. Aquest qüestionari es compon de preguntes de resposta oberta, on totes les preguntes són opcionals. Es diferencien dos parts: una primera secció amb un qüestionari sociodemogràfic tancat per a situar la persona que contribueix a la proposta; ací s'arreglen edat, nacionalitat, gènere, si consideren que han patit depressió –diagnosticada o no– i si han pres antidepressius. Es fa una pregunta filtre per a descartar les respostes de psicòlegs o psiquiatres al qüestionari. La segona secció planteja quatre preguntes de resposta oberta en l'ordre següent: què és la depressió?, per què tenim depressió?, què podem fer contra la depressió?, i ¿són els antidepressius una solució adequada a la depressió o no?

Participen 29 persones joves d'entre 18 i 24 anys: 22 dones, 6 homes i 1 persona que no s'ha identificat en cap d'aquestes dos categories. 12 persones afirmen haver tingut depressió en algun moment, 7 afirmen tindre depressió actualment i 10 no han tingut mai depressió. De totes aquestes persones, 8 han pres antidepressius. Del total de participants, 26 persones indiquen que són espanyoles i 3 no contesten. En tots els casos es tracta de persones que han acabat estudis secundaris superiors o universitaris.

A partir de les 29 persones que van participar en aquesta proposta, es va crear un mapa en línia² de les posicions per mitjà d'un diagrama de flux que pretén agrupar discursos que potencialment ressonen entre ells i que podrien ser semblants. A diferència d'un qüestionari tancat, una vegada fet, el mapa esmentat es presenta en línia als participants per a veure la resta d'aportacions i poder fer canvis si ho

desitgen. Només una de les participants rectifica la seua resposta.

Cal assenyalar les limitacions pel que fa a la mostra, que es concentra especialment en dones joves amb estudis secundaris superiors o universitaris. Hi ha hagut dificultats especials per a aconseguir participants homes i persones de major edat (una qüestió que mereixeria ser investigada en si mateixa amb més detall).

Es tracta d'una primera presa de contacte amb una metodologia qualitativa totalment *online* amb un component participatiu que podria estendre's en un futur a una mostra més gran.

MEDIACIONS DE LES NARRATIVES EXPERTES: DEPRESSIÓ ENDÒGENA MATERIAL I DEPRESSIÓ EXÒGENA IMMATERIAL

Per a aproximar-nos a les narratives expertes, m'agradaria oferir, en primer lloc, unes pinzellades sintètiques de com han dissortat algunes de les reflexions més reconegudes entorn de la depressió en la literatura científica de diferents disciplines. No es pretén fer un extens recorregut bibliogràfic, sinó únicament seleccionar breument les qüestions que més es relacionen amb les definicions de depressió usualment divulgades, per la qual cosa presentaré algunes referències il·lustratives de les diverses ramificacions que han pres més rellevància, de manera que siga un esquema comprensiu però senzill. En segon lloc, discorrerem sobre els espais ja mencionats de mediació i s'exposaran les seues línies de sentit.

Des de la psicologia s'han explorat perspectives com la de «indefensió apresada» (Seligman, 1975). El plantejament cognitivista ha obtingut bons resultats en la pràctica clínica i els treballs des d'aquest paradigma són extensos, ací podem trobar investigacions com les de Beck, Rush, Shaw i Emery (1985) o Ingram, Miranda i Segal (1998). Des de la teràpia cognitivo-conductual destaca el rellevant *Inventory* de Beck en la seua primera (Beck, Mendelson, Mock i Erbaugh,

² Aquest mapa es pot visualitzar en línia en l'enllaç següent: <https://coggle.it/diagram/WvuURNZe3m48VEor/t/cartografiando-depresi%C3%B3n/56b417d29253cdc1f97ed4b4f1b2f4a37044d24cf854b2093d3b083411a18afa>

1961) i segona edició (Beck, Steer i Brown, 1996), des d'ací es plantegen una varietat d'exercicis amb els quals es busca que el pacient pose a prova les seues «distorsions de la realitat» i que aconseguisca promoure l'«activació» i la «motivació». Des d'aquest plantejament més psicològic també s'han establert relacions entre la depressió i diferents qüestions com l'insomni (Lustberg i Reynolds III, 2000), la soledat (Weeks, Michela, Peplau i Bragg, 1980), l'abús de drogues i alcohol (Regier et ál., 1990), l'addicció a internet (Ryu, Choi, Seu i Nam, 2004), el perfeccionisme (Hewitt, Flett i Ediger, 1996) o l'envelliment (Newmann, 1989).

La perspectiva de la psicologia social³ també ha plantejat reflexions interessants al respecte. Això convida a replantejar-se la depressió com a causa de desigualtats socials (Álvaro-Estramiana, Garrido-Luque i Schweiger-Gallo, 2010). Partint d'ací, s'afirmen interrelacions entre depressió i qüestions com la raça (Fernando, 1984), el gènere (Manasse i Ganem, 2009), la desocupació (Dooley, Catalano i Wilson, 1994), la imatge corporal (Noles, Cash i Winstead, 1985) i l'exclusió social (Leary, 1990). Com veurem més avant, les aproximacions més marcadament sociològiques no solen ser part de la definició habitual que trobem en l'arena pública pel que fa a la depressió.

Mentrestant, la literatura científica bolcada en la biologia de la depressió està en un moment d'especial controvèrsia. Tradicionalment es van establir relacions entre la depressió i la serotonina (concretament a partir de la denominada «neurotransmissió serotoninèrgica»), com s'assenyala en treballs com Asberg, Thoren, Traskman, Bertilsson i Ringberger (1976), Meltzer (1990) i Owens i Nemeroff (1994). S'ha considerat el gen encarregat de la producció de serotonina (5-HTTLPR) responsable d'eixos diferents nivells de serotonina, com s'assenyala en treballs com

Eley et ál. (2004) i Karg, Burmeister, Shedden i Senet (2011). També s'han dut a terme investigacions que han recollit altres relacions com les presents entre la serotonina i el consum de peix (Hibbeln, 1998) i el glutamat (Müller i Schwarz, 2007).

No obstant això, publicacions científiques recents afirmen no trobar relació entre la depressió i la producció de serotonina (Risch et ál., 2009). Aquesta falta de solidesa ha portat a buscar altres explicacions, entre les quals està cobrant força el rol de la inflamació com a clau de la depressió, fet que planteja un desplaçament de les investigacions de la serotonina cap a les citocines, responsables de l'acció antiinflamatòria i proinflamatòria al cervell. Ací trobem treballs com els de Raison, Capuron i Miller (2006), Dantzer, O'Connor, Freund, Johnson i Kelley (2008), Howren, Lamkin i Suls (2009), Miller, Maletic i Raison (2009), Dantzer, O'Connor, Lawson i Kelley (2011) o Berk et ál. (2013). Aquesta nova perspectiva està fent importants avanços i s'està imposant a la clàssica relació amb la serotonina. Des d'aquest plantejament, el cervell es considera més plàstic, adaptable al seu medi, motiu pel qual en eixa relació amb l'exterior s'estableixen tant processos antiinflamatoris que contribueixen a que la depressió remeta, com processos inflamatoris que l'agreugen.

En la narrativa experta es juga amb la incertesa i la ignorància; la controvèrsia com a incertesa condueix a argumentaris que busquen ancorar i exercir un moviment de tancament d'aquest espai incert. Afirmar desconeixement o ignorància no és una resposta acceptable des d'un context d'enunciació experta. Les narratives cristal·litzades mostren els llocs des dels quals pivoten com una frontissa per a intentar tancar o aparenyar un tancament pel que fa a la depressió. Aconseguir desafiar a les resistències per a poder contribuir al tancament implica una legitimació com a nova perspectiva hegemònica. Aquesta novetat ontològica es tradueix en diferents performativitats com a diagnòstics i tractaments.

Els espais de mediació del coneixement més enllà de la comunitat científica oculten els debats que s'hi

3 Quan ens referim ací a psicologia social, ens centrem en una psicologia social més sociològica. Els plantejaments d'una psicologia social «més psicològica» hem considerat més oportú classificar-los dins de la perspectiva psicològica assenyalada prèviament.

produeixen. Pretenen oferir veritats demostrades, sòlides, tancades. Es du a terme un procés de simplificació d'un coneixement ja fet que puga resultar interessant per al públic general. Són espais de mediació que transformen el saber per a disseminar-lo, això es fa per mitjà d'un procés de simplificació en què es perden complexitats presents en el discórrer de la comunitat científica. El coneixement es jerarquitzava en funció de quines complexitats es descarten i quines es mantenen.

En aquest cas, els seleccionats triats busquen específicament informar l'usuari sobre la depressió d'una manera senzilla i directa. El text no pretén assenyalar les últimes novetats en ciència, sinó parlar de les veritats establides sobre la depressió. Definicions sòlides que servisquen al lector per a poder determinar si ell mateix o una altra persona podria tindre depressió. Aquests espais no són fútils, una emocionalitat corresponent amb la depressió no implica en si mateixa obvietats autoexplicatives, sinó que més aviat porta a un espai d'incertesa amb preguntes de difícil resposta. La definició de depressió com a text actua com a exercici de reflexivitat que convida a mirar-se davant d'un espill a través d'una llista de símptomes ambigus.

Diferents persones tenen diferents símptomes. Alguns dels símptomes de la depressió inclouen: sentiments de tristesa o «buit», sentiments de desesperança, irritabilitat, ansietat o culpa, pèrdua d'interés en les activitats preferides, sentir-se molt cansat, dificultat per a concentrar-se o recordar detalls, no poder dormir o dormir molt, menjar massa o no voler menjar res, pensaments suïcides, intents de suïcidi, dolors o malestars, mals de cap, torçons en l'estómac (còlics) o problemes digestius. (National Institute of Mental Health, 2019)

La narrativa resulta molt semblant en totes les pàgines web d'aquestes institucions, tant en el seu desenvolupament com en la seua estructura i els seus ancoratges. S'estableixen de manera comuna distincions clares entre símptomes, causes i tractament.

El tractament passa en tot moment per un especialista. En moments de crisi s'anima activament a contactar amb un centre que puga tractar la depressió. La medicació i la psicoteràpia són els elements comuns, tot i que en algun cas es mencionen tractaments amb electroxoc com a viables en situacions concretes.

Pel que fa a les causes, resulta interessant com es recullen diferències. És ací on s'ancoren les argumentacions ontològiques, les que busquen disputar-se el «ser» de la depressió. Des d'ací es desplega tot un conjunt de *topoi*⁴ abstractes i sense materialitat, que resulta més obvi en aquelles qüestions psicològiques enfront de la major especificitat d'allò bioquímic per mitjà del seu llenguatge tècnic.

[...] la depressió es produeix generalment per la interacció d'uns factors biològics determinats (canvis hormonals, alteracions en els neurotransmissors cerebrals com la serotonina, la noradrenalina i la dopamina, components genètics, etc.), amb factors psicosocials (circumstàncies estressants en la vida afectiva, laboral o de relació) i de personalitat (especialment, els seus mecanismes de defensa psicològics). (Pla Vidal, s. f.)

La depressió és un trastorn que afecta el cervell. Hi ha diverses causes, entre elles factors genètics, mediambientals, psicològics i bioquímics. (*SanaMente*, 2019)

Les referències a les qüestions biològiques es tradueixen en un llenguatge ric que inclou la bioquímica, la genètica, les hormones i els neurotransmissors. La psicologia ocupa un espai molt més difús i desmaterialitzat, amb referències a la resiliència, l'estrés, el trauma i la pèrdua, tot i que de vegades es queda simplement en «factors psicològics». Finalment, una

4 Els *topoi* són els sentits estereotípics que amaguen significants buits. Són els «no-llocs» en el text, espais de pas en la narrativa. No obstant això, també es caracteritzen per la seua polifonia, a causa de la multiplicitat de significats que poden omplir-los. Els treballs de Ducrot (1988) i Anscembre (1995) han sigut clau per a encunyar aquest terme.

altra vessant planteja causes més ambientals, que tornen a caracteritzar-se per la desmaterialització de la seua enunciació, circumstàncies, situacions, factors mediambientals, processos de dol, qüestions laborals. Hi ha un ordenament escalonat present en les causalitats recollides. Trobem una relació directa entre la precisió terminològica i material, en deixar de costat els *topoi*, i els termes biològics relacionats amb la depressió. No obstant això, aquesta concreció disminueix en la causalitat psicològica i encara més en una perspectiva que entroncaria amb la psicologia social. La materialitat de la depressió es perd en el camí.

Tradicionalment s'ha diferenciat entre depressió endògena i exògena: la primera s'atribuïa causalment a la bioquímica cerebral, mentre que la segona es considerava conseqüència de factors externs al cervell. Aquesta distinció pretenia oferir tractaments ajustats a cada variant. No obstant això, els antidepressius van demostrar ser igualment eficaços per a ambdós casos, cosa que va descartar aquesta dicotomia i va situar l'antidepressiu en un espai amb més legitimitat enfront de les teràpies psicològiques.

Hi ha plantejaments híbrids que combinen diferents perspectives, tot i que no tan habituals. És el cas de Kaufman et ál. (2004), que plantegen que el suport social resulta clau per a reduir de manera molt significativa el risc de depressió en xiquets maltractats amb un genotip propens a la depressió. No obstant això, aquests enfocaments no tenen una producció tan extensa i disten de ser la norma.

La producció de coneixement expert tant en les publicacions científiques com en els textos informatius presentats segueix mantenint formes de distinció entre una depressió endògena amb una materialitat concreta i una depressió exògena immaterial que articula la seua ontologia. El conjunt de factors que afirmen ser causa de la depressió constitueixen una fragmentació de la dicotomia esmentada, una fragmentació amb explicacions asimètriques entre la dimensió natural i social que es planteja com a suma dels factors citats, però que no explora en profunditat els seus intercanvis i relacions mutus.

Els nous plantejaments biològics que se centren en la plasticitat del cervell, com ocorre amb els processos d'inflamació, fan replantejar-se radicalment aquesta divisió. La distinció entre biologia i psicologia, depressió endògena i exògena, eventualment podria afonar-se *de facto* i donar lloc a noves perspectives que exploren les relacions mútues més enllà d'aquesta fragmentació. No obstant això, aquesta és encara una realitat distant.

NARRATIVES LLEGUES: DISPUTES FRAGMENTADES ENTRE ENDOGENEITAT I EXOGENEITAT

El procés d'atribució en les persones que han tingut depressió és a través d'un «jo» en primera persona, parlen de la seua pròpia experiència. En el cas del discurs expert i del llec que no ha passat per això, l'atribució de l'emoció es fa respecte d'un «altre» figurat. L'avaluació de la depressió com a emoció no resulta negativa a eixe «jo» o «altre» atribuït, i en tots els casos es planteja que la pròpia existència de la depressió és legítima, reconeguda.

Per a Dilthey (1944) hi ha una diferenciació entre explicar i comprendre els textos. En certa manera, comprendre el text significa «viure» el text. Com assenyala Ricoeur (1975), el text està viu en si mateix, la nostra tasca és introduir-nos-hi, encarnar el mateix text. Aquesta és la base de la perspectiva hermenèutica. En consonància amb aquesta línia, Ahmed (2012) fa propostes metodològiques interessants sobre com comprendre textos des de les emocions. Una vegada plantegem el text com quelcom viu que ens transmet una sèrie d'emocions, podem arribar a respirar la reivindicació, la lluita, l'assertivitat, la inseguretat del dubte i el fatalisme present en les narratives llegues. Com ja assenyalàvem, les ontologies humanes i no humanes entre definició i definidor es troben entrelaçades mútuament.

L'ontologia biològica i endògena de la depressió

Una alteració bioquímica, la falta de neurotransmissors, problemes hormonals o factors hereditaris s'associen explícitament a la conceptualització de la

depressió per part d'alguns participants en aquest espai:

Una alteració del funcionament psicològic i bioquímic. (Dona. 24 anys. Ha tingut depressió.)

Fisiològicament es tracta d'un dèficit de neurotransmissors com la serotonina, que es caracteritza per una tristesa aparent, amb símptomes com una disminució de l'apetit, interès per les coses, la libido, inclús sense ganes de viure podent tindre idees suïcides. (Dona. 19 anys. No ha tingut mai depressió.)

Apareix un debat intern entre tristesa, estat emocional i malaltia en què es planteja la consideració necessària de la depressió com a malaltia perquè puguem atorgar-li la rellevància corresponent. Estenem, per tant, aquest concepte també a malaltia per a poder atribuir-li la mateixa legitimitat que s'ha atribuït històricament a les malalties que es basen en la consideració d'una materialitat biològica.

És una malaltia i no un estat d'ànim. Molta gent diu «estàs deprimat» quan momentàniament estàs trist, preocupat etc. Cosa que s'hauria de corregir. Potser serà una malaltia que coste de «detectar» i, a més, ha de ser «admesa» per la persona malalta, perquè com em va dir la meua psicòloga: «És assumir que tens un problema seriós». (Dona. 20 anys. Ha tingut depressió.)

Considero que la depressió és una malaltia, no un estat d'ànim [...] (Dona. 22 anys. Té depressió.)

És un estat mental en què la teua realitat està plena d'obstacles [...] (Dona. 20 anys. Té depressió.)

En tots els casos trobem la consideració d'una cristallització, d'un estancament durant un període de temps més o menys prolongat. Tant la paraula «estat» com «malaltia» expressen eixa solidificació emocional concreta que és constant i s'allarga en el temps.

L'ontologia exògena de la depressió: Individualitat i control

Des del meu punt de vista, s'arriba al punt de depressió quan algú per determinats motius arriba a un punt en el qual les seues ganes pel que fa a tot el allò que el rodeja no existeixen a penes i hi ha un estat quasi permanent de tristesa, ansietat i de sentir-se moltes vegades a soles. (Home. 22 anys. Ha tingut depressió.)

Les circumstàncies del dia a dia, la percepció d'aquestes i per la forma de pensar de l'individu. (Home. 20 anys. No ha tingut mai depressió.)

En la nebulosa de conceptes que giren a l'entorn de la depressió trobem en primera instància un plantejament d'individualitat, on diversos participants afirmen que es tracta d'una situació de la qual ha d'eixir una o un mateix, atribuïble a una «falta de ganes», «percepció» o d'«iniciativa» per part de la persona.

Suposo que per la situació en què estiga i la seua manera de pensar-ho i sentir-ho. (Dona. 23 anys. No ha tingut mai depressió.)

Perquè hi ha persones que tendeixen a ser més negatives i més tristes, generalment està relacionat amb allò que han viscut de menuts i amb com els han tractat a casa. (Dona. 23 anys. Té depressió.)

Apareixen també concepcions que fan referència directa als contextos, no tant quan es pregunta què és, sinó que apareixen molt més quan es pregunta què hem de fer i per què es té depressió. S'atribueixen relacions causals que parlen de situacions, de carències, d'àmbits, d'experiències vitals negatives, de fracassos, de complexos, de pèrdues. Totes elles són atribucions sense materialitats concretes, atribucions que no ens assenyalen dispositius de dany exògens compartits.

[...] has arribat al límit dels teus problemes i del teu dolor, sentiments que se n'han anat del teu abast i t'han desbordat. (Dona. 21 anys. No ha tingut mai depressió.)

[Què hem de fer davant de la depressió?] Lluitar dia a dia, obligar la ment i el cos a funcionar. (Home. 21 anys. Ha tingut depressió.)

Estat psicoanímic de pèrdua del control de les emocions [...] (Dona. 24 anys. No ha tingut mai depressió.)

No només es considera l'absència d'alegria, sinó que emmascara la presència d'emocions, desenvolupa apatia i pèrdua del control de la pròpia existència. (Dona. 24 anys. No ha tingut mai depressió.)

Es troben concepcions que defineixen la depressió com una pèrdua de control de les emocions, assenyalant que és una emoció que es desborda. Es tracta d'un discurs que reproduïx la distinció dicotòmica cartesiana i mútuament exclouent entre raó i emoció —ment i cos—, de manera que l'emoció queda relegada a un lloc de subordinació enfront de la raó. No poden coexistir les dos de manera plena i, per tant, l'emoció ha de ser controlada, ja que, en cas contrari, s'argumenta que l'emoció prendria el control de manera no desitjable. Emocions que irrompen i distorsionen una suposada objectivitat de la raó i el bon judici. En el context de les societats capitalistes contemporànies, el malestar psicològic és profundament privatitzat (Fisher, 2009). S'apel·la a un control individualitzat, un autocontrol radical del mateix subjecte.

Antidepressius. Solucions per al cos malalt des de l'endogeneïtat

Tractar-lo farmacològicament amb antidepressius actuant a nivell del metabolisme dels neurotransmissors inhibint-lo o, en la seua recaptació inhibint-la també, alguns poden ser el citalopram; sertralina, etc... D'altra banda, caldrà tractar-ho des del punt de vista psicològic, molt important. (Dona. 19 anys. No ha tingut mai depressió.)

Acudir immediatament a un especialista perquè diagnostique i ens pose en tractament amb antidepressius [...] (Dona. 22 anys. Té depressió.)

L'especificitat terminològica que fa referència als neurotransmissors i als noms dels mateixos antidepressius ens porta a una potent reflexió sobre com aquestes narratives es filtren fins al coneixement llec. Les aproximacions més biològiques, més endògenes, poden presentar una riquesa terminològica sorprenent que no es dona en altres perspectives.

Parlar amb eixa persona, pense que pocs especialistes es preocupen per la vida del pacient i se centren a receptar pastilles. Recolzar-la, fer que se senta més important i que se n'adone que s'està perdent en el món. Donar-li una raó per a seguir endavant i no estancar-se. (Dona. 20 anys. Ha tingut depressió.)

El tractament expert també és una constant, i acudir al personal expert en la matèria per a poder canviar la situació s'expressa en nombroses ocasions. No obstant això, apareixen discursos que articulen una certa pèrdua de confiança pel que fa al tractament biomèdic amb antidepressius, però això no es tradueix en una pèrdua de confiança en les propostes psicològiques. Els antidepressius es plantegen com a insuficients i s'argumenta que cal realitzar transformacions en el procediment.

L'efectivitat dels antidepressius va ser el que, en primer lloc, va descartar la dicotomia entre depressió exògena i endògena, atès que es van considerar igualment efectius per a ambdós tipus de depressió. Receptar antidepressius s'ha convertit en la norma, concretament en les situacions de major depressió. Pel que fa a aquesta variant, la combinació d'antidepressius i teràpia s'ha convertit en una opció avalada pels seus resultats; no obstant això, el tractament psicològic implica, en general, un cost més alt respecte del senzill i productiu antidepressiu. L'ús de l'antidepressiu resulta en una transformació radical del subjecte, en què la seua forma de sentir el món pateix profunds canvis; malgrat això, aquesta aproximació no fa front a quins són els dispositius sociomaterials generadors de dany i reproductors d'aquests malestars.

***Solucions des de l'exogeneïtat immaterial:
individualisme radical o comunicació sanadora?***

[...] la solució l'has d'exercir tu mateix. Has de fer coses felices per a ser feliç, no esperar que la felicitat arribe sola. La felicitat la construeixes tu mateix. (Home. 24 anys. No ha tingut mai depressió.)

[...] La millor solució naix d'un mateix. (Home. 21 anys. Ha tingut depressió.)

En una altra línia podem trobar algunes solucions pròpies d'un individualisme extrem, en què s'arriba a afirmar explícitament que només la mateixa persona pot eixir d'eixa situació, independentment de les circumstàncies i el context en què es visca. Aquests són discursos que s'articulen prenent com a centre la persona i la manera en què aborda la seua emocionalitat.

Aquest argumentari resulta remissiu del denominat «subjecte del rendiment» (Han, 2017), un subjecte que es veu abocat a la insatisfacció en un món amb un etern imperatiu per reinventar-se i renovar-se. D'aquesta manera, Han (2015) planteja que vivim en societats d'excessiva positivitat en què, sota el paradigma de l'esforç, ens veiem abocats a un pou d'automonitorització, autocrítica i autoexplotació.

Com a contrapunt, hi ha una irrupció de la comunicació i allò social com a reivindicacions sanadores. Es conceben la socialització i la comunicació com a curatives en si mateixes:

Estar sempre amb eixes persones i socialitzar amb elles. Que mostre les seues emocions i comparteix tu també les teues. Quedar-se sol és l'últim. I sobretot que conega més gent que la vulga com és. Això últim és important. (Home. 23 anys. Ha tingut depressió.)

Deixar de tractar-la com un tema tabú. Ajudar les persones que tenen aquesta malaltia. No excloure-les de grups pensant que són estranys i inclús perillosos. (Dona. 20 anys. Ha tingut depressió.)

Les qüestions més socials no són part de l'ontologia de la depressió des de les narratives hegemòniques. No obstant això, per a solucionar la depressió sí s'expliciten reivindicacions socials d'integració, com la necessitat de normalitzar el concepte i de tindre relacions socials que recolzen davant eixa situació.

[¿Què hem de fer davant la depressió?] Escoltar i parlar. (Dona. 23 anys. No ha tingut mai depressió.)

[Què hem de fer davant la depressió?] Visibilitzar el problema i anar a especialistes. (Dona 24 anys. No ha tingut mai depressió.)

[Què hem de fer davant la depressió?] Visibilitzar-la com una malaltia més, normalitzar-la, assumir que bona part de la població la pateix. Donar més ajudes per a poder pal·liar la situació i millorar les condicions de vida d'aquestes persones. (Dona. 22 anys. Ha tingut depressió.)

«Visibilització», «escoltar» i «parlar» són alguns elements que es reivindiquen a l'hora d'oferir solucions. Expressar el dolor es planteja com un recurs sanador en si mateix. En contraposició, la «invisibilització», l'exclusió social i la soledat es diagnostiquen ací com a productors de dany. La depressió exògena s'explica des d'allò humà i cap a allò humà en un procés desmaterialitzat. Passa al terreny d'una comunicació immaterial que pretén ser sanadora.

**SUMATORI DE FACTORS EN UNA DEPRESSIÓ
INDIVIDUALITZANT I IMMATERIAL: QUÈ ÉS I
QUÈ PODRIA SER**

Els sentits comuns cristal·litzats pel que fa a la depressió, estructures comunes de sentit, es troben mútuament dividides. La depressió s'articula per mitjà d'un conjunt de «factors», raó per la qual es planteja com una suma de fragments. De manera comuna a aquestes narratives, es podria representar la depressió en una equació de l'ontologia de la depressió, articulada com a sumatori dels factors següents:

Endògen (biològic/material) + exògen
(psicològic/social/immaterial) = depressió

Tot i que la paraula «combinació» és recurrent, s'utilitza per a parlar d'un sumatori de factors a partir dels quals s'infereix un resultat. Els arguments que busquen relacions causals en la depressió es despleguen sota un reduccionisme que busca localitzar elements concrets per a afegir-los a una llista de possibles causes. No obstant això, els treballs que investiguen les relacions dels factors esmentats són més escassos i resulten inexistents en la narrativa hegemònica de l'arena pública.

Allò social s'ha reduït a explicar-se per allò social, i allò natural, per allò natural. La depressió endògena s'explica a partir de la materialitat cerebral bioquímica de la depressió, mentre que la depressió exògena queda relegada a la dimensió psicològic/social, com a disciplina d'allò humà que es limita a explicar-la a través de la seua relació amb l'alteritat humana. Tot això queda bolcat prenent exclusivament l'individu com a epicentre. No obstant això, podem mirar cap a fora. Identificar materialitats externes obri la porta a desarrelar la culpa del diagnòstic en l'individu i a desplaçar la mirada cap a allò que genera dany.

La forma material de la violència ha donat pas a una altra sense subjectes, anònima, sistèmica (Han, 2018). Cal identificar aquests dispositius sociomaterials concrets que generen dany, violència, per a poder iniciar una conversació sobre depressió que salve les presents asimetries. Enfront de la desmaterialització cal un procés de rematerialització que incloga tant allò endògen com allò exògen.

D'aquesta manera ens preguntem: quins són els dispositius sociomaterials, concrets i transversals, que reproduïxen relacions de dany? Com es transforma la nostra materialitat, el nostre cos, en relació amb aquests dispositius? Com afecten les relacions socials a la biologia cerebral? Quines són les materialitats no humanes que transformen les nostres emocions?

Com afirma Smithson (1989), l'especialització és una forma d'ignorància en si mateixa. Malgrat que soc

escèptic pel que fa a una adopció rígida d'aquesta afirmació, resulta clau poder fer intercanvis de sentits entre les diferents disciplines, ciències socials i naturals, superant les asimetries amb què s'aborda la depressió. Enfront de plantejaments asimètrics i reduccionistes, interessa plantejar la propietat d'emergència de manera transversal a allò material i allò social. Amb un ampli recorregut, des de Mill als nostres dies, aquesta propietat assenyala que el producte és més que la suma dels factors. Els sentits en la seua circulació com alguna cosa més que una suma de símbols demostra aquesta propietat d'emergència. De la mateixa manera que la discriminació interseccional no es produeix a partir d'una mera suma d'opressions, tampoc la depressió ha de limitar-se a un exercici de reduccionisme. La interacció entre els diversos elements assenyalats respecte de la depressió en ensambladures biològiques, psicològiques i socials pot portar-nos a enriquir les anàlisis.

Hi ha una problemàtica generalitzada a la qual la depressió tampoc escapa: el dispositiu mèdic se centra a curar el dany una vegada fet en lloc de previndre'l activament (Martínez-González i De Irala, 2005). Tant en l'espai de disseminació de coneixement expert com en el coneixement llec les solucions s'orienten sempre cap a un dany ja fet. Les estratègies de prevenció en salut mental han tingut un cert desenvolupament, sobretot en la població infantil; no obstant això, encara hi ha importants ignoràncies no resoltes.

Des de la meua humil opinió, les ciències socials encara han d'aportar molt a aquest camp per a identificar quins són els dispositius socials que produeixen aquestes dinàmiques emocionals no desitjables. Resulta rellevant incidir en com és possible curar i previndre col·lectivament més enllà de limitar-nos a passar per actants experts per a un tractament. Fer públic el dolor esmentat és un primer pas, però no significa necessàriament que desapareixerà tan fàcilment com ens agradaria. Més enllà de plantejar una comunicació que guareix amb la mera expressió del dolor, un «parla-ho» o una «visibilització», resulta clau que coneguem col·lectivament tecnologies de cures en salut mental que resulten transformadores

del dolor. Això implica un procés de democratització i disseminació del tractament psicològic al públic general, més enllà que l'especialista es convertisca en punt de pas obligat per a un tractament o una atenció en salut mental. Es justifica com a necessari un procés de replantejament del creixent problema de l'estrés en les societats capitalistes, un estrés que s'ha privatitzat tractant-lo com una responsabilitat individual, on només queda preguntar-nos com s'ha convertit en acceptable que tanta gent, especialment tanta gent jove, patisca aquest problema (Fisher, 2009).

En aquestes línies s'ha plantejat la possibilitat d'una ontologia sociomaterial de la depressió en què cap de les dos parts excloga mútuament l'altra, sinó que s'exploren ensambladures mútues que puguin comportar teoritzacions i diagnòstics millors. De quina manera s'interrelacionen en ensambladures

sociomaterials les plasticitats cerebrals i determinades materialitats, pràctiques i estructures socioculturals? Com es negocien les resistències del cervell a sentir dinàmiques emocionals d'una certa manera? Quines estratègies de negociació podem dissenyar per a dur a terme aquestes negociacions? Aquesta ensambladura no és estàtica, sinó que està en moviment, la depressió es posa en acció. Com s'actua davant la depressió? Com intervé la pròpia definició de depressió en la posada en acció del definidor? De quina manera es posen en pràctica aquestes emocionalitats de forma coherent o incoherent en la quotidianitat? Quines estratègies quotidianes s'exerceixen en tensió o simbiosi amb la depressió per a una transformació de les emocionalitats? Com poden posar-se en marxa tecnologies de cures mentals en comú, més enllà de l'obligat pas per l'expert? Aquestes són algunes de les preguntes que podríem començar a replantejar-nos des d'aquest altre punt de partida.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ahmed, S. (2012). *The cultural politics of emotion*. Nova York i Londres: Routledge.
- Álvaro-Estramiana, J. L., Garrido-Luque, A. i Schweiger-Gallo, I. (2010). Causas sociales de la depresión: Una revisión crítica del modelo atributivo de la depresión. *Revista Internacional de Sociología*, 68(2), 333-348.
- Anscombe, J. C. (1995). *Théorie des topoi: Sémantique ou rhétorique?* París: Editions Kimé.
- Asberg, M., Thoren, P., Traskman, L., Bertilsson, L. i Ringberger, V. (1976). «Serotonin depression»: A biochemical subgroup within the affective disorders? *Science*, 191(4226), 478-480.
- Beck, A. T., Ward, C., Mendelson, M., Mock, J. i Erbaugh, J. (1961). Beck depression inventory (BDI). *Arch Gen Psychiatry*, 4(6), 561-571.
- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F. i Emery, G. (1985). *Terapia cognitiva de la depresión*. Bilbao: Desclée de Brower.
- Beck, A. T., Steer, R. A. i Brown, G. K. (1996). Beck depression inventory II. *San Antonio*, 78(2), 490-498.
- Berk, M., Williams, L. J., Jacka, F. N., O'Neil, A., Pasco, J. A., Moylan, S., Allen, N. B., Stuart, A. L., Hayley, A. C., Byrne, M. L. i Maes, M. (2013). So depression is an inflammatory disease, but where does the inflammation come from? *BMC Medicine*, 11(1), núm. 200.
- Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 32(1_suppl), 196-233.
- Castaño, A. (1 de febrer de 2018). *Una de cada cinco*. Eldiario.es. [Recuperat el 15 de febrer de 2019] https://www.eldiario.es/tribunaabierta/Una_de_cada_cinco_6_735686443.html
- Cefai, D. (2012). ¿Qué es una arena pública? Algunas pautas para un acercamiento pragmático. (Trad. Mariela Hemilse Acevedo). En *Academia.edu*. [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.academia.edu/7309505/>
- Dantzer, R., O'Connor, J. C., Freund, G. G., Johnson, R. W. i Kelley, K. W. (2008). From inflammation to sickness and depression: When the immune system subjugates the brain. *Nature Reviews Neuroscience*, 9(1), 46-56.
- Dantzer, R., O'Connor, J. C., Lawson, M. A. i Kelley, K. W. (2011). Inflammation-associated depression: From serotonin to kynurenine. *Psychoneuroendocrinology*, 36(3), 426-436.

- Dilthey, W. (1944). *El mundo histórico*. Mèxic: Fondo de Cultura.
- Dooley, D., Catalano, R. i Wilson, G. (1994). Depression and unemployment: Panel findings from the Epidemiologic Catchment Area study. *American Journal of Community Psychology*, 22(6), 745-765.
- Ducrot, O. (1988). Topoi et formes topiques. *Bulletin d'études de linguistique française*, 22(1), 1-14.
- Eley, T. C., Sugden, K., Corsico, A., Gregory, A. M., Sham, P., McGuffin, P., Plomin, R. i Craig, I. W. (2004). Gene-environment interaction analysis of serotonin system markers with adolescent depression. *Molecular Psychiatry*, 9(10), 908-915.
- Fernando, S. (1984). Racism as a cause of depression. *International Journal of Social Psychiatry*, 30(1-2), 41-49.
- Fisher, M. (2009). *Capitalist realism: Is there no alternative?* Winchester: John Hunt Publishing.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Han, B. C. (2015). *The burnout society*. Stanford: Stanford University Press.
- Han, B. C. (2017). *Psychopolitics: Neoliberalism and new technologies of power*. Londres i Nova York: Verso Books.
- Han, B. C. (2018). *Topology of violence* (Trad. Amanda DeMarco). Cambridge: MIT Press.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575-599.
- Hewitt, P. L., Flett, G. L. i Ediger, E. (1996). Perfectionism and depression: Longitudinal assessment of a specific vulnerability hypothesis. *Journal of Abnormal Psychology*, 105(2), 276-280.
- Hibbeln, J. R. (1998). Fish consumption and major depression. *The Lancet*, 351(9110), 1213-1213.
- Howren, M. B., Lamkin, D. M. i Suls, J. (2009). Associations of depression with C-reactive protein, IL-1, and IL-6: A meta-analysis. *Psychosomatic Medicine*, 71(2), 171-186.
- Ingram, R. E., Miranda, J. i Segal, Z. V. (1998). *Cognitive vulnerability to depression*. Nova York: Guilford Press.
- Karg, K., Burmeister, M., Shedden, K. i Sen, S. (2011). The serotonin transporter promoter variant (5-HTTLPR), stress, and depression meta-analysis revisited: Evidence of genetic moderation. *Archives of general psychiatry*, 68(5), 444-454.
- Kaufman, J., Yang, B. Z., Douglas-Palumberi, H., Houshyar, S., Lipschitz, D., Krystal, J. H. i Gelernter, J. (2004). Social supports and serotonin transporter gene moderate depression in maltreated children. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 101(49), 17316-17321.
- Knorr-Cetina, K. (2009). *Epistemic cultures: How the sciences make knowledge*. Cambridge (MA) i Londres: Harvard University Press.
- Lakoff, G. (2007). *No pienses en un elefante: Lenguaje y debate político*. Madrid: Editorial Complutense.
- Latour, B. (1992). *Ciencia en acción*. Barcelona: Labor.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Nova York: Oxford University Press.
- Law, J. (2004). *After method: Mess in social science research*. Londres i Nova York: Routledge.
- Leary, M. R. (1990). Responses to social exclusion: Social anxiety, jealousy, loneliness, depression, and low self-esteem. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 9(2), 221-229.
- Lustberg, L. i Reynolds III, C. F. (2000). Depression and insomnia: Questions of cause and effect. *Sleep Medicine Reviews*, 4(3), 253-262.
- Manasse, M. E. i Ganem, N. M. (2009). Victimization as a cause of delinquency: The role of depression and gender. *Journal of Criminal Justice*, 37, 371-378.
- Martínez-González, M. A. i De Irala, J. (2005). Medicina preventiva y fracaso clamoroso de la salud pública: Llegamos mal porque llegamos tarde. *Medicina clínica*, 124(17), 656-660.
- Maset, J. (13 d'octubre de 2015). *Depresión*. En *Cinfa.com*. [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.cinfa.com/areas-de-salud/sintomas-y-enfermedades/enfermedades-psicologicas/depresion/>
- Mayo Clinic (s. f.). *Depresión (trastorno depresivo mayor)*. En *Mayoclinic.org*. [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.mayoclinic.org/es-es/diseases-conditions/depression/symptoms-causes/syc-20356007>
- MedlinePlus (s. f.). *Depresión*. En *Medlineplus.gov*. [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://medlineplus.gov/spanish/depression.html>
- Meltzer, H. Y. (1990). Role of serotonin in depression^a. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 600(1), 486-499.

- Mental Health America (s. f.). ¿Qué es la depresión? [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <http://www.mentalhealthamerica.net/conditions/%C2%BFqu%C3%A9-es-la-depresi%C3%B3n>
- Micheli, R. (2010). Emotions as objects of argumentative constructions. *Argumentation*, 24(1), 1-17.
- Miller, A. H., Maletic, V. i Raison, C. L. (2009). Inflammation and its discontents: The role of cytokines in the pathophysiology of major depression. *Biological Psychiatry*, 65(9), 732-741.
- Mol, A. (2002). *The body multiple: Ontology in medical practice*. Durham (NC) i Londres: Duke University Press.
- Müller, N. i Schwarz, M. J. (2007). The immune-mediated alteration of serotonin and glutamate: Towards an integrated view of depression. *Molecular Psychiatry*, 12(11), 988-1000.
- National Institute of Mental Health (s. f.). *Depresión* [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.nimh.nih.gov/health/publications/espanol/depression-sp/index.shtml>,
- Newmann, J. P. (1989). Aging and depression. *Psychology and Aging*, 4(2), 150-165.
- Nietzsche, F. (1970). *Así hablaba Zaratustra*. Mèxic: Anaya Editores.
- Noles, S. W., Cash, T. F. i Winstead, B. A. (1985). Body image, physical attractiveness, and depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53(1), 88-94.
- Organización Mundial de la Salud (s. f.). *Depresión* [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.who.int/topics/depression/es/>
- Owens, M. J. i Nemeroff, C. B. (1994). Role of serotonin in the pathophysiology of depression: Focus on the serotonin transporter. *Clinical Chemistry*, 40(2), 288-295.
- Pla Vidal, J. (s. f.). *Depresión*. En *cun.es* (Clínica Universidad de Navarra). [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.cun.es/enfermedades-tratamientos/enfermedades/depression>
- Plaza, M. (5 de febrer de 2018). *Por qué no aplaudo el programa de 'Salvados' sobre depresión*. En *Pikaramagazine.com* [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.pikaramagazine.com/2018/02/programa-de-salvados-depression/>
- Raison, C. L., Capuron, L. i Miller, A. H. (2006). Cytokines sing the blues: Inflammation and the pathogenesis of depression. *Trends in Immunology*, 27(1), 24-31.
- Regier, D. A., Farmer, M. E., Rae, D. S., Locke, B. Z., Keith, S. J., Judd, L. L. i Goodwin, F. K. (1990). Comorbidity of mental disorders with alcohol and other drug abuse: Results from the Epidemiologic Catchment Area (ECA) Study. *Jama*, 264(19), 2511-2518.
- Ricoeur, P. (1975). *La métaphore vive*. París: Seuil.
- Risch, N., Herrell, R., Lehner, T., Liang, K. Y., Eaves, L., Hoh, J., Griem, A., Kovacs, M., Ott, J. i Merikangas, K. R. (2009). Interaction between the serotonin transporter gene (5-HTTLPR), stressful life events, and risk of depression: A meta-analysis. *Jama*, 301(23), 2462-2471.
- Ryu, E. J., Choi, K. S., Seo, J. S. i Nam, B. W. (2004). The relationships of Internet addiction, depression, and suicidal ideation in adolescents. *Journal of Korean Academy of Nursing*, 34(1), 102-110.
- SanaMente (s. f.). ¿Qué es la depresión? [Recuperat el 15 de febrer de 2019] <https://www.sanamente.org/retos/ques-la-depression/>
- Seligman, M. E. (1975). *Helplessness: On depression, development, and death. A series of books in psychology*. Nova York: WH Freeman / Times Books / Henry Holt & Co.
- Shapin, S. (2010). *Never pure: Historical studies of science as if it was produced by people with bodies, situated in time, space, culture, and society, and struggling for credibility and authority*. Baltimore: JHU Press.
- Smithson, M. (1989). *Ignorance and uncertainty: Emerging paradigms*. Nova York: Springer-Verlag Publishing.
- Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation*. Nova York: William Morrow.
- Universidad Autónoma Metropolitana (s. f.). ¿Qué es la depresión? [Recuperat el 15 de febrer de 2019] https://www.uam.mx/lineauam/lineauam_dep.htm
- Venturini, T. (2010). Diving in magma: How to explore controversies with actor-network theory. *Public understanding of science*, 19(3), 258-273.
- Weeks, D. G., Michela, J. L., Peplau, L. A. i Bragg, M. E. (1980). Relation between loneliness and depression: A structural equation analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6), 1238-1244.

NOTA BIOGRÀFICA

Graduat en Sociologia (Universidad Complutense de Madrid, 2018) i Màster en Anàlisi Sociocultural del Coneixement i de la Comunicació (Universidad Complutense de Madrid, 2019). Especialitzat en les interseccions entre la sociologia del cos i les emocions, els estudis de ciència, tecnologia i societat i les aproximacions etnogràfiques digitals.

La gestió emocional en el treball de la població espanyola. Anàlisi quantitativa a través de la construcció d'un índex de qualitat emocional del treball i la seua vinculació amb l'estructura social

María Cascales Mira

UNIVERSIDAD DE SEVILLA

mcascales@us.es

ORCID. 0000-0002-1535-5424

Rebut: 09/04/2019

Acceptat: 24/06/2020

RESUM

L'organització del treball situada en el paradigma postfordista posa l'èmfasi en els aspectes emocionals dels processos d'interacció treballador-client, com a resultat del canvi en l'estructura productiva cap a un increment de les activitats de serveis, on les relacions interpersonals són un factor clau. En aquesta «nova cultura», l'organització es concep com un entorn sentent i el treball emocional acapara l'interès en l'àmbit de la investigació i ciència social que analitza el paper de les emocions en les ocupacions i en la cultura organitzacional (Zapf, 2002; Grandey, 2000, 2015; Seymour i Sandiford, 2005; Bolton, 2000; Wharton, 2009; Totterdell i Holman, 2003). En la majoria d'ocasions, les investigacions relacionades s'han abordat des d'estudis de casos qualitius de persones treballadores del sector dels serveis (Steinberg i Figart, 1999), fet que limita la possibilitat de fer inferència i fa que siga difícil connectar-lo amb l'estructura social. L'objectiu de la nostra investigació és ampliar aquest camp d'anàlisi i explorar la vinculació entre la gestió emocional i l'estructura social. La metodologia emprada és quantitativa: hem construït un índex de qualitat emocional en el treball (ICET) que ens permet mesurar la qualitat emocional dels treballadors a Espanya i analitzar la seua vinculació amb les variables estructurals clau: classe social, ocupació i gènere. Amb aquest objectiu hem emprat les dades de la *Sexta Encuesta Europea Sobre las Condiciones de Trabajo* (Eurofound, 2015). Els resultats mostren que hi ha diferències significatives en la gestió emocional del treball per ocupació, classe social i gènere, és a dir, es comprova la vinculació entre l'ICET i l'estructura social.

Paraules clau: gestió emocional, índex de qualitat emocional en el treball, factors estructurals, classe social.

ABSTRACT. *Emotional Management in the Spanish Workplace. Quantitative analysis through the construction of an Index of Emotional Quality at Work and its link with the social structure*

The organisation of work, located in the post-Fordist paradigm, stresses the emotional aspects of employee-client interaction processes. This emphasis arises from the shift in the productive structure towards growth in service activities in which interpersonal relationships are key factors. In this "new culture", the organisation is conceived as a 'sentient' environment and emotional work captures the interest of researchers and social scientists who analyse the role played by emotions in occupations and organisational culture (Zapf, 2002, Grandey 2000, 2015, Seymour and Sandiford 2005, Bolton 2000, Wharton, 2009, Totterdell, and Holman, 2003). Most related research has focused on qualitative case studies of workers in the service sector (Steinberg and Figart, 1999) — an approach that limits the inferences one can make and hinders one in linking findings to the social structure. The aim of our research is to expand this field of analysis and explore the link between emotional management and social structure. That is why we used a quantitative methodology, for which purpose we built an Emotional Quality Index in the Workplace (EQIW), allowing us to measure the emotional quality of workers in Spain and analyse their relationship with the three key structural variables: social class; occupation; gender. Here, we used data from the European Working Conditions Survey (2015). The results show that there are significant differences in the emotional management of work by occupation, social class and gender, verifying that there is indeed a link between the EQIW and the social structure.

Keywords: Emotional Management, Emotional Quality Index at Work, Structural Factors, Social Class.

SUMARI

- Introducció. el treball emocional en el nou esperit del capitalisme
- Treball emocional com a part de la dinàmica organitzacional
- Composició del model. índex de qualitat emocional en el treball i variables estructurals
  - Variables estructurals: classe social (EGP), ocupació (CIUO) i gènere
- Operacionalització del model
  - Freqüències dels indicadors
  - Vinculació entre l'índex qualitat emocional en el treball i la classe social, l'ocupació i el gènere
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques

Autora per a correspondència / Corresponding author: María Cascales Mira. Universidad de Sevilla. Facultad de Ciencias de la Educación. Calle Pirotècnia, 19, 41013 Sevilla

Citació suggerida / Suggested citation: Cascales Mira, M. (2021) La gestió emocional en el treball de la població espanyola. Anàlisi quantitativa a través de la construcció d'un índex de qualitat emocional del treball i la seua vinculació amb l'estructura social. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 135(1), 47-60. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-135-1.3>

INTRODUCCIÓ. EL TREBALL EMOCIONAL EN EL NOU ESPERIT DEL CAPITALISME

Durant les últimes dos dècades, l'emoció s'ha establert amb fermesa en l'agenda organitzativa (Bolton i Boyd, 2003) i en els últims anys l'estudi de les emocions en les organitzacions ha generat un interès creixent entre investigadors i científics socials (Zapf, 2002; Grandey, 2000, 2015; Seymour i Sandiford, 2005; Bolton, 2000; Wharton, 2009; Totterdell i Holman, 2003). El context en què sorgeix aquest interès és un canvi en l'estructura productiva de les societats d'industrialització avançada, caracteritzades per l'augment de les activitats de serveis, cosa que dona lloc a un increment de les ocupacions i treballs en què les relacions interpersonals tenen un paper central per al funcionament de l'organització. El canvi de l'estructura productiva centrada en la producció industrial a la dels serveis, marcada per les relacions interpersonals, ha generat noves dinàmiques en les relacions laborals on les emocions formen part

del nucli central de la cultura organitzacional. Aquesta cultura descansa sobre un «nou esperit del capitalisme» que introdueix les dimensions creativa i emocional com a factors clau per a gestionar les organitzacions i es va convertir en el nucli de la nova ideologia gerencialista des dels anys noranta (Boltanski i Chiapello, 2002). El sorgiment d'aquest nou esperit està relacionat amb el canvi de paradigma en les relacions laborals del model fordista, que concep l'organització com un entorn rígid i racional en què el treballador és una força productiva no sentent que ha de seguir unes pautes basades en l'organització científica del treball, al model postfordista, en el qual es reivindica la part creativa i emocional del treball enfront de les rigideses del model fordista en massa. «Les organitzacions tenen sentiments» (Albrow, 1994) i esdevenen entorns flexibles, on la interacció amb altres persones és un factor competitiu clau. Com assenyala Bolton: «en contrast directe amb la visió ortodoxa de la burocràcia racional, ara se'n presenta

l'organització emocional i cada vegada s'accepta més que l'emoció constitueix un element principal de l'organització "nova" dels anys noranta» (2000: 158). No obstant això, l'aparició de l'emoció en les organitzacions no suposa la fi de la racionalitat, sinó que emoció i racionalitat s'han entrelaçat, ja que, d'una banda, la «cultura empresarial» exigeix que els treballadors s'involucren més emocionalment amb els clients i, de l'altra, «la lògica financera» impregna cada vegada més el «nou» equip d'administració (Bolton, 2000: 159). En aquest sentit, Hochschild (1983) identificava un aspecte característic i distintiu en les societats contemporànies: l'interès creixent de la classe directiva i administrativa de les empreses de serveis en què els seus treballadors incorporen la gestió de les emocions com a part fonamental en el desenvolupament de l'activitat professional (D'Oliveira, 2018: 114).

Coincidint amb el sorgiment d'aquest «nou esperit del capitalisme», els científics socials comencen a analitzar el paper exercit per les emocions en el treball i en la cultura organitzacional, el contingut emocional d'ocupacions molt diverses o les conseqüències socials i personals de la gestió emocional en el treball (Clay-Warner i Robinson, 2008; Hochschild, 1979, 1983; Wharton, 2009; Grandey, 2000; Sennett i Cobb, 1972; Gorroño, 2008). En la majoria d'ocasions, les investigacions relacionades amb la gestió emocional en el treball s'han abordat des d'estudis de casos qualitius de treballadors del sector dels serveis (Steinberg i Figart, 1999). Aquest tipus d'investigacions presenten algunes limitacions, com ara problemes de mostreig, ja que es basen en mostres relativament menudes i no representatives, i sovint s'extrauen d'un sol lloc de treball o d'un subconjunt reduït de llocs de treball (Wharton, 2009), fet que limita la possibilitat de fer inferència i fa que siga difícil connectar-lo amb l'estructura social. Per això, l'objectiu de la nostra investigació és doble: en primer lloc, mesurarem la qualitat del treball emocional de la població espanyola des d'una metodologia quantitativa, per mitjà de la construcció d'un índex de qualitat emocional del treball (ICET). Aquesta metodologia ens permetrà mesurar els

diversos aspectes que comprén un concepte complex i multidimensional com és el treball emocional. Per a l'operacionalització de l'índex hem emprat les dades de la *Sexta Encuesta Europea sobre las Condiciones de Trabajo* d'Eurofound (2015), ja que incorpora una sèrie d'indicadors clau relacionats amb la gestió emocional en el treball i disposa d'una àmplia base mostral, cosa que ens permetrà connectar el treball emocional amb l'estructura social.

En segon lloc, analitzarem la vinculació entre qualitat emocional del treball i estructura social amb tres variables estructurals clau: la classe social, l'ocupació i el gènere. La importància d'analitzar la qualitat emocional per mitjà de factors estructurals resideix en el fet que les emocions no es conceben com a absoluts biològics, sinó que responen a una estructura normativa configurada per la societat (Hochschild, 1979, 1983; Kemper, 1987; Bolton i Muzio, 2008; Shott, 1979; Bericat, 2000) que es plasma en una dinàmica relacional que reflecteix aquestes estructures. Existeix un patró d'experiències afectives en funció de les estructures socials (Hochschild, 1975), ja que els membres dels diferents segments de la societat experimenten i gestionen les emocions en funció de la posició que ocupen en aquesta estructura (Shott, 1979).

La composició del treball és la següent: una primera part en què s'aborda la literatura sobre treball emocional, una segona part on es descriu el model de l'índex de qualitat emocional del treball i les variables estructurals, una tercera part en la qual s'explica l'operacionalització del model i es presenten les anàlisis dutes a terme i, per últim, les principals conclusions.

TREBALL EMOCIONAL COM A PART DE LA DINÀMICA ORGANITZACIONAL

L'organització del treball situada en el paradigma postfordista emfatitza els aspectes emocionals dels processos d'interacció treballador-client, treballador-cap, treballador-treballador. El control sobre l'acompliment del treballador no se centra només

en aspectes quantitius en termes de producció, sinó també en aspectes qualitius relacionats amb la capacitat dels treballadors d'incorporar la gestió emocional en el desenvolupament de l'activitat laboral (Hochschild, 1983). Les organitzacions busquen manejar cada vegada més les emocions dels treballadors (reprimir, ocultar o evocar emocions concretes), ja que la gestió de les emocions en el treball esdevé un requisit fonamental per a aconseguir avantatges competitiu (Bolton i Boyd, 2003) en un entorn on «el client és el rei» (Alonso i Fernández, 2013: 55).

No és fins els anys huitanta quan Arlie Hochschild introdueix explícitament el concepte de treball emocional en el seu llibre *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling* (1983), en el qual exposa el seu estudi de les dinàmiques laborals en el sector terciari en creixent expansió i introdueix un nou aspecte crucial: la incorporació d'una dimensió emocional en els processos de treball (a part de la física i la cognitiva), necessària com a resposta a les noves demandes del sector dels serveis (D'Oliveira, 2018). A partir de l'estudi seminal de Hochschild s'han dut a terme nombroses investigacions que utilitzen el concepte de treball emocional per a analitzar com les organitzacions busquen regular la gestió de les emocions dels treballadors com a part del procés laboral (Ashforth i Humphrey, 1993; Morris i Feldman, 1996; Bolton i Boyd, 2003; Bolton, 2000; Grandey, 2000; Zapf, 2002; Wharton, 2009) i sobre l'impacte dels factors emocionals en l'àmbit del treball (Bericat, 2001; Gorroño, 2008; Bolton, 2006; Calderón, 2008; Steinberg i Figart, 1999).

Què s'entén per treball emocional? Si ens basem en la definició de Hochschild, el treball emocional consisteix en el maneig dels sentiments per part del treballador per a crear una aparença que concorde amb les regles organitzacionals i genere la resposta desitjada en l'altre. «Utilitze el terme “treball emocional” per a referir-me a la gestió del sentiment per a crear una presentació facial i corporal observable públicament; el treball emocional es ven per un salari i, per tant, té valor de canvi» (Hochschild, 1983: 7). El treball

emocional implica interacció social en el marc d'unes regles que són les que dicten com s'ha d'actuar emocionalment. Com assenyala D'Oliveira «quan es fa treball emocional, els individus elaboren les seues emocions segons unes certes regles del sentiment en un àmbit d'interacció específic» (D'Oliveira, 2018: 112). Presentar una imatge emocional adequada per part del treballador respon a les regles de visualització de l'organització (Hochschild, 1983; Grandey, 2000; Wharton, 2009; Morris i Feldman, 1996; Ashforth i Humphrey, 1993) que poden establir-se explícitament o conèixer-se a través de l'observació a companys de treball (Grandey, 2000). A través d'aquestes regles, el treballador s'orienta cap a l'acte d'evocar una emoció que inicialment no existeix (*evocation*), suprimir una emoció o sentiment no desitjat que està inicialment present (*suppression*) o modelar una emoció (Hochschild, 1979). Les regles d'actuació emocional han rebut diferents denominacions: *display rules* (Ekman, 1973), quan es tracta de quines emocions s'han d'expressar públicament però no necessàriament sentir-se, o *feeling rules* (Hochschild 1979, 1983), quan les normes especifiquen el rang, la intensitat, la duració i l'objecte de l'emoció que s'ha de sentir. Des d'una perspectiva dramaturgic, Hochschild (1983) va establir dues formes principals en què els actors manegen les emocions: a través de l'actuació superficial (*surface acting*), on es regulen les expressions emocionals, i a través de l'actuació profunda (*deep acting*), on es modifiquen conscientment els sentiments per a expressar l'emoció desitjada. Segons l'autora, les ocupacions relacionades amb el sector dels serveis són les que han d'incorporar el treball emocional en les seues interaccions quotidianes en major mesura, amb la finalitat d'evocar una resposta desitjada en l'altre que satisfaga els objectius pecuniaris¹ de l'organització i pel qual el treballador rep un salari. El maneig

1 Les emocions «pecuniàries» responen a unes regles del sentiment comercial, tot i que Bolton distingeix tres tipus més de maneig de l'emoció que no tenen una finalitat econòmica. El maneig prescriptiu, que correspon a les regles del sentiment professional, el maneig de presentació i el maneig filantròpic, en la línia de les regles del sentiment social (vegeu Bolton, 2000, 2005, 2009).

de les emocions per un salari es denomina «treball emocional» (Hochschild, 1983), ja que es produeix en un context mercantil i té valor de canvi en el mercat². En aquest context, la gestió emocional es du a terme com a part de l'activitat laboral, s'intercanvia per un salari i té com a finalitat generar un benefici o plusvàlua per a l'organització. D'aquesta manera, passa a formar part de l'esfera pública de l'oferta de serveis i, per tant, s'afeg a les emocions produïdes un valor extrínsec, un valor de canvi, fet que respon a una lògica comercial (Hochschild, 1983). Així, la comercialització dels sentiments esdevé una part vital del procés de treball capitalista en les societats de servei (Hochschild, 1979, 1983) i s'emmarca en els canvis econòmics a la darrereria de segle que han provocat la mercantilització de la vida emocional (Hochschild, 2008). Segons D'Oliveira, «l'anàlisi de Hochschild incideix precisament sobre algunes d'aquestes transformacions de les societats occidentals contemporànies. Entre d'altres, hi ha el sorgiment d'un capitalisme "nou" o més desenvolupat; el creixement del sector dels serveis [...] els canvis en les dinàmiques de treball; la creixent participació de les dones en la vida pública, etc.» (D'Oliveira, 2018: 113).

Aquestes transformacions en el model d'organització del treball des de final del segle passat han anat configurant un «nou esperit del capitalisme» en què la dimensió emocional ha esdevingut un focus clau per a entendre la cultura organitzacional en el sector dels serveis. En aquest marc, la investigació de Hochschild ha suposat una labor important per situar la gestió emocional en un context més ampli vinculant «el treball de les emocions, les regles dels sentiments i l'estructura social» (Hochschild, 1979: 276). En aquesta línia, l'objectiu de la nostra investigació és analitzar la vinculació entre el treball emocional i l'estructura social. En els següents epígrafs presentem

la descripció del constructe «treball emocional» i la seua operacionalització a través de l'índex de qualitat emocional en el treball, i presentem la descripció de les variables estructurals clau. Seguidament, analitzem la vinculació entre l'índex i l'estructura social a través de la seua relació amb l'ocupació, la classe social i el gènere.

COMPOSICIÓ DEL MODEL. ÍNDEX DE QUALITAT EMOCIONAL EN EL TREBALL I VARIABLES ESTRUCTURALS

En la configuració del model empíric per a mesurar el treball emocional hem tingut en compte els següents aspectes: en primer lloc, el concepte de treball emocional que seguirem se centra en els comportaments observables del maneig de l'emoció que parteixen de les regles de visualització (Wharton, 2009) i no en processos interns d'actuació profunda que duen a terme els treballadors. Seguint a Ashforth i Humphrey (1993), preferim utilitzar el concepte de *display rules* que el de *feeling rules*, ja que el que ens interessa és conèixer l'expressió externa de les emocions que requereixen les regles de visualització de l'organització com a part del treball emocional. D'altra banda, ens centrarem en els aspectes emocionals dels processos d'interacció treballador-client com a dimensió clau en el context dels serveis, i deixarem a un costat els processos d'interacció treballador-treballador i treballador-supervisor. D'acord amb Zapf (2002), emprem el terme «client» per a referir-nos a qualsevol persona que interactue amb un treballador, com ara pacients, alumnes, clients, passatgers o convidats. En aquesta línia, tractarem el treball emocional fent referència a la qualitat de les interaccions entre treballadors i clients (Zapf, 2002).

Com s'ha mesurat el treball emocional? Són pocs els estudis que han operacionalitzat el treball emocional amb un sol mesurament, ja que és un concepte complex que engloba diverses dimensions. En aquest sentit, resulta més útil mesurar-lo des d'un enfocament multidimensional, ja que això permet els investigadors

---

2 El concepte de «valor de canvi» és un component fonamental del treball emocional i està basat en la teoria marxista. Hochschild utilitza la distinció marxista entre valor d'ús i valor de canvi per a referir-se al treball emocional com a mercaderia que s'intercanvia per un salari (D'Oliveira, 2018)

especificar les diverses característiques que representa el constructe del treball emocional (Wharton, 2009). Les investigacions que l'han tractat com un concepte multidimensional l'han mesurat utilitzant diversos indicadors, com ara la freqüència i la duració de les interaccions, la varietat d'emocions requerides, la discrepància entre l'emoció expressada i la sentida, el compliment de les regles de visualització o mesures de treball interactiu (Morris i Feldman, 1996; Hochschild, 1983; Wharton, 1993, 2009; Rafaeli i Sutton, 1989; Erikson i Ritter, 2001; Steinberg i Figart, 1999). Estudis més recents han fet servir diverses estratègies per a identificar i mesurar els factors clau. Tot i que no hi ha consens sobre quin és el millor enfocament, Wharton (2009) ha destacat les mesures en ús que contenen alguns elements comuns, que són: els requisits d'interacció dels treballs, els esforços dels treballadors en el maneig de les emocions i l'existència i el compliment de les regles de visualització. Després de veure la diversitat d'aspectes que abasta el treball emocional i la complexitat que comporta el seu mesurament, hem descartat un enfocament unidimensional i s'ha optat per un enfocament multidimensional basat en la construcció d'un índex compost. «Un índex o indicador compost és una estructura descriptiva complexa, basada en un marc teòric i una definició conceptual, que forma un model de mesurament empíricament operacionalitzable i capaç de quantificar un aspecte o fenomen de la realitat social» (Bericat i Sánchez, 2015: 3). D'acord amb les dimensions proposades per Wharton (2009), hem operacionalitzat el treball emocional per mitjà de la construcció d'un índex de qualitat emocional en funció de tres paràmetres: interacció, visualització de les emocions i esforç dels treballadors en el maneig de l'emoció.

1. Interacció. Existeix un gran consens sobre l'afirmació que les ocupacions que requereixen treball emocional són aquelles en què els treballadors han d'interactuar amb altres persones, motiu pel qual els investigadors han utilitzat indicadors com la freqüència i el tipus d'interaccions per a mesurar el treball emocional. El maneig de les emocions sembla ser una característica de «quasi totes les ocupacions

en les quals el treballador ha d'interactuar amb persones» (Wharton, 2009: 158). En la nostra anàlisi hem fet servir el tipus d'interacció per a mesurar el treball emocional a través del següent indicador:

«Per favor, utilitzant la següent escala, digueu si el vostre principal treball requereix treballar amb clients, alumnes, pacients, etc. cabrejats» L'escala va de l'1 —tot el temps— al 7 —mai— (1 = tot el temps, 2 = quasi tot el temps, 3 = al voltant de tres quartes parts del temps, 4 = la meitat del temps, 5 = al voltant d'una quarta part del temps, 6 = quasi mai i 7 = mai).

2. Visualització de les emocions. Una manera de captar el grau en què els treballadors manegen les emocions en el treball és preguntant-los sobre la visualització de les emocions, ja siga en forma d'expressió o de supressió. En aquesta anàlisi l'indicador fa referència al grau en què han d'amagar les emocions en el treball, cosa que correspon al concepte de *suppression* de Hochschild (1983), és a dir, suprimir una emoció o sentiment no desitjat que està inicialment present per a crear l'aparença externa desitjada. L'indicador emprat per a mesurar-la correspon a la següent variable:

«Per a cadascuna de les següents afirmacions, seleccioneu la resposta que millor descriu la vostra situació laboral: el vostre treball requereix que amagueu els vostres sentiments?». L'escala va de l'1 —sempre— al 5 —mai—, en la qual 1 és sempre; 2, la major part del temps; 3, de vegades; 4, rarament i 5, mai.

3. Esforç dels treballadors en el maneig de l'emoció. Aquesta dimensió recull en quina mesura han de manejar els treballadors les seues emocions en el treball en situacions que poden pertorbar-los emocionalment i busca diferenciar el maneig de les emocions del treball interactiu en si. Basant-se en Hochschild, diversos investigadors han desenvolupat formes de mesurar si els treballadors s'involucren en l'acció superficial o profunda a l'hora de desenvolupar la seua activitat (vegeu

Grandey, 2003). L'indicador que hem emprat per a mesurar l'esforç en el maneig de les emocions és el següent:

«Per favor, utilitzant la següent escala, digueu si el vostre principal treball implica estar en situacions que us pertorben emocionalment». L'escala va de l'1 —tot el temps— al 7 —mai— (1 = tot el temps, 2 = quasi tot el temps, 3 = al voltant de tres quartes parts del temps, 4 = la meitat del temps, 5 = al voltant d'una quarta part del temps, 6 = quasi mai i 7 = mai).

A través d'aquests paràmetres i els indicadors corresponents hem operacionalitzat el constructe de treball emocional en un índex de qualitat emocional del treball (ICET). A continuació presentem la descripció de les variables estructurals de classe social, ocupació i gènere.

Variables estructurals: classe social (EGP), ocupació (CIUO) i gènere

Segons alguns autors (Grandey, 2000; Wharton, 2011 i D'Oliveira, 2018, Orzechowicz, 2008, entre d'altres) una aportació fonamental al camp de la gestió emocional en el treball és la vinculació entre l'emoció i l'estructura social (Hochschild, 1979, 1983). En el treball emocional les persones modelen i dirigeixen els seus sentiments de manera activa, però l'estructura social i les institucions imposen restriccions. En aquest sentit, les emocions no es conceben en la seua dimensió biològica, sinó que responen a una estructura normativa configurada per la societat (Hochschild, 1979, 1983; Kemper, 1987; Bolton i Muzio, 2008; Shott, 1979; Bericat, 2000, 2016), de manera que és important analitzar la relació entre el treball emocional i els factors estructurals que poden influir en la qualitat emocional en el treball.

Per a analitzar la relació entre l'ICET i la classe social, hem construït la variable EGP, que representa la tipologia de classes d'Erikson, Goldthorpe i Portocarero (1979). L'EGP es basa en un esquema d'inspiració neweberiana en què es distingeixen dos elements: la possessió o no dels mitjans de producció i la naturalesa de la relació amb l'ocupador (Breen,

2005). La tipologia s'expressa en números romans i la seua descripció és la següent: les classes I i II representen la classe dels serveis per excel·lència, la I està composta per grans propietaris amb treballadors i la II, per professionals. La classe III és la manual no rutinària (IIIa, administratius; IIIb, assistents; treballadors d'oficina, botigues i altres serveis de vendes de menor grau), la IV és la xicoteta burgesia (IVa, xicotets propietaris amb treballadors; IVb, xicotets propietaris sense treballadors i IVc, xicotets propietaris agrícoles), la classe V són tècnics i supervisors, la VI són treballadors qualificats i la VII, treballadors no qualificats (VIIa, peons de la indústria; VIIb, peons agrícoles).

Per a analitzar la relació entre l'ICET i l'ocupació hem utilitzat la classificació internacional uniforme d'ocupacions (CIUO-88, més coneguda per les seues sigles en anglès: ISCO), que es basa en una estructura de classificació de la Organització Internacional del Treball (OIT) per a organitzar la informació sobre treball i ocupació³. L'enquesta recull informació sobre les ocupacions per mitjà de la variable CIUO-88. Es classifiquen en les següents categories: forces armades; mànagers; professionals; tècnics i professionals associats; treballadors de suport administratiu; treballadors de serveis i vendes; treballadors especialitzats en agricultura, silvicultura i pesca; artesanía i oficis relacionats; operadors de plantes i màquines i assembladors i ocupacions elementals.

D'altra banda, l'anàlisi del gènere ha sigut un focus d'interés en les investigacions sobre treball emocional. Hochschild (1983) va destacar que la majoria dels treballs de serveis els duen a terme dones i, d'aquesta forma, el gènere esdevé un aspecte important per al treball emocional que cal analitzar. El creixement de les activitats relacionades amb els serveis, que requereixen més interacció treballador-client i, per tant, fa que siga més probable que calga fer treball emocional, ha generat un nínxol de mercat en què les

³ L'escala de classificació és una eina per a organitzar els treballs en un conjunt clarament definit de grups en funció de les tasques i funcions exercides en el treball.

dones ocupen gran part de les ocupacions; s'ha produït allò que alguns autors anomenen la feminització del sector dels serveis (Hertel, 2017; Wharton, 2009). Wharton i Erickson (1993) també coincideixen en que hi ha més probabilitats que les dones manegen les emocions tant en el treball com a casa, és a dir, s'involucren més en situacions de maneig d'emocions.

OPERACIONALITZACIÓ DEL MODEL

En aquest epígraf presentarem la construcció del model empíric de l'ICET per a comprovar amb una anàlisi estadística l'adequació del nostre model teòric⁴. L'anàlisi que s'ha dut a terme per construir l'índex és una anàlisi factorial, una tècnica estadística multivariant que té com a finalitat analitzar les relacions d'interdependència existents entre un conjunt de variables per tal de determinar un nombre reduït de factors que puguin representar les variables originals; és a dir, identificar factors que expliquen les correlacions entre les variables. S'utilitza per a reduir i resumir les dades que s'estan analitzant en una estructura amb sentit. El mètode que ha resultat més adequat per a l'extracció de factors és el de components principals. Com a resultat, s'ha obtingut un factor (que inclou tots els indicadors proposats) que explica el 59,6 % de la variància, amb un KMO⁵ de 0,62. Les puntuacions factorials han sigut altes (per damunt de 0,60), així que tots els indicadors del model representen bé el factor.

En l'anàlisi descriptiva és útil i necessari posar l'accent en la fiabilitat interna de les dades, i per al seu estudi s'analitza l'estadístic Alfa de Cronbach. Aquest estadístic suposa un model de consistència interna de les dades que estima el límit inferior del coeficient de fiabilitat basant-se en la mitjana de les correlacions entre els ítems. Mesurar la fiabilitat mitjançant l'Alfa de Cronbach assumeix que els

ítems (mesurats en escala tipus Likert) mesuren un mateix constructe i estan altament correlacionats. La puntuació de l'alfa ha sigut 0,657⁶, resultat que indica que els indicadors estan ben correlacionats. Finalment, s'ha operacionalitzat l'índex de manera que l'ordre d'intensitat siga el següent: com més puntuació, més qualitat de la gestió emocional i com menys puntuació, menys qualitat de la gestió emocional.

La Taula 1 presenta els resultats de les puntuacions factorials. El resultat de les iteracions ha sigut la formació d'un factor que conforma l'índex de qualitat emocional del treball. Els indicadors han obtingut puntuacions altes en el factor (per damunt de 0,6), fet que significa que el representen bé i el resultat del model empíric indica que l'índex és adequat per a mesurar el treball emocional. Estudis previs demostren que cal tindre en compte factors de contingut del treball com ara el control, que ha estat un bon predictor del benestar, ja que influeix en un esgotament menor (Erickson i Wharton, 1997; Erikson i Ritter, 2001).

Taula 1 Puntuacions factorials de l'ICET

Variables de l'enquesta europea sobre les condicions de treball (2015)	Component
El vostre treball principal requereix treballar amb clients, alumnes, pacients, etc., cabrejats?	,804
El vostre principal treball requereix estar en situacions que us pertorben emocionalment?	,830
El vostre treball requereix que amagueu els vostres sentiments?	,673

Font: Eurofound (2015).

4 L'anàlisi estadística s'ha dut a terme amb el programa estadístic SPSS (Statistical Package for the Social Science).

5 L'índex de KMO ens dona informació sobre l'adequació de la mostra a les hipòtesis del model d'anàlisi factorial.

6 Segons Huth, De Lorme i Reid (2006) el valor de fiabilitat en una investigació exploratòria ha de ser igual o superior a 0,6; en estudis confirmatoris ha d'estar entre 0,7 i 0,8.

Taula 2 Freqüència dels indicadors de l'ICET de 2015 (en percentatges)

	Tractar amb clients cabrejats	Amagar sentiments	Situacions que pertorben emocionalment
Sempre	11,2	15,8	4,2
Quasi sempre	18,2	14,6	13,8
De vegades	9,2	21,9	8,1
Rarament	30,0	12,9	28,6
Mai	31,3	34,8	45,3

Font: Eurofound (2015).

Freqüències dels indicadors

Una vegada s'ha verificat que els indicadors emprats són vàlids, és a dir, que mesuren adequadament el concepte de treball emocional, presentem una taula de freqüències per a l'any 2015, així com una comparació de les freqüències entre l'any 2015 i el 2010 per a veure si s'ha produït algun canvi en les demandes de treball emocional en el període de cinc anys. La Taula 2 presenta la informació sobre les freqüències dels tres indicadors emprats en l'índex. Si ens fixem en els percentatges acumulats de «sempre» i «quasi sempre», veiem que el 29,4 % dels treballadors tracta amb clients cabrejats com a part del desenvolupament de la seua activitat professional, el 30,4 % dels treballadors ha d'amagar els sentiments i el 18 % s'enfronta a situacions que els pertorben emocionalment.

La Taula 3 presenta les freqüències acumulades de les categories «sempre» i «quasi sempre» dels indicadors en els anys 2010 i 2015⁷. Les dades mostren que s'ha produït un increment en les exigències emocionals dels treballadors en un termini de cinc anys. El 25 % dels treballadors afirma haver d'amagar els seus sentiments en el treball l'any 2010, enfront d'un 30,4 % el 2015. Pel que fa a treballar amb clients cabrejats, el 12,6 % dels treballadors treballa sempre o quasi sempre amb clients cabrejats l'any 2010, enfront d'un 29,4 % el 2015.

En resum, en aquest període de cinc anys s'ha produït un augment de les demandes de treball emocional. Els treballadors han de fer més ús de la gestió emocional en el desenvolupament de la seua activitat laboral, han de suprimir una emoció o sentiment indesitjat que està inicialment present per a crear l'aparença externa desitjada i tres de cada deu treballadors ha d'interactuar amb clients cabrejats. Les dades reflecteixen la importància del treball emocional i el paper que ocupa la gestió emocional en les relacions laborals. Aquesta rellevància s'observa de manera creixent en les enquestes sobre condicions laborals, que estan començant a incorporar ítems que ens permeten mesurar-la. Ja la *VI Encuesta Nacional de Condiciones de Trabajo* (Institut Nacional de Seguretat i Higiene en el Treball, 2007) incorpora un ítem que mesura les exigències emocionals com a component de la càrrega de treball, com ho són les exigències intel·lectuals o la intensitat en el treball, tant física

Taula 3 Freqüències acumulades «sempre» i «quasi sempre» dels indicadors de l'ICET en el període 2010 i 2015 (en percentatges)

	Amagar sentiments	Tractar amb clients cabrejats
2015	30,4	29,4
2010	25,1	12,6

Font: Eurofound (2010, 2015).

⁷ No s'ha pogut incloure la variable «situacions que el pertorben emocionalment» ja que aquest indicador no es troba en l'enquesta de l'any 2010.

com psicològica. Segons les dades de l'enquesta, el 21,5 % dels treballadors afirma que «sempre» o «quasi sempre» té exigències emocionals (percentatge similar al relatiu a les exigències intel·lectuals) i el 15,6 %, que «sovint» (percentatge superior a la càrrega intel·lectual). Aquestes dades indiquen que, en l'actualitat, els nivells d'exigència emocional s'equiparen als d'exigència intel·lectual (Marrero i Abdul-Jalbar, 2015), fet que confirma la rellevància de tindre en compte les exigències emocionals com a factor important en la qualitat del treball.

Vinculació entre l'índex qualitat emocional en el treball i la classe social, l'ocupació i el gènere.

Aplicar l'ICET sobre una base de dades amb una grandària mostral àmplia (3.200 casos per a Espanya) i amb una gran varietat d'ocupacions, recollides a través del codi internacional d'ocupacions CIUO, ens ha permès tindre alguns avantatges de representativitat respecte dels estudis qualitatius, les mostres dels quals són relativament menudes, extretes d'un sol lloc de treball o d'un subconjunt reduït de llocs de treball (Wharton, 2009). Amb aquestes condicions mesurarem la vinculació entre l'ICET i els factors estructurals: classe social, ocupació i gènere. La Taula 4 presenta la puntuació mitjana de l'índex per classe social i gènere. Les dades reflecteixen que les classes socials més relacionades amb la interacció i les relacions interpersonals són les que pitjor puntuen en l'índex, és a dir, la seua qualitat emocional en el treball és menor, enfront de les classes socials més relacionades amb el sector industrial i agrícola, que tenen puntuacions més altes en l'índex. La classe dels empresaris amb treballadors (I), la dels professionals (II) i la dels treballadors no manuals rutinaris de baix grau (IIIb), que inclou assistents, treballadors d'oficina, botigues i altres serveis de vendes de grau menor, són les classes socials més exposades a tractar amb clients cabrejats, amagar els seus sentiments en major mesura, patir més estrès i estar en situacions en el seu treball que els pertorben emocionalment.

Pel que fa al gènere, segons la lògica que hi ha darrere del marc teòric del model postindustrial, les dones participen més en activitats relacionades amb el

sector dels serveis i, per tant, estan més exposades al treball emocional. En la nostra anàlisi, la puntuació mitjana de l'índex de qualitat emocional del treball per a les dones és negatiu, fet que indica que la seua gestió emocional és de menor qualitat que la dels homes, d'acord amb estudis previs. D'acord amb estudis previs, les dones estan exposades a més treball emocional en el model postindustrial (Hochschild, 1979, 1983; Wharton, 2009; Wharton i Erikson, 1993), en què s'ha produït una feminització d'ocupacions dels serveis (Esping-Andersen, 1993, 1999; Hertel, 2017).

Taula 4 ICET per classe social (EGP) i gènere

EGP	ICET
I	-,3374788
II	-,3070742
IIIa	-,0655459
IIIb	-,2830549
IVab	-,0108619
IVc	,6680796
V+VI	,415297
VIIa	,3059678
VIIIb	,5703623
Gènere	
Home	,07999
Dona	-,08303

Font: Eurofound (2015).

La Taula 5 presenta la puntuació mitjana de l'índex en funció de les ocupacions. Els resultats mostren que les ocupacions relacionades amb la interacció amb persones i el sector dels serveis presenten menys qualitat en la gestió emocional en el treball.

Els professionals són qui presenten la pitjor puntuació mitjana del conjunt de les ocupacions (-0,324), seguits dels treballadors de serveis i vendes (-0,246). Aquestes són les ocupacions en què s'ha de tractar amb clients,

Taula 5 ICET per ocupació CIUO-88

CIUO	ICET
Mànagers	-,17789
Professionals	-,32431
Tècnics i professionals associats	-,18442
Treballadors de suport administratiu	-,15180
Treballadors de serveis i vendes	-,24620
Treballadors especialitzats en agricultura, silvicultura i pesca	,51259
Artesania i oficis relacionats	,35069
Operadors de plantes i màquines, assembladors	,31199
Ocupacions elementals	,32000
Forces armades	,08952

Font: Eurofound (2015).

pacients, alumnes, etc., cabrejats, estar en situacions que els pertorben emocionalment i amagar els seus sentiments en major mesura que la resta d'ocupacions, ja que es caracteritzen per una lògica de treball interpersonal en què les interaccions cara a cara suposen una part important del desenvolupament de la seua activitat laboral. Els mànagers, els tècnics i professionals associats i els treballadors de suport administratiu també presenten puntuacions negatives en l'índex. Les ocupacions millor puntuades són les relacionades amb el sector agrari: els treballadors especialitzats en agricultura, silvicultura i pesca tenen les puntuacions més altes en qualitat emocional en el treball (0,5125), seguits dels artesans i de les ocupacions no qualificades: operadors i ocupacions elementals

En termes generals, hi ha diferències en la qualitat emocional del treball en funció de la classe social, l'ocupació i el gènere. Per a analitzar si les diferències són significatives estadísticament realitzarem una anàlisi de variància ANOVA d'un factor, que ens serveix per a comparar diversos grups respecte d'una variable quantitativa. Aquesta variable quantitativa

que volem comparar és l'ICET i l'anomenem «dependent». A les variables categòriques (nominals o ordinals) que defineixen els grups que volem comparar les anomenem «independents» o «factor», i són la classe social i les ocupacions.⁸ La hipòtesi que es posa a prova amb l'ANOVA d'un factor és que les mitjanes poblacionals (les mitjanes de la variable dependent —l'ICET— en cada grau de les variables independents) són iguals. Per a suposades poblacions independents, les hipòtesis del contrast són les següents:

H_0 : $\mu_1 = \mu_2 = \dots = \mu_k$ Les mitjanes poblacionals són iguals

H_1 : $\mu_1 \neq \mu_2 = \dots = \mu_k$ Almenys dues mitjanes poblacionals són diferents

El que volem comprovar és si l'ICET afecta de manera diferent en funció de la classe social i l'ocupació (hipòtesi alternativa, H_1) o si, per contra, no afecta de manera diferent (hipòtesi nul·la, H_0).

En les anàlisis ANOVA que s'han dut a terme amb cadascuna de les variables independents i l'ICET el p-valor és $< 0,00$; per tant, hem de rebutjar la hipòtesi nul·la d'igualtat de mitjanes. La conclusió que obtenim del contrast d'hipòtesi és que hi ha diferències significatives en la puntuació de l'índex per classe social i ocupació. És a dir, les variables estructurals tenen influència en la qualitat emocional del treball.

CONCLUSIONS

La importància creixent de les activitats del sector dels serveis, el canvi de paradigma cap a models organitzacionals postfordistes basats en lògiques de treball interpersonal i l'augment de les exigències emocionals en el treball fan que siga necessari posar el focus d'atenció en una nova dimensió de la qualitat laboral com és la qualitat de la gestió emocional en el treball. Les enquestes es fan ressò de la importància

⁸ El gènere no pot incloure's en aquesta anàlisi perquè no presenta més de dues categories de resposta.

d'aquesta dimensió amb la incorporació de cada vegada més ítems que fan referència a aspectes d'exigències emocionals en el treball i ítems que descriuen aspectes clau del treball emocional. L'aportació a aquest camp d'investigació és doble: d'una banda, la construcció d'un índex que mesura la qualitat de la gestió emocional en el treball basat en tres paràmetres —interacció, visualització de les emocions i esforç dels treballadors en el maneig de l'emoció— i de l'altra, la vinculació amb factors estructurals clau com ara la classe social, l'ocupació i el gènere.

Les principals conclusions del nostre estudi són, en primer lloc, que l'índex com a constructe per a mesurar la qualitat emocional del treball té validesa empírica i en segon lloc, que existeix una vinculació entre la qualitat emocional en el treball i les variables estructurals. Les classes I, II i IIIb, que estan més exposades al tracte

amb clients i al treball interpersonal, presenten una pitjor puntuació en la qualitat emocional que les classes més relacionades amb el treball manual i l'agrari. També s'aprecien diferències per ocupació, ja que els professionals i els treballadors de serveis i vendes són qui pitjor qualitat emocional en el treball presenten, junt amb els mànagers, els tècnics i professionals associats i els treballadors de suport administratiu. Finalment, trobem també diferències per gènere, ja que les dones presenten una pitjor qualitat emocional en el treball que els homes, d'acord amb estudis previs (Hochschild, 1979, 1983; Wharton i Erikson, 1993; Wharton, 2009). Aquests resultats conviden a plantejar noves investigacions sobre la importància de la gestió emocional per a la qualitat del treball, ja que les diferències en les variables estructurals poden presentar una nova cara de la desigualtat estructural en l'àmbit de la qualitat emocional del treball en les societats postindustrials.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Albrow, M. (1994). «Accounting for organizational feeling». En L. Ray i M. Reed (ed.), *New weberian perspectives on work, organization and society*. Londres: Routledge.
- Alonso, L.E. i Fernández, C.J. (2013). Los discursos del management: Una perspectiva crítica. *Lan Harremanak*, 28(1), 42-69.
- Ashforth, B. E. i Humphrey, R. H. (1993). Emotional labor in service roles: The influence of identity. *Academy of Management Review*, 18(1), 88-115.
- Bericat, E. (2000). La sociología de la emoción y la emoción en la sociología. *Papers*, 62,145-176.
- Bericat, E. (2001). Max Weber o el enigma emocional del origen del capitalismo. *Reis*, 1(95)
- Bericat, E. (2016). The sociology of emotions: Four decades of progress. *Current Sociology*, 64(3), 491-513.
- Bericat, E. i Sánchez, E. (2015). Structural gender equality in Europe and its evolution over the first decade of the twenty first century. *Social Indicators Research*, 127(1).
- Boltanski, L. i Chiapello, E. (2002). El nuevo espíritu del capitalismo. Madrid: Ediciones Akal.
- Bolton, S (2000). Emotion here, emotion there, emotional organizations everywhere. *Critical Perspectives on Accounting*, 11, 155-171.
- Bolton, S. (2006). Una tipología de la emoción en el lugar de trabajo. *Sociología del Trabajo*, 57, 3-30.
- Bolton, S. (2009). Getting to the heart of the emotional labour process: a reply to Brook. *Work, Employment and Society*, 23(3), 549-560.
- Bolton, S. i Boyd, C. (2003). Trolley dolly or skilled emotion manager? Moving on from Hochschild's managed heart. *Work, Employment and Society*, 17(2), 289-308.
- Bolton, S. i Muzio, D. (2008). The Paradoxical Processes of Feminization in the Professions: The Case of Established, Aspiring and Semi-Professions. *Work, Employment and Society*, 22(2), 281-99.

- Breen, R. (2005). Foundations of neo-Weberian class analysis. En E. O. Wright, *Approaches to Class Analysis* (p. 31-50). Nova York: Cambridge University Press.
- Calderón, J. (2008). Trabajo, subjetividad y cambio social: rastreando el trabajo emocional de las teleoperadoras. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 26(2), 91-119
- Clay-Warner, J. i Robinson, D.T. (2008). *Social structure and emotion*. San Diego: Academic Press.
- D'Oliveira, M. (2018). Arlie Russell Hochschild: Un camino hacia el corazón de la sociología. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Ekman, P. (1973). Cross-cultural studies of facial expression: A century of research in review. Nova York: Academic Press.
- Erikson, R., Goldthorpe J. i Portocarero, L. (1979). Intergenerational class mobility in three western european societies: England, France and Sweden. *The British Journal of Sociology. Special Issue. Current Research on Social Stratification*, 30(4), 415-441.
- Erickson, R. J. i Ritter, C. (2001). Emotional labor, burnout, and inauthenticity: Does gender matter? *Social Psychology Quarterly*, 64(2), 146-163.
- Esping-Andersen, G. (1993). *Changing classes: Social stratification in postindustrial Europe and North America*. Londres: Sage.
- Esping-Andersen, G. (1999). *The social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Eurofound (2010). *Quinta Encuesta europea sobre las condiciones de trabajo*. Luxemburgo: Oficina de Publicaciones de la Unión Europea. Recuperat de: <https://www.eurofound.europa.eu/es/surveys/european-working-conditions-surveys/fifth-european-working-conditions-survey-2010>
- Eurofound (2015). *Sexta Encuesta europea sobre las condiciones de trabajo*. Luxemburgo: Oficina de Publicaciones de la Unión Europea. Recuperat de: <https://www.eurofound.europa.eu/es/surveys/european-working-conditions-surveys/sixth-european-working-conditions-survey-2015>
- Gorroño, I. (2008). El abordaje de las emociones en las organizaciones: Luces y sombras. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 26(2).
- Grandey, A. (2000). Emotion regulation in the workplace: A new way to conceptualize emotional labor. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 95-110.
- Grandey, A. (2003). When «the show must go on»: Surface acting and deep acting as determinants of emotional exhaustion and peer-rated service delivery. *AMJ*, 46, 86-96.
- Grandey, A. (2015). Smiling for a wage: What emotional labor teaches us about emotion regulation. *Psychological Inquiry*, 26, 54-60.
- Hertel, F. R. (2017). Social mobility in the 20th century: Class mobility and occupational change in the United States and Germany. Wiesbaden: Springer.
- Hochschild, A. R. (1979). Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 55(3), 551-575.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, A. R. (2008). *La mercantilización de la vida íntima: Apuntes de la casa y el trabajo* (trad. Lilia Mosconi). Barcelona: Katz Ediciones.
- Huth, J., De Lorme, D. E. i Reid, L. N. (2006). Perceived third-person effects and consumer attitudes on prevetting and banning DTC advesiting. *Journal of Consumer Affairs*, 40(1), 90-116.
- Institut Nacional de Seguretat i Higiene en el Treball (2007). *VI Encuesta Nacional de Condiciones de Trabajo* (ENCT). Madrid: Ministerio de Trabajo e Inmigración. Recuperat de: <https://www.insst.es/documents/94886/96082/VI+Encuesta+Nacional+de+Condiciones+de+Trabajo.pdf/be86e34c-c6f4-49ac-9ebf-a042637fba7?t=1522935836000>
- Kemper, T. (1987). How many emotions are there? Wedding the social and the autonomic components. *American Journal of Sociology*, 93(2), 263-289.
- Marrero, J. R. i Abdul-Jalbar, B. (2015). Las exigencias emocionales en el trabajo: El caso español. *Papers*, 100(2).
- Morris, J. A. i Feldman, D. C. (1996). The dimensions, antecedents, and consequences of emotional labor. *Academy of Management Review*, 21(4), 986-1010.

- Orzechowicz, D. (2008). Privileged emotion managers: The case of actors. *Sociology Psychology Quarterly*, 1(2), 143-56.
- Rafaeli, A. i Sutton, R.I. (1989). The expression of emotion in organizational life. *Research in Organizational Behavior*, 11,1-42.
- Sennett, R. i Cobb, J. (1972). *The hidden injuries of class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seymour, D. i Sandiford, P. (2005). Learning emotion rules in service organizations: Socialization and training in the UK public-house sector. *Work, Employment and Society*, 19(3), 547-564.
- Shott, S. (1979). Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis. *American Journal of Sociology*, 84(6), 1317-1334.
- Steinberg, R. J i Figart, D. M. (1999). Emotional demands at work: A job content analysis. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 561, 177-191.
- Totterdell, P. i Holman, D. (2003). Emotion regulation in customer service roles: Testing a model of emotional labor. *Journal of Occupational Health Psychology*, 8(1), 55-73.
- Wharton, A. S. (1993). The affective consequences of service work: Managing emotions on the job. *Work and Occupations*, 20(2), 205-232.
- Wharton, A. S. (2009). The sociology of emotional labor. *Annual Review of Sociology* 35, 147-165.
- Wharton, A. S. (2011). The sociology of Arlie Hochschild. *Work and Occupations*, 38(4), 459-464.
- Wharton, A. S. i Erickson, R. J. (1993). Managing emotions on the job and at home: Understanding the consequences of multiple emotional roles. *Academy of Management Review*, 18(3), 457-486.
- Zapf, D. (2002). Emotion work and psychological well-being: A review of the literature and some conceptual considerations. *Human Resource Management Review*, 12, 237-268.

NOTA BIOGRÀFICA

María Cascales és doctora en Sociologia per la Universitat de Sevilla i des del 2010 hi treballa com a professora interina en el Departament de Sociologia. El seu camp d'investigació se situa en la sociologia del treball i la sociologia de les emocions, vinculat amb l'estructura social. Les seues últimes publicacions han sigut «La calidad intrínseca del trabajo y su vinculación con las lógicas laborales» (2021) en la *Revista Española de Sociología* i «New Model for Measuring Job Quality: Developing an European Intrinsic Job Quality Index» (2021) en *Social Indicators Research*. Pertany al grup d'investigació Estudios Sobre la Calidad de las Sociedades Europeas (ECALSE) i ha participat en la publicació del llibre *The Quality of European Societies: A Compilation of Composite Indicators* amb el capítol «Job Quality» (Springer, 2019). Ha participat en la xarxa INCASI (International Network for Comparative Analysis of Social Inequalities), finançada per la Comissió Europea, a través de la qual ha realitzat diverses estades d'investigació a Llatinoamèrica. En l'actualitat participa en el projecte d'investigació «Dinámicas de movilidad social en España» (DINAMOS) vinculat al projecte INCASI.

Anàlisi del discurs afectiu en el procés de canvi de model de relació laboral: la gestió de l'entorn per mitjà de la negociació col·lectiva

María Carmen Bericat Alastuey

UNIVERSIDAD DE CASTILLA-LA MANCHA

cbericat@unizar.es

José Luis Antoñanzas Laborda

UNIVERSIDAD DE ZARAGOZA

jlantona@unizar.es

Eva María Tomás del Río

UNIVERSIDAD DE ZARAGOZA

evatomas@unizar.es

Rebut: 31/03/2019

Acceptat: 04/10/2020

RESUM

El contingut d'aquest article remet a una investigació que plantejava analitzar, des de la dimensió afectiva, el procés de canvi de model de relació laboral que es va consolidar al llarg de la dècada dels 90. Partint d'un estudi de cas, posava el focus sobre el contingut afectiu expressat pels actors protagonistes d'aquest procés en el marc de la negociació col·lectiva. Per fer-ho recorria als múltiples procediments adscrits en l'ampli marge que ens proporciona l'anàlisi del discurs (AD). Una part de tota aquesta anàlisi es va centrar en la gestió afectiva de l'entorn duta a terme pels protagonistes en les primeres fases de la negociació. Els resultats van permetre aprofundir en la naturalesa afectiva d'aquest procés, amb l'ampliació del coneixement que ens ofereixen altres perspectives teòriques i metodològiques d'aquest canvi de model de relació laboral.

Paraules clau: negociació col·lectiva, dinàmiques socioafectives, societat de risc, discurs del *management*.

ABSTRACT. *Analysis of affective discourse in the change process of the employment relationship model: environment management through collective bargaining*

This paper covers research whose goal was to analyse affective changes in the process of change in the labour relations model that was consolidated throughout the 1990s. Based on a case study, the focus was on the emotional content expressed by the protagonists in relation to this collective bargaining framework. In conducting the analysis, we used the wide range of procedures provided by Discourse Analysis (DA). Part of this analysis focused on the protagonists' emotional management of the early stages of the negotiation. The results let us delve deeper into the affective nature of this process, thereby expanding the light shed by other theoretical and methodological perspectives on this change in the labour relations model.

Keywords: collective bargaining, socio-affective dynamics, risk society, management discourse.

SUMARI

- Introducció
- Relat d'una dècada
- Gestió afectiva de la direcció: el llenguatge dels riscos
  - La percepció de l'entorn o el discurs de la por
  - Propostes d'acció o l'esperança d'evitar el risc
- Gestió afectiva del comitè d'empresa: sucumbir o resistir-se al risc
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques

Autora per a correspondència / Corresponding author: María Carmen Bericat Alastuey. Departamento de Psicología y Sociología. Área de Sociología. Facultad de Ciencias Sociales y del Trabajo. C/ Pedro Cerbuna, 12 (50009) Zaragoza (Espanya).

Citació suggerida / Suggested citation: Bericat Alastuey, M.C., Antoñanzas Laborda, J.L. i Tomás del Río, E.M. (2021) Anàlisi del discurs afectiu en el procés de canvi de model de relació laboral: la gestió de l'entorn per mitjà de la negociació col·lectiva. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 135(1), 61-76. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-135-1.4>

INTRODUCCIÓ

Les polítiques neoliberals aplicades en la dècada dels 80 van contribuir de forma decisiva a l'esfondrament del pacte social keynesià. En aquest context, i després de la consolidació de les apostes conservadores de Ronald Reagan i Margaret Thatcher per a fer front al declivi industrial dels 70, els pactes socialdemòcrates, la capacitat de decisió dels estats i les institucions protectores dels treballadors es van veure greument qüestionades.

A l'empara de totes aquestes transformacions, aquell model de relació laboral estandarditzat i de regulació formal que es va anar implantant a partir de la Segona Guerra Mundial començà a debilitar-se, i es va promoure l'aparició de noves maneres de relacionar-se més flexibles i individualitzades. Un nou model de relació laboral es va configurant sota la inspiració d'un capitalisme netament anglosaxó orientat al curt termini i basat en la lògica del finançament de l'economia com a mecanisme de disciplina social (Martín Artiles, 2014).

Tot i el temps transcorregut, aquest procés de canvi no ha deixat de suscitar debats intensos sobre la conveniència i configuració d'aquest procés, uns

amb èmfasi en la successiva pèrdua de drets sociolaborals que ha generat, altres fent valdre el seu caràcter objectiu, necessari, i inclús «natural». Siga com siga, la veritat és que ens trobem davant d'un fenomen amb gran projecció, no només laboral, sinó també humana i social.

Pel seu caràcter multidimensional, aquest canvi de model de relació fordista al postfordista¹ s'ha abordat des de múltiples àmbits i perspectives. Ara bé, atés que cap fenomen es presenta sense més en una societat que a més de condició és resultat de l'agenda humana, es va decidir incloure l'acció dels mateixos protagonistes d'aquesta transformació en la investigació.

1 Per identificar ambdós models es va adoptar de la teoria de regulació (Aglietta, 1979) tant la denominació com la divisió cronològica establerta en relació als diferents «règims d'acumulació» capitalistes i els seus «models de regulació» econòmica i social. El període corresponent a la forma de regulació fordista aplicat sota un règim d'acumulació intensiu se situaria entre 1930 i 1975. Per la seua banda, l'inici del model de regulació postfordista congruent amb un règim d'acumulació financer se situaria a partir de 1990. L'espai que hi ha entre l'un i l'altre període evidenciaria la pugna per l'hegemonia entre ambdós models.

Això obligava, en un principi, a tenir en compte les seves motivacions i estratègies. Una de les investigacions pioneres respecte d'aquest punt va ser la realitzada per Kochan, Katz i McKersie (1993). Tot i reconèixer obertament que el context no va afavorir per igual els participants, aquests autors van qualificar les estratègies empresarials com a actives i les estratègies sindicals com a defensives, amb la conclusió que la redefinició i modificació del model fordista de relació laboral² prové del capitalisme gerencial. Des d'una perspectiva més subjectiva, i prenent com a referència l'evolució de l'esperit del capitalisme³, Boltanski i Chiapello (2002) van considerar que els actors socials haurien d'haver estat especialment atents als riscos que comportaven les transformacions que s'estaven realitzant, només així hagueren pogut redoblar el seu treball d'anàlisi i oposar la resistència corresponent. Aquests treballs constitueixen dos exemples importants de com l'acció dels protagonistes al llarg d'aquest període de canvi ha sigut objecte d'observació. No obstant això, davant la creença que no és el mateix convindre, persuadir, dominar, coaccionar o resistir amb orgull, amb por, amb vergonya o qualssevol altres sentiments que els actors hagen pogut expressar en el transcurs de les seues interaccions, es va considerar imprescindible incorporar l'univers afectiu a l'estudi d'aquest procés. Cap anàlisi sociològica hauria d'excloure la consideració de les emocions sentides pels subjectes participants en un determinat fenomen, esdeveniment, estructura o procés social (Bericat, 2012).

2 Centrats en el sector de l'automòbil dels EUA, van analitzar el retrocés dels sistemes de negociació col·lectiva tradicionals propis del New Deal. L'estudi, finalitzat el 1986, va emfatitzar el caràcter transformista de les relacions laborals basant-se en la reorganització produïda per fer front a les pressions competitives, la qual cosa va generar un sistema alternatiu no sindical basat en un conjunt sofisticat de polítiques de gestió de recursos humans.

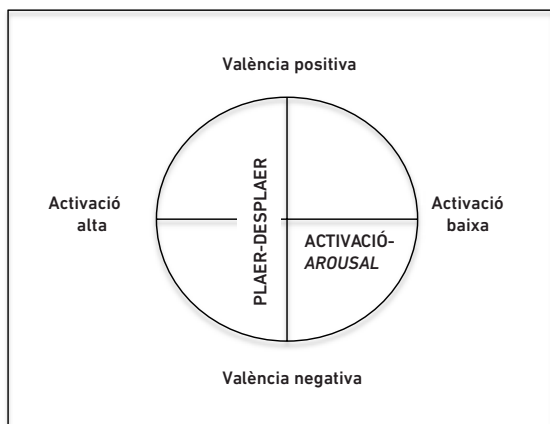
3 Boltanski i Chiapello (2002) situen en el centre de la seua anàlisi les ideologies sobre les quals s'assenta el capitalisme seguint la tradició weberiana. L'esperit del capitalisme es concep com un conjunt de creences associades a l'ordre capitalista que contribueix a justificar aquest ordre i a mantenir els models d'acció i les disposicions que són coherents per mitjà de la legitimació.

Analitzar el canvi de model de relació laboral des de la dimensió més afectiva possibilitaria, sens dubte, l'accés a una infinitat de significats i matisos amb un fort caràcter subjectiu, fet que ens permetria aprofundir en el coneixement i descripció d'aquest canvi de model de relació laboral des d'altres angles a penes explorats. Com bé assenyala Hochschild, «Si volem acostar la sociologia a la realitat tancant un ull per no veure els sentiments, el resultat serà molt pobre. Necessitem obrir aquest ull i reflexionar sobre el que veiem.» (2008: 111).

Però tot i que queda clar que els sentiments i les emocions són essencials per a les nostres vides, cal lamentar que l'univers afectiu no haja sigut objecte d'interès per a la sociologia de les relacions laborals. Conscients d'aquesta carència, es va procedir a establir els següents objectius específics: a) identificar els patrons socioafectius generats pels actors i com han evolucionat al llarg d'aquest període de canvi; b) descriure les dinàmiques de relació socioafectiva sobre les quals es va anar articulant tota aquesta transformació; c) relacionar la dimensió més afectiva d'aquest procés amb la formació d'aquestes noves subjectivitats i identitats que hui caracteritzen la nostra societat, el capitalisme contemporani i les organitzacions laborals actuals.

Amb el terme afectivitat⁴ ens referim a la tonalitat emotiva que impregna l'existència de l'ésser humà. L'afecte, segons Russell (1980), pot entendre's com un conjunt de dimensions que, lluny de ser independents, s'interrelacionen, fet que permet representar-les per mitjà d'un model espacial. El model circumplex permet representar l'estructura cognitiva que tant professionals com llecs utilitzen per conceptualitzar l'afecte (Figura 1).

4 L'afectivitat es concreta en «sentiments» i «emocions», encara que en tant que bàsiques, les emocions s'han considerat l'element central de l'afectivitat (Mora i Martín, 2010). El sentiment, per la seua banda, s'interpreta com una expressió subjectiva de l'emoció (Fernández i Carrera, 2007).

Figura 1 Diagrama afectiu de Russell (1980)

El model dels estats afectius⁵ resultant ens permet estructurar gràficament el component afectiu entorn d'aquest espai circular delimitat per quatre quadrants que sorgeixen de l'encreuament entre dos dimensions, l'avaluativa (agradable/desagradable) i la del nivell d'activació o *arousal* (alta/baixa), de manera que es poden configurar quatre possibles camps semàntics. Aquesta visió dimensional, que no discreta, de l'afectivitat, obre la possibilitat de generar tota una sèrie de «patrons afectius» amb múltiples possibilitats descriptives i comparatives.

No obstant això, no podem oblidar que són la societat i la cultura les que modulen i fan possibles les nostres emocions. L'expressió de qualsevol tipus d'afecte no pot entendre's al marge, més encara en un moment de grans transformacions com el moment en què tindrà lloc aquest procés de canvi de model de relació laboral.

Gran part d'aquests nous escenaris giraran entorn del debat de si hem traspasat, o no, el llindar de la modernitat, debat que ens aportarà elements clau

5 Fernández i Carrera (2007: 314) ens ofereixen un model elaborat basat en les aportacions del mateix Russell (1989), Kercher (1992), Fernández-Dols et ál. (2002), i García (2002).

de reflexió per entendre tot aquest canvi (Bericat, 2017, 2019). Aspectes com el risc i la globalització (Beck, 2001, 2002), la desaparició de l'actor social i la tendència cap a la individualització (Touraine, 2009) o el canvi de l'industrialisme a l'informacionalisme en tant que paradigma tecnològic (Castells, 2000), incidiran directament en la configuració d'unes noves relacions laborals.

Ja a l'inici de la dècada dels 90, la societat moderna basada en el predomini de la lògica, la raó i l'ordre estructurat, es veurà greument qüestionada, i serà des de les reflexions vinculades a la postmodernitat des d'on totes aquestes dinàmiques de canvi trobaran un context explicatiu millor (Sarries, 1993). Els nous reptes plantejats modificaran sens dubte el paper dels actors tradicionals en les relacions laborals, amb noves accions i compromisos, i una visió diferent i dinàmica del món laboral (Vega, 2006). Ara bé, ni la pressió sindical, ni la conflictivitat laboral, ni les propostes d'autogestió seran les que propicien tots aquests canvis: les autèntiques protagonistes d'aquest nou impuls reorganitzador seran les mateixes empreses (Marín Artiles, 1999).

Sorgirà una infinitat de nous reptes a partir de les esquerdes del fordisme i el taylorisme⁶, cosa que afavorirà l'aparició d'un gran nombre d'iniciatives patronals tendents a crear nous sistemes productius i formes d'organització del treball. D'una banda, s'imposarà un nou sistema de producció molt més flexible amb un rerefons basat en la recuperació d'una certa filosofia del *laissez-faire* i la desregulació dels mercats de capitals i laborals (Alonso i Fernández, 2013); d'una altra, l'organització tradicional del treball pensada i dissenyada per produir a gran escala es mostrarà rígida davant la inestabilitat i incertesa dels mercats, davant

6 Malgrat que moltes investigacions comencen a parlar de post-taylorisme i *lean production*, altres consideren que cal ser prudents a l'hora de parlar de «crisi del taylorisme». La tesi que manté respecte d'això Martín Artiles (1999) és que les noves formes organitzatives del treball (NFOT) no suposen necessàriament un canvi tècnic en la concepció respecte als principis fonamentals del taylorisme, de l'organització de la producció i del contingut del treball.

Figura 2 Total de comunicats inclosos en el Corpus de text

Conveni	6é		8é		10é	
Any	1992		1996		2001	
Actor	Direcció	Comité	Direcció	Comité	Direcció	Comité
Nre. Butlletins	27	25	19	21	22	22
Significació contextual	De la producció en massa a la producció flexible		Globalització externa i interna		Exercici econòmic amb pèrdues	

la diversificació de la producció i les variacions de la demanda, fet que derivarà en la creació de noves formes d'organització del treball (NFOT). Tots aquests canvis suggeriran nous models de gestió⁷, models plens de valors proempresarials on el compromís amb l'empresa, fomentada pels discursos triomfalistes del *management* i la literatura *managerial*, resultarà ser fonamental (Fernández 2007a).

Sempre amb l'objectiu d'assolir l'excel·lència, aquesta empresa flexible ocultarà les transformacions més audaces sota una nova cultura o el mite de la qualitat total, amb l'efecte de convertir-se en l'espill més transparent del canvi (Sarries, 1993). Les noves escoles de pensament crític, com els estudis crítics del *management*, mostraran escepticisme davant d'aquestes tècniques de gestió on la subjectivitat es mostrarà especialment rellevant (Fernández, 2007b). El que es busca amb tots aquests programes culturals corporatius és incrementar el control del domini afectiu de forma sistematitzada i legitimada a través dels diversos programes de recursos humans i de qualitat que tenen l'objectiu principal de modelar la subjectivitat dels empleats (Gorroño, 2008).

Metodològicament parlant, la investigació es va estructurar entorn de dos elements fonamentals: a)

l'estudi en profunditat del canvi de model de relació laboral dut a terme en la planta d'Opel Espanya de Figueruelas (Saragossa); b) l'anàlisi de les dinàmiques relacionals establertes pels actors responsables del procés per mitjà dels comunicats emesos al llarg dels processos de negociació col·lectiva.

El valor funcional principal d'aquests comunicats era informar degudament del procés negociador a l'altra part, però en tant que produccions escrites contextualitzades, aquests comunicats constituïen «relats» on els actors intercanviaven enunciats i, amb ells, sentiments, afectes i emocions. Basant-se en això, es va adoptar un enfocament eminentment qualitatiu recurrent als múltiples instruments i procediments inscrits dins de l'ampli marge que ens proporciona l'anàlisi del discurs (AD).

Per establir el corpus de textos es va optar per focalitzar l'anàlisi en la dècada dels 90 incloent els comunicats emesos tant per la direcció (D) com pel comité d'empresa (CE). Finalment, i en resposta a l'alt grau d'especificitat requerit en aquesta investigació, es va incloure un criteri aleatori introduint només els butlletins emesos durant les negociacions dels convenis «parells». Una vegada aplicat el criteri esmentat es van prendre les mesures pertinents per assegurar un grau de consistència i significació contextual del corpus prou significatiu. La mostra total va quedar constituïda per un total de 136 comunicats distribuïts tal com s'especifica en la Figura 2. Una vegada configurat el corpus es van

⁷ Aquestes noves formes d'organització del treball i de gestió no sempre implicaran un canvi radical, sinó que en la majoria dels casos complementaran parcialment l'organització tradicional (Martín Artiles, 1999).

anar registrant tots aquells termes i expressions que, directament o indirectament, designaven algun tipus de sentiment, afecte o emoció.

L'anàlisi dels patrons afectius que es van anar generant es va estructurar entorn de dos blocs clarament diferenciats.

- a) Un primer bloc es va centrar en l'anàlisi de la gestió afectiva duta a terme pels protagonistes respecte al context a l'entorn de cadascun dels processos de negociació.
- b) El segon bloc es va centrar en la gestió afectiva del contingut de les agendes de negociació dels diferents convenis col·lectius.

A continuació presentem alguns dels resultats més rellevants que es van obtindre en relació amb el primer bloc d'anàlisi, sobre l'entorn de la negociació. Com que les forces ambientals configuren en part les pràctiques i resultats de les relacions laborals vam haver de centrar una part de l'anàlisi en el context general en què es va anar aplicant el procés de reconstrucció d'aquest nou model de relació laboral.

Aquesta gestió afectiva es va dur a terme pels protagonistes en les primeres sessions de la negociació, concretament en els butlletins informatius corresponents a la 2a sessió de negociació en els convenis de 1992 i 1996, i a la 3a sessió en el conveni de 2001, 6 butlletins informatius del total de la mostra on la descripció de l'entorn constituïa el principal focus d'informació

RELAT D'UNA DÈCADA

Informar sobre l'entorn que envolta les negociacions ofereix arguments a les parts, convertint-se en una tàctica eminentment persuasiva que pretén induir i «convèncer l'altra part que faça concessions i justificar les contraproposicions que se li presenten.» (Carrier, 1988: 179)

Com veurem al llarg d'aquest apartat, la direcció farà un ús afectivament convenient d'aquesta tàctica en

les primeres sessions de negociació a l'hora d'informar sobre la situació actual i futura de la companyia. El comitè d'empresa, per la seua banda, a penes oferirà una descripció afectiva alternativa a la realitat descrita per la direcció, i més aviat es centrarà en la presentació de la seua plataforma reivindicativa. Per aquesta raó, analitzarem en primer lloc el discurs afectiu que ha portat a terme la direcció; en segon lloc, reflexionarem sobre el grau de consentiment o de resistència que podria atribuir-se al comitè en referència a aquesta gestió.

GESTIÓ AFECTIVA DE LA DIRECCIÓ: EL LENGUATGE DELS RISCOS

El discurs elaborat per la direcció per informar de l'entorn i de les grans línies d'actuació per afrontar-lo s'han d'entendre com una unitat globalment argumentativa. Aquesta unitat anirà sumant tota una sèrie de seqüències de tipus descriptiu, informatiu, i fins i tot explicatiu, que no farà sinó reforçar el que finalment constituirà tot un gran desplegament persuasiu en què el risc serà una constant.

Com diu Camps, «la nostra època està plena d'incerteses i de riscos, davant dels quals reaccionem emotivament, amb por, o buscant una solució que encoratge l'esperança» (2011: 208). Doncs bé, aquest serà l'esquema afectiu bàsic sobre el qual la direcció articularà tot aquest discurs. El paradigma d'«estar en risc» apareixerà associat a la percepció d'un entorn hostil i turbulent, mentre que el paradigma d'«evitar el risc» apareixerà vinculat al marc d'actuació que la direcció vaja plantejant en els diferents processos de negociació. Amb el primer paradigma s'induirà bàsicament a la por; amb el segon, a l'esperança.

Discursivament parlant, aquests dos paradigmes del llenguatge dels riscos⁸ ens remetran a dos tipus de

8 Junta a aquests dos paradigmes cal assenyalar l'existència d'un tercer, el del risc/benefici (Íñiguez, 2006).

Figura 3 Elements contextuals, metes i línies d'actuació

1992	1996	2001
DESCRIPCIÓ DE L'ENTORN		
<ul style="list-style-type: none"> • Competència japonesa • Vendes: <ul style="list-style-type: none"> - Descens especial EUA - Manteniment Europa (estirada economia alemanya) - Descens Espanya: política monetària restrictiva • Demanda europea: <ul style="list-style-type: none"> 1970-1990 creixement constant 1990 estabilització • Previsió recessió alemanya 	<ul style="list-style-type: none"> • Competència: <ul style="list-style-type: none"> - Globalització de la producció: països en vies de desenvolupament - Globalització de productes: altres plantes de la companyia 	<ul style="list-style-type: none"> • Desacceleració demanda • Sobrecapacitat productiva • Reducció de preus per damunt de prestacions • Exercici econòmic amb pèrdues
METES, OBJECTIUS I PROPOSTES D'ACTUACIÓ		
No perdre COMPETITIVITAT <ul style="list-style-type: none"> • Millorar competitivitat de costos • Resultats de primera classe • Satisfacció del client 	Augmentar COMPETITIVITAT <ul style="list-style-type: none"> • Contenció de costos • Millora constant de la qualitat del producte • Atraure inversions 	Recuperar la RENDIBILITAT
Proposta d'actuació	Propostes d'actuació	Proposta d'actuació
<i>QUALITY NETWORK</i> <ul style="list-style-type: none"> • Producció simplificada • Treball en equip • Millora contínua • <i>Just in time</i> 	RESPONSABILITAT No actuar en contra de la competitivitat	<ul style="list-style-type: none"> • Eliminació d'ocupacions • Cancel·lació contractacions • Reducció cost de la mà d'obra

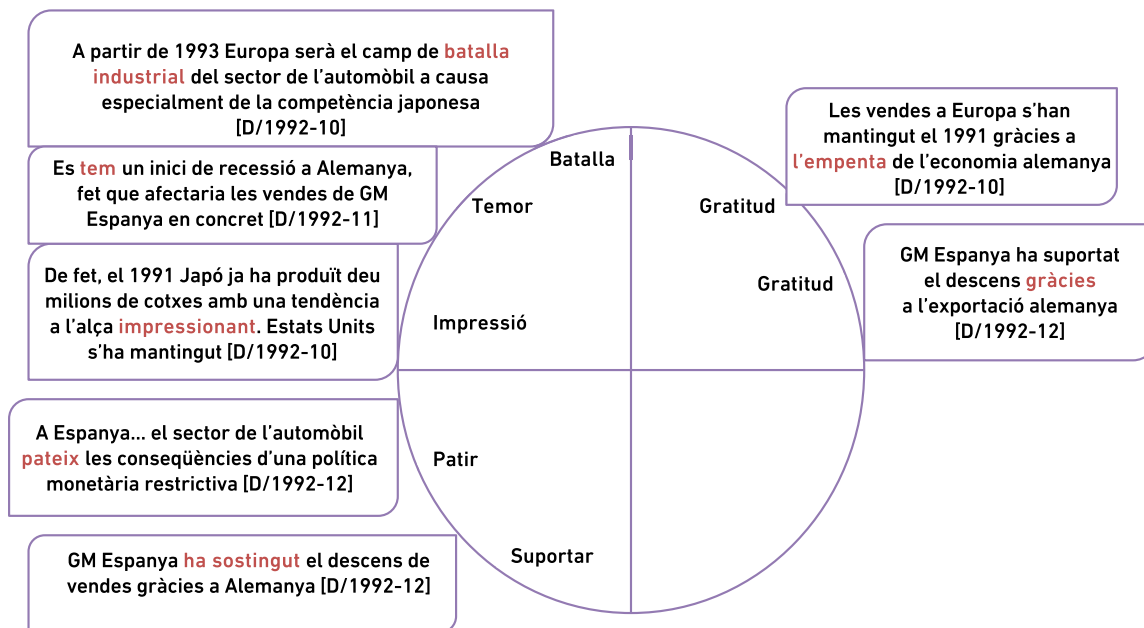
modalització enunciativa⁹: l'epistèmica i la deòntica. Cadascun d'ells estableix dos possibles extrems on el parlant pot posicionar-se en graus diferents. La modalitat epistèmica, la relacionada amb el «saber», s'enquadra dins dels paràmetres de certesa i probabilitat. La modalitat deòntica, la relacionada amb l'«haver de ser» o l'«haver de fer», s'enquadra en els paràmetres de permissivitat i obligació.

Abans d'avaluar les particularitats de tota aquesta gestió, en la Figura 3 s'ofereix un breu esquema-resum dels elements clau sobre els quals la direcció sustentará tota la seua afectivitat.

La percepció de l'entorn o el discurs de la por

Com s'ha assenyalat anteriorment, la direcció procedirà sistemàticament a induir a la por a l'hora de descriure l'entorn. No obstant això, tot aquest artifici emotiu es concentrarà fonamentalment al voltant de la negociació del conveni col·lectiu de 1992, i disminuirà significativament a mesura que transcórrega la dècada.

⁹ L'expressió de la subjectivitat a través de la modalització es manifesta en dos tipus de relacions: la de l'autor d'un text amb els seus mateixos enunciat i la de l'autor amb els seus interlocutors (Calsamiglia i Tusón, 2007).

Figura 4 Patró afectiu de la direcció per descriure l'entorn el 1992

Tanmateix, d'aquest fet no cal concloure que la percepció del risc desaparegui progressivament, sinó que més aviat el que canviarà serà la manera d'enunciar-lo. En aquest sentit cal assenyalar que en els enuncis destinats a descriure la realitat el 1992 i el 1996 l'actitud de la direcció se situarà més pròxima a l'existència d'un risc *probable*: «es tem», «es pensa» (1992); «condicionarà», «en un futur pròxim» (1996). D'acord amb aquesta realitat virtual, les amenaces en ambdós convenis es projectaran des d'un futur expectant. En el conveni de 2001, no obstant això, la direcció se situarà davant de la «certesa» d'estar en risc amb la presentació d'un «exercici econòmic amb pèrdues» (2001).

Es constata, per tant, que com més decreix la fiabilitat respecte al coneixement del risc més augmenta el component afectiu desplegat en el discurs, i viceversa. Probablement, un risc cert no requereix tants

ornaments afectius per induir a la por. Amb tot, i si tal com ha mantingut la perspectiva construccionista les coses tenen importància en la mesura que produeixen emoció, es podria afirmar que d'acord amb la concentració de contingut afectiu desplegat entorn de la descripció de l'entorn del VI Conveni col·lectiu negociat el 1992, aquest entorn va resultar ser un pilar fonamental per a consolidar tot aquest canvi de model de relació laboral.

El procés fonamental sobre el qual s'articularà el contingut afectiu en aquest conveni girarà entorn de l'increment gradual de la competència, i es configurarà tot un gran escenari on la direcció anirà posicionant els diferents protagonistes. El paper jugat per aquests actors, és a dir, Japó, Alemanya, Espanya, i el mateix govern espanyol, s'aniran gestionant semànticament de manera molt hàbil per part de la direcció.

Com podem veure en aquest diagrama afectiu, l'admiració que subjau en la manera en què la direcció es refereix a la ja demostrada capacitat productiva japonesa, «impressionant tendència creixent», no només ajudarà a incrementar el grau de temor percebut davant d'un enemic tan capaç, sinó que també permetrà a la direcció fer seus i projectar els valors propis d'un poble, l'estereotip dels quals se sustenta en la laboriositat, l'entrega al treball i el compromís, lluny del concepte judeocristià del treball com a maledicció bíblica. En tot aquest entramat argumentatiu, el paper atorgat a Japó serà singularment significatiu, no sols per ser percebut com el principal agent de risc, sinó també per ser gestionat amb més grau de certesa dins d'un marc generalitzat d'incerteses: «A partir del 93 Europa serà el camp de batalla industrial del sector de l'automòbil a causa especialment de la competència japonesa».

Alemanya ocuparà igualment un espai destacat en aquest diagrama. En principi serà l'únic actor que, per mitjà de l'expressió de «gratitud», se situe en aquest espai reservat per als afectes amb valor positiu en la seua designació. Això li permetrà deixar intacta la imatge d'Alemanya i tot el que representa tant per a la companyia com per a Europa.

D'altra banda, en l'única referència a Alemanya amb valor negatiu, la direcció expressarà el seu *temor* davant d'una possible recessió de la seua economia, deixant constància dels beneficis que tant Europa com Espanya han gaudit de la denominada locomotora econòmica. D'aquesta manera, la direcció aconseguirà conferir un matís afegit a aquesta relació de gratitud. És a dir, l'establiment d'aquesta relació de gratitud no tindrà l'objectiu de tornar un favor degut, sinó d'incrementar la sensació de por en permetre albirar amb més claredat les nefastes conseqüències que podrien derivar-se en cas que es confirmara aquest temor.

Però on aquesta relació de gratitud obintdrà màxima expressió serà en la referència a Espanya, la qual ocuparà un espai en el diagrama amb baixa activitat i valència negativa: «GM Espanya ha sostingut el

descens de vendes gràcies a Alemanya.» En aquesta ocasió, la direcció presentarà GM Espanya com a mer agent passiu, una víctima incapaç de fer front per si sola als perills que l'esperen. Veiem, per tant, com Alemanya i Espanya es complementaran hàbilment en el discurs, atès que suscitaran sentiments ben diferenciats: compassió i llàstima cap a Espanya, gratitud i admiració cap a la totpoderosa Alemanya.

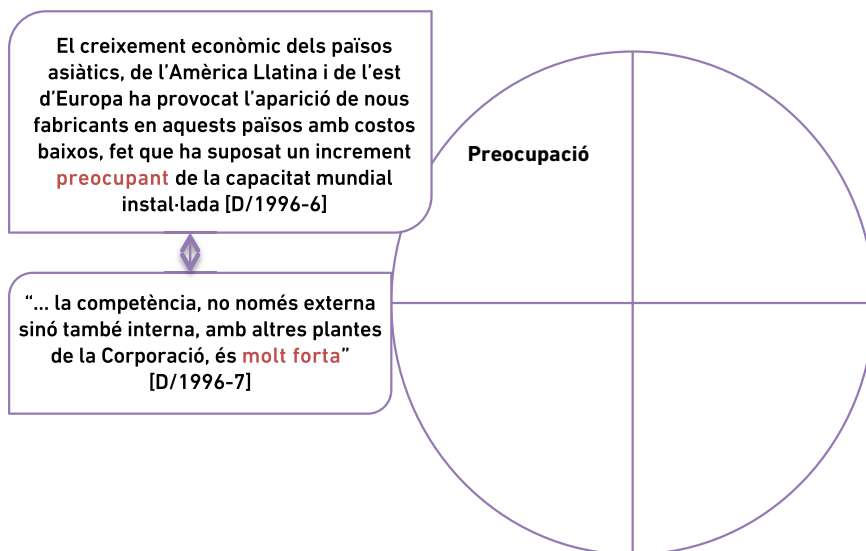
Aquest procés semàntic d'humanització es farà extensiu al mateix sector de l'automòbil espanyol pel fet de patir l'acció negativa de la política monetària del govern. Convertir en víctima el sector de l'automòbil espanyol permetrà a la direcció eximir de tota la responsabilitat a la planta, de manera que tota la culpa recaurà sobre el mateix govern espanyol. El govern es convertirà així en un enemic comú, tant per a la companyia com per als treballadors.

La direcció tornarà a reiterar-se en la mateixa estratègia simbòlica per descriure l'entorn que acompanyarà la negociació del VIII Conveni de 1996, encara que sense tants afalacs afectius i amb una càrrega afectiva significativament menor. Discursivament parlant, recordem que la percepció del risc l'any 1996 se situava en una posició intermèdia entre els paràmetres de probabilitat i certesa.

Amb tot, encara que la font de preocupació de la direcció derive igualment de l'increment de la competència, el tractament semàntic es veurà mediatitzat per altres aspectes: a) els grans protagonistes d'aquesta nova posada en escena seran ara els països asiàtics, llatinoamericans i de l'est d'Europa, a qui caldrà afegir la resta de plantes de la companyia disseminades per altres països; b) l'amenaça que tots aquests agents de risc representen no derivarà tant del model organitzatiu com dels «baixos costos» amb què són capaços de produir. Basant-se en aquests condicionants, la gestió afectiva de la direcció generarà el següent patró afectiu el 1996.

Un dels aspectes més cridaners d'aquest patró afectiu serà la cautela amb què la direcció gestionarà afectivament la competència interna. En principi

Figura 5 Patró afectiu de la direcció per descriure l'entorn el 1996

serà la competència externa la causant de la seua *preocupació*, però tot i que la competència interna quede exempta de qualsevol designació afectiva directa, la direcció aconseguirà fer extensiu aquest sentiment per mitjà del següent operador pragmàtic expressiu-valoratiu: «molt fort». Això permetrà la direcció alertar subtilment del perill als treballadors, es desdibuixarà el possible paper d'agent de risc que, ateses les circumstàncies, caldria atribuir a la companyia.

Per a això la direcció dedicarà, textualment parlant, dos paràgrafs contigus però clarament diferenciats en referència a l'un i l'altre tipus de competència. Encara que la direcció no haja dubtat a qualificar l'Opel Corsa de «cotxe global», li resultarà del tot necessari evitar la fragmentació davant d'una situació en què diferents plantes d'una mateixa companyia competeixen per la fabricació d'un mateix model. La construcció d'una identitat col·lectiva requereix diferenciar-se semàn-

ticament dels «altres» productors presentant-los, a més, afectivament com els veritables agents de risc.

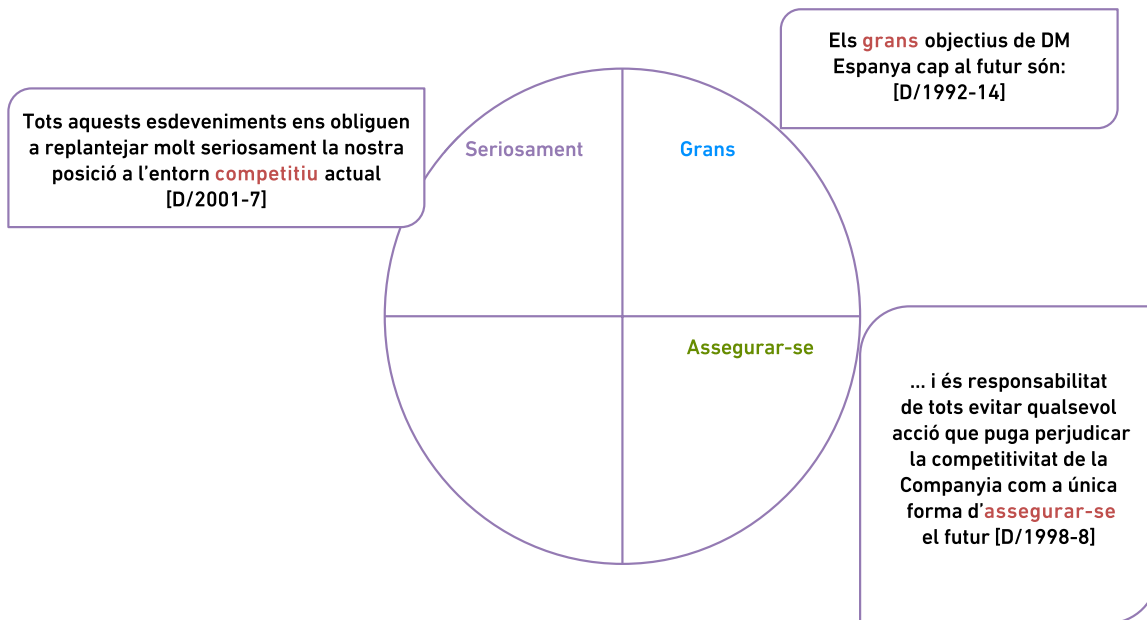
Finalment, la gestió de l'entorn en la negociació del conveni col·lectiu del 2001 quedarà exempta de component afectiu, la direcció procedirà a informar de forma neutra de l'existència d'un exercici econòmic amb pèrdues. Algunes teories sostenen que la por sempre prové de la incertesa, però la veritat és que també pot sentir-se por davant de la certesa del risc, la diferència radica en com s'expressa. És com si davant d'un escenari de risc cert ja no fóra necessari ni expressar la por.

Propostes d'acció o l'esperança d'evitar el risc

Una vegada gestionada afectivament la descripció de l'entorn des de la por d'uns riscos expressats des de diferents graus de certesa i possibilitat, la direcció oferirà la possibilitat de poder evitar-los o minimitzar-los. És a dir, la direcció no només

Figura 6 Patró afectiu de la direcció per presentar les seues línies d'actuació

reaccionarà i induirà a la por davant d'un entorn incert i hostil, sinó que a més tots aquests riscos derivaran finalment en un desig d'actuar. Aristòtil deia que la política té en la capacitat d'inculcar por una arma retòrica fonamental, però que tan convenient és posar els oients en disposició de sentir por com igualment necessari per al poderós induir a la confiança. Por i esperança, por i confiança, són dos emocions que sovint es presenten juntes i, tal com denomina Camps (2011), serà aquest «caràcter profilàctic» de la por el que ens ocuparà en aquest apartat.

Tal com s'observa en el següent diagrama, el desplegament afectiu de la direcció a l'hora de presentar les grans línies d'actuació no sols serà significativament menor que el desplegament a l'hora de descriure l'entorn, sinó que a més les escasses referències emotives es duran a terme per mitjà de designació indirecta.

En general, els convenis de 1992 i 1996 aconseguiran projectar un cert equilibri entre amenaces (desafiaments i riscos) i potencialitats (èxit i oportunitats) dotant el discurs d'un cert optimisme: «Fer front amb èxit als desafiaments plantejats per als pròxims anys» (1992), «Oportunitats i riscos a què s'enfronta Opel Espanya» (1996).

Finalment, aquest equilibri s'esvairà en el conveni de 2001. De la mateixa manera que la percepció del risc al llarg de la dècada va anar transitant del paràmetre de possibilitat al de certesa del risc, l'evitació del risc a l'hora de presentar les propostes d'acció transitarà de la permissivitat a l'obligació. A continuació es destaquen algunes particularitats de tot aquest discurs, amb un l'esquema afectiu que es basarà, bàsicament, en la seducció per enfrontar-se a la por (1992), la incitació a evitar la por (1996), i l'obligació de viure amb la por (2001).

A l'inici de la dècada el discurs afectiu aconseguirà el màxim nivell d'activació i de valència positiva. La presentació per part de la direcció d'un nou sistema de manufactura «oposat al de la producció en massa» i l'explicació de com «...arribar a una organització simplificada» (*lean*) es complementaran amb gran destresa i precisió. En un context d'expansió de les empreses japoneses i davant de la previsió de la creació d'un «camp de batalla industrial», la direcció comunicarà les línies d'actuació amb gran orgull («els grans objectius de GM Espanya per al futur»), nobles objectius amb capacitat suficient com per a enrolar a tot el seu exèrcit de treballadors en la lluita per la competitivitat. Convertits ja en futurs herois, l'armament disponible passarà per acceptar el canvi de sistema productiu i la implantació de noves formes d'organització del treball en la planta.

Des del paper d'expert, la direcció aprofitarà el temor que provoca la capacitat productiva derivada del sistema japonès per a lluitar-hi en contra amb les seues mateixes armes i poder vèncer-lo. Aquesta por induïda a partir de la descripció de risc en 1992 es mostrarà com un afecte convenient per disposar de la força necessària que apel·la a enfrontar-se a l'enemic amb la confiança i l'orgull necessaris com per a vèncer la batalla. En 1992 el risc es concep més aviat com una oportunitat que com una amenaça. És la visió positiva del risc, el risc com a font d'energia, i en aquesta exploració activa dels riscos s'assentarà la configuració d'una nova cultura corporativa basada en la gestió de qualitat: «aconseguir uns resultats de primera classe a través del *Quality Network*.»

Com hem pogut comprovar, el 1992 la direcció expressa amb gran entusiasme la possibilitat de vèncer l'enemic comú. Arribats a aquest punt, la reflexió que caldria plantejar-se és com qualificar tot aquest discurs afectiu: en termes de mera manipulació o en termes de ferma creença i convenciment en les seues propostes. Tenint en compte el gran desplegament persuasiu de la direcció en aquests primers compassos de la negociació, costa creure que el seu discurs poguera respondre a una simple i perversa utilització de l'univers afectiu. Un discurs afectiu

tan ben armat requereix un cert suport en el mateix convenciment.

En aquesta mateixa línia, encara que molt menys eufòrica, la direcció apel·larà a la responsabilitat en el VIII Conveni col·lectiu de 1996 amb l'objectiu no sols d'aconseguir una millora constant de la «qualitat del producte» sinó també una «contenció de costos»: «és responsabilitat de tots evitar qualsevol acció que pugja perjudicar la competitivitat de la companyia, com a única forma d'assegurar-se el futur» (1996). Es constata així un canvi de perspectiva en la gestió afectiva de la direcció: de l'orgull el 1992 a un temor responsable el 1996 que obliga a la cautela.

Ja no es tracta de guanyar o perdre, amb aquest discurs la direcció aconseguirà projectar la culpa sobre el comitè d'empresa i els seus representats en deixar albirar les nefastes conseqüències que ocasionarien unes reivindicacions plantejades fora dels límits establits per l'entorn, perquè traspasar aquests límits suposaria llançar per la borda tot l'esforç realitzat. D'altra banda, plantejar-lo com l'«única forma d'assegurar-se el futur» situa el discurs de la direcció més a prop del paràmetre de l'obligació a acceptar les seues propostes d'actuació que de la permissivitat. Si el 1992 la direcció posa el focus en què hauria de fer-se, el 1996 la direcció el posa en què no ha de fer-se.

En la negociació del conveni col·lectiu de 2001 el «saber» i l'«haver de fer» es vincularan amb un sol operador pragmàtic indicador de l'actitud emocional: «seriosament». Amb aquest operador la direcció aconseguirà, simultàniament, fer visible tant la gravetat de la situació com l'obligació d'acceptar les directrius que ja s'han començat a imposar en altres plantes de la companyia. No hi ha marge de maniobra, aquest «haver de fer» prescrit per la direcció es plasmarà en l'«anunci de reestructuració de les operacions a Europa» amb mesures com la reducció de la capacitat productiva i de les contractacions o l'eliminació d'ocupacions i de les hores extres a Europa. Definitivament, una nova realitat i una gestió afectiva començaran a imposar-se a l'inici d'una nova dècada.

GESTIÓ AFECTIVA DEL COMITÉ D'EMPRESA: SUCUMBIR O RESISTIR-SE AL RISC

Contràriament al que caldria esperar, el comitè d'empresa no respondrà amb un desplegament equivalent al discurs de la direcció. Com ja s'ha comentat anteriorment, en aquestes primeres fases de la negociació el comitè es mostrarà més interessat en la presentació de la seua plataforma reivindicativa, cosa que els permetrà induir tan sols certs estats emocionals en alguns dels seus enunciatos.

En principi, el desinterés respecte a la gestió de l'entorn desplegada per la direcció respondria a una interpretació per part del comitè d'empresa en termes de mer tràmit amb evidents tons ritualistes: «El dijous la direcció explicarà les seues sobre l'evolució del negoci. Una vegada facilitada aquesta informació, començarà realment la negociació» (1996); «Com sol ser habitual, la pròxima reunió s'iniciarà amb una exposició de com valoren la situació actual i de futur de la companyia» (2001). No obstant això, aquest fet no ens eximeix de reflexionar sobre algunes consideracions de naturalesa subjectiva observades respecte d'això.

L'absència de contingut afectiu en el conveni de 1992 resulta especialment significativa segons el gran potencial afectiu mostrat per la direcció, la qual cosa confirmaria que un gran desplegament afectiu per una de les parts no determina necessàriament un desplegament semblant en l'altra. En concret, el comitè oferirà als seus representats un resum de les intencions i del model de procediment proposat per la direcció per implantar un nou paradigma d'organització social del treball. Una reacció sense emotivitat davant d'un fet de tal envergadura no deixa de generar certs interrogants sobre el grau de resistència o, si és el cas, de consentiment que caldria atribuir al comitè en aquest procés.

Una primera hipòtesi de treball giraria entorn de la idea del desconeixement per part del comitè d'empresa de les transformacions que s'estaven produint. Inclús admetent gran part d'aquest plantejament, la veritat és que la decisió per part dels sindicats en el conveni de 1992 de dotar-se d'assessors i experts

per a «temes puntuals» en relació a aquest canvi de sistema productiu i organitzatiu més aviat posaria en evidència que el comitè d'empresa era conscient que certes transformacions s'estaven produint, fins a un cert punt, encara que tal vegada no era tan conscient de les conseqüències reals que ocasionarien per al futur de les seues relacions laborals.

D'altra banda, la direcció exercirà un gran control persuasiu no sols a través de la fortalesa de tot el seu artifici simbòlic, sinó també a través d'un hàbil ús del discurs explicatiu. Això li permetrà apropiarse del paper d'expert, cosa que li confereix més poder. La relació clarament asimètrica que es va establir entre aquest paper d'expert assumit per la direcció i el de llec per part del comitè va poder minvar la capacitat expressiva del comitè.

Un bon exemple de l'asèpsia valorativa del comitè és la literalitat amb què traslladarà als seus representats la idea defensada per la direcció que «la millora contínua no ha de suposar treballar més, sinó millor» (1992). Reproduir sense més resistència aquesta afirmació, com si treballar millor no implicara en si mateix treballar més, ens indicaria fins a quin punt aquest ideari únic transmés afectivament per la direcció hauria acabat calant tant en el comitè com en els treballadors, assumint els mateixos valors i esquemes de funcionament proposats per a l'organització. El 1992 la direcció no només estava plenament convençuda de les seues propostes, sinó que a més el comitè hauria assumit com a propi tot aquest discurs.

En el conveni de 1996 s'observarà alguna reacció d'hostilitat per part del comitè als plantejaments de la direcció de no adoptar postures que pogueren perjudicar la competitivitat de la companyia. No obstant això, aquesta hostilitat no qüestionarà ni el sistema ni l'estratègia corporativa que els ha situat davant d'una competència fratricida derivada de la globalització interna, més aviat reaccionarà amb la restauració de la imatge i l'autoestima de la planta, deixant constància de la seva més que provada capacitat: «després de 12 anys d'existència, Opel Espanya continua sent l'empresa de GM amb més producció

en tot el món, mantenint els primers llocs en eficàcia i rendibilitat, superant inclús les plantes de nova creació» (1996). Aquestes reaccions d'hostilitat corroborarien novament la hipòtesi anterior. La situació de competència interna creada per la companyia no es defineix en termes de voracitat o explotació, sinó que més aviat es critica la direcció per la falta de reconeixement i de confiança en la plantilla per poder treballar segons els estàndards establerts per la mateixa organització.

El que es requereix a la direcció és el respecte que mereixen, però al fer-ho, el comitè mostrarà un alt grau de consentiment dels valors i interessos definits per la direcció: «per a nosaltres el comportament de la factoria és tremendament positiu i sens dubte ho continuarà sent» (el subratllat és el nostre). En la seua defensa, el comitè també acabarà projectant la culpa sobre la direcció, però ho farà en el mateix terreny en què ella ho faria, en el de l'eficàcia: «No obstant això, hem deixat patent que el mateix que ocorre en totes les companyies, si es genera alguna ineficàcia en el procés industrial només un 20 % és imputable als treballadors, i el 80 % restant és responsabilitat dels comandaments i la direcció.»

En el conveni de 2001, el comitè d'empresa adoptarà una altra estratègia, contrarestant la falta d'emotivitat amb la negociació de la crisi plantejada per la direcció al presentar el seu informe econòmic de pèrdues: «no acceptarem la imatge de negociar un conveni en crisi, perquè no n'hi ha». Curiosament, serà en el marc de l'objectivitat i la neutralitat afectiva on el comitè reaccionarà amb més força, oposant-se a la direcció i posant inclús en qüestió les verdaderes intencions de la Direcció. El fet que l'emotivitat no s'expressi no significa que no s'experimente.

CONCLUSIONS

El primer element que convé destacar és la funció exercida per la mateixa negociació col·lectiva, un mètode nascut i creat a l'empara dels pressupostos teòrics i pràctics d'un model fordista de relació

laboral que, malgrat tot, va servir de via per a la configuració d'aquest nou model.

De l'anàlisi de la gestió de l'entorn duta a terme pels actors es poden extraure les següents conclusions.

Basant-se en els patrons afectius generats al llarg de la dècada, serà la direcció la que es mostre especialment activa, no així el comitè d'empresa. Els afectes als quals recorrerà la direcció per a la gestió es concretaran en l'admiració, la gratitud, el temor, la compassió, l'orgull, la confiança, l'optimisme, l'amenaça, la preocupació i el patiment.

D'altra banda, tot aquest potencial no es distribuirà de forma més o menys regular al llarg del procés. La major càrrega afectiva es concentrarà a l'entorn de la negociació del conveni col·lectiu de 1992, coincidint amb el desig de la direcció d'abordar un canvi de sistema productiu i organitzatiu. Però tota aquesta afectivitat inicial s'anirà diluint gradualment.

Com a esquema afectiu bàsic, la direcció induirà tant a la por com a l'esperança a través de dos de les tradicions discursives pròpies del llenguatge dels riscos, la d'estar en risc i la d'evitar el risc. El discurs afectiu aplicat sota el paradigma d'estar en risc a l'hora de definir un entorn turbulent i hostil presentarà més porositat emotiva, que serà substancialment major davant d'un risc probable que davant d'un risc cert. Per la seua banda, el discurs desplegat sota el paradigma d'evitar el risc presentarà menys càrrega afectiva i s'enunciarà, a més, per mitjà de designació indirecta.

L'anàlisi d'aquestes dinàmiques afectives ens emplaça a una societat reflexiva i de risc. A l'inici de la dècada, tota aquesta afectivitat es gestarà entorn d'una realitat virtual on el risc no impedirà, no obstant això, adoptar una perspectiva positiva. Al final de la dècada, no obstant això, la realitat acabarà adquirint un clar poder intimidador.

Les evidències apunten també a una clara consolidació de la ideologia de l'organització pròpia del discurs del nou *management* i de les seues propostes

de gestió dels recursos humans. La literatura del *management*, la generada pels grans gurús de la gestió en resposta a un sistema fordista de producció en crisi, impregnarà clarament tot el discurs afectiu de la direcció.

Com a propostes de futures investigacions, la ruptura observada entre les estratègies afectives aplicades al començament de l'una i l'altra dècada suggereix la

conveniència de dur a terme anàlisis semblants. Això permetria comparar amb més exactitud el desplegament afectiu en situacions de canvi i en situacions de consolidació d'aquest canvi. També resultaria interessant comprovar si les dinàmiques establertes entre els nostres protagonistes es reproduïen igualment en altres àmbits diferents del de les relacions laborals, molt especialment en situacions de clara incertesa on l'estructura de poder és asimètrica.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Aglietta, M. (1979). *Regulación y crisis del capitalismo*. Madrid: Siglo XXI.
- Alonso, L. E. i Fernández, C. J. (2013). *Los discursos del presente: Un análisis de los imaginarios sociales contemporáneos*. Madrid: Siglo XXI.
- Beck, U. (2001). *¿Qué es la globalización? Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. (2002). *La sociedad de riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- Bericat, C. (2017). Las relaciones laborales. En D. Pac, C. Gómez, J. Bergua i C. Bericat, *Sociedad: Economía, organización y consumo* (p. 205-231). Madrid: Delta.
- Bericat, C. (2019). *La transformación de las relaciones laborales: Fundamentos teóricos de un proceso de cambio*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Bericat, E. (2012). Emotions. *Sociopedia*, 1-13.
- Boltanski, L. i Chiapello, E. (2002). *El nuevo espíritu del capitalismo*. Madrid: Akal.
- Calsamiglia, H. i Tusón, A. (2007). *Las cosas del decir*. Barcelona: Ariel.
- Camps, V. (2011). *El gobierno de las emociones*. Barcelona: Herder.
- Carrier, D. (1988). *La estrategia de las negociaciones colectivas*. Madrid: Tecnos.
- Castells, M. (2000). *La era de la información, I. La sociedad red*. Madrid: Alianza Editorial.
- Fernández Rodríguez, C. J. (2007a). *El discurso del management: Tiempo y narración*. Madrid: CIS.
- Fernández Rodríguez, C. J. (2007b). *Vigilar y organizar: Una introducción a los Critical Management Studies*. Madrid: Siglo XXI.
- Fernández, I. i Carrera, P. (2007). Las emociones en psicología social. En J. Morales, E. Gaviria i M. Moya, *Psicología social*. Madrid: McGraw-Hill.
- Gorroño Arregui, I. (2008). El abordaje de las emociones en las organizaciones: Luces y sombras. *Cuaderno de Relaciones Laborales*, 26(2), 139-157.
- Hochschild, A. R. (2008). *La mercantilización de la vida íntima*. Madrid: Katz.
- Iñiguez Rueda, L. (2006). *Análisis del discurso: Manual para las ciencias sociales*. Barcelona: UOC.
- Kochan, T. A., Katz, H. C. i McKersie, R. B. (1993). *La transformación de las relaciones laborales en los Estados Unidos*. Madrid: MTSS.
- Martín Artiles, A. (1999). Organización del trabajo y nuevas formas de gestión laboral. En F. Miguélez i C. Prieto, *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Martín Artiles, A. (2014). Transformaciones recientes en el modelo de Relaciones Laborales. *Anuario IET de Trabajo y Relaciones Laborales*, 2, 1-26.
- Mora, J. i Martín, M. (2010). *Análisis comparativo de los principales paradigmas en el estudio de la emoción humana*. REME, XIII(34).

- Russell, J. (1980). A circumplex model of affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6), 1161-1178.
- Sarries Sanz, L. (1993). Sociología de las relaciones industriales en la sociedad postmoderna. Saragossa: Mira.
- Touraine, A. (2009). *La mirada social: Un marco de pensamiento distinto para el siglo XXI*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Vega, M. L. (2006). Las relaciones laborales en Europa: Principales características y tendencias. *Revista Trabajo*, 2(2), 5-22.

NOTA BIOGRÀFICA

María Carmen Bericat Alastuey

Llicenciada en Psicologia per la Universitat de València i doctora en Sociologia per la Universidad de Zaragoza. Professora del Departament de Psicologia i Sociologia de la Universidad de Zaragoza, desenvolupa la seua carrera docent en la Facultat de Ciències Socials i del Treball d'aquesta universitat. Les seues línies d'investigació s'emmarquen dins de l'àmbit de la sociologia de les relacions laborals, la perspectiva crítica de la gestió dels recursos humans, les emocions i les relacions de gènere. Membre del grup d'investigació OPIICS de la Universidad de Zaragoza.

José Luis Antónanzas Laborda

Llicenciat en Psicologia per la Universitat de València i doctor en Psicologia per la Universidad de Zaragoza. Màster en Estudis Socials Aplicats i Màster en Prevenció de Riscos Laborals. Professor del Departament de Psicologia i Sociologia de la Universidad de Zaragoza, desenvolupa la seua carrera docent en la Facultat d'Educació d'aquesta universitat. Les seues línies d'investigació s'emmarquen dins de l'àmbit de l'aprenentatge i emocions; joc patològic en adolescents; comportament dels conductors. Membre del grup d'investigació OPIICS de la Universitat de Saragossa.

Eva María Tomás del Río

Llicenciada en Sociologia per la Universitat de Navarra. Professora del Departament de Psicologia i Sociologia de la Universidad de Zaragoza, desenvolupa la seua carrera docent en la Facultat de Ciències Socials i del Treball d'aquesta universitat. Les seues línies d'investigació s'emmarquen dins de l'àmbit d'implementació i avaluació de polítiques públiques, processos de participació ciutadana, relacions de gènere. Membre del grup d'investigació OPIICS de la Universidad de Zaragoza.

Confrontació emocional i deliberació pública sobre sexe de pagament. La pugna entre fàstic i vergonya

Vanesa Saiz Echezarreta

UNIVERSIDAD DE CASTILLA-LA MANCHA

Vanesa.saiz@uclm.es

Cristina Peñarín

UNIVERSIDAD COMPLUTENSE DE MADRID

crispemar@telefonica.net

Rebut: 31/03/2019

Acceptat: 07/10/2020

RESUM

En aquest article abordem els aspectes afectius i motivacionals de la controvèrsia que es pot articular entorn d'un problema públic mediatitzat. Ens interessa analitzar com les emocions acompanyen l'experiència i la definició d'un fenomen com a intolerable contra el qual es reclama intervenció, així com l'apel·lació estratègica a un repertori afectiu per a aconseguir adhesions a una posició particular. Analitzem els sistemes de sentit i les emocions que es mobilitzen en la controvèrsia actual sobre prostitució i tràfic de persones amb fins d'explotació sexual, per a conèixer com operen les perspectives implicades, quines estratègies emocionals utilitzen i com interseccionen en elles disposicions afectives de base i emocions transitòries que serveixen per a orientar la deliberació. Els discursos i relats propis de cada perspectiva, a més de definir i emmarcar les emocions dels actors implicats en la controvèrsia, busquen proporcionar certes experiències emocionals als seus destinataris previstos, els inciten a incorporar certes regles del sentir que formen part de les perspectives morals i ideològiques que cada perspectiva promou.

Paraules clau: esfera pública, emocions, prostitució, semiòtica, imaginaris sociosexuals.

ABSTRACT. *Emotional Confrontation over and Public Deliberation on Paid Sex. The struggle between disgust and shame*

In this paper, we address affective and motivational aspects in relation to the controversy, which can be articulated around a mediated public issue. We are interested in how emotions are a part of the experience and definition of a phenomenon that is seen as intolerable and for which intervention is demanded and the strategic appeal to an affective repertoire in reaching a position on the issue. We analyse the systems of meaning and emotions mobilised in the current controversy about prostitution and trafficking of persons for the purpose of sexual exploitation. The goal here is to grasp how the perspectives involved employ emotional strategies in which basic affective dispositions and transitory emotions intersect, and how this affects deliberation on the issue. Discourses and stories, as well as defining and framing the emotions of the actors in the controversy furnish emotional experiences to their publics, encouraging them to incorporate certain rules of feeling that form part of the moral and ideological perspectives promoted.

Methodologically, we use an ethnographic approach to follow the conflict and a socio-semiotic discourse analysis. Our case study covers two linked viral campaigns in social networks (*Hola Putero and Hola Abolicionista*). The goal is to reflect on the way in which setting and affective strategies hinder resolution of the issue.

Keywords: public sphere, emotions, prostitution, semiotics, socio-sexual imaginaries.

SUMARI

- Introducció: mediatització i controvèrsia pública sobre prostitució.
- Propostes teòriques: donar sentit a les emocions dels actors i els públics en una controvèrsia
- Metodologia
- Anàlisi
  - Perspectiva abolicionista
  - Perspectiva pro drets
- Conclusions: valors i emocions en les perspectives de la controvèrsia
- Referències bibliogràfiques

Autora per a correspondència / Corresponding author: Vanesa Saiz Echezarreta. Edificio Polivalente - Facultad de Periodismo. Plaza de la Libertad de Expresión, s/n, (16071) Cuenca.

Citació suggerida / Suggested citation: Saiz Echezarreta, V. i Peñarín, C. (2021) Confrontació emocional i deliberació pública sobre sexe de pagament. La pugna entre fàstic i vergonya. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 135(1), 77-93. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-135-1.5>

INTRODUCCIÓ: MEDIATITZACIÓ I CONTROVÈRSIA PÚBLICA SOBRE PROSTITUCIÓ

La prostitució, el treball sexual i la tracta amb fins d'exploració sexual no són nous com a problemes públics (Cefaï, 1996; Gilbert i Henry, 2012; 1991: 31)¹, la seua controvèrsia té una entitat pròpia en l'espai públic contemporani, tant a nivell nacional com internacional (Andrijasevic i Mai, 2016; Bernstein, 2010; Heim, 2012; Sanders, O'Neill i Pitcher, 2009; Serughetti, 2018; Wagenaar i Altink, 2012; Ward i Wylie, 2017). El debat sobre prostitució forma part del conjunt d'assumpptes d'interès comú que apareixen quasi com «estructurals» a causa de la seua continuïtat i recurrència en l'esfera pública i que estan dotats d'una intensitat emocional reconeixible per la seua caracterització com a assumpte de política moral (Wagenaar i Altink, 2012).

En termes corrents, caracteritzar aquest debat com una guerra no és desafortunat, ja que es desenrotlla

al mig d'una enorme agressivitat i tensió que no és nova (Gimeno, 2012: 17; Lamas, 2016). Aquesta confrontació dicotòmica es va deixar sentir en la primera Conferència sobre prostitució, celebrada en 1971 a Nova York i està en l'origen de les *Sex Wars*, la fita fundacional de la qual va ser la Conferència de Barnard. Encara que la controvèrsia ha experimentat alguns desplaçaments significatius, no ha variat en excés el mapa de posicionaments, ni les regles del sentir que la condicionen, i s'experimenta com un debat clàssic, heretat i repetit.

Una controvèrsia avança si està centrada en la busca de solucions, si promou el diàleg centrat en l'expectativa de tancament o solució. No obstant això, els llocs comuns, relats i arguments de les dos perspectives majoritàries es mostren incompatibles, incapaços de dialogar, i es bloquegen mútuament.

Es percep un canvi de paradigma. De la inicial posició antiprostitució basada en models higienistes i moralistes, centrada en la idea de la desviació i la preocupació per l'ordre públic, s'ha passat a un paradigma de lluita contra la tracta amb fins d'ex-

¹ Aquest article s'emmarca en el Projecte I+D Problemas públicos y controversias: diversidad y participación en la esfera mediática (MINECO CSO2017-82109-R).

plotació sexual, com a marc general que inclouria la prostitució. Aquesta associació o confusió entre prostitució i tracta domina la controvèrsia. L'aprovació de la normativa internacional, amb l'eix en el Protocol de Palerm, va animar l'abordatge del sexe de pagament des de la defensa dels drets humans. No obstant això, aquest enfocament té una implantació pràctica limitada, perquè primen els enfocaments trafiquistes, centrats en la seguretat i el control de fluxos migratoris i fronteres, i perquè perdura la visió dicotomitzada en la discussió sobre els models legals, polítics i socioculturals de la prostitució. És a dir, la confrontació dificulta la generalització de l'enfocament de drets humans.

A Espanya, l'«Informe de la Ponència sobre la situació de la prostitució en nuestro país», del Congrés dels Diputats (13 d'abril de 2007) marca l'inici del debat recent, amb l'atenció centrada primer en la polèmica sobre els anuncis en premsa generalista, després en qüestions d'ordre públic i seguretat ciutadana, posteriorment en la reforma del delictes de proxenetisme en 2015. Eixe mateix any, Ciutadans fa una volàtil i mediàtica proposta per a regular la prostitució que no té continuïtat en debats electorals posteriors. En l'arena política, el PP ha mantingut un discurs abolicionista en l'oposició i ha implantat mesures prohibicionistes i tolerants cap al proxenetisme organitzat durant els seus governs (Álvarez, 2016). Per la seua banda, el PSOE ha institucionalitzat l'abolicionisme com a bandera de les polítiques d'igualtat, posició que s'ha vist reforçada per la presa de postura de Podem que, si bé va començar amb una divisió interna, actualment pareix assumir la proposta abolicionista heretada d'Esquerra Unida, al triar una portaveu de l'abolicionisme per a la direcció de l'Institut de la Dona, Beatriz Gimeno (Gimeno, 2012).

L'abolicionisme contemporani ha evolucionat a través de la seua definició de «sistema prostitucional» i la identificació de la prostitució amb violència sexual cap al model de «criminalització del client». Encara que el primer abolicionisme radical va tindre un impacte notable en l'acadèmia espanyola —no així en la seua legislació fins fa poc—, ha sigut el neoabolicionisme,

sobretot a partir de 2008, el que ha aconseguit més incidència a través de les ordenances municipals (Bodelón i Arce, 2018), de les campanyes de sensibilització orientades a la desincentivació de la demanda.

En aquests anys la controvèrsia guanya atenció, es publiquen obres abolicionistes de referència (De Miguel, 2106; Cobo, 2017), un documental sobre tracta guanya el Goya (Lozano, 2015). I la proposta abolicionista del PSOE agilitza el debat en l'arena política i catalitza les accions estratègiques dels moviments socials implicats. En aquest context d'acceleració i intensificació de la controvèrsia, al desembre de 2017, la parella d'actrius Towanda Rebels llança en el seu canal la campanya #HolaPutero que aconsegueix fer-se viral i serà el nostre estudi de cas. Només uns mesos després, a l'agost de 2018, esclata la polèmica sobre el Sindicat de Treballadores Sexuals (OTRAS) i després de la seua prohibició, com a resposta directa, al desembre el Govern socialista filtra un esborrany de llei contra la tracta basat en els plantejaments neoabolicionistes.

Part de l'estratègia abolicionista en aquesta època recent ha estat basada en la identificació de la prostitució amb la tracta amb fins d'explotació sexual, emmarcada en un continuum de pràctiques de violència patriarcal. El disseny i la implantació de polítiques en la lluita contra la tracta a nivell internacional i la facilitat de traduir aquesta qüestió a campanyes de sensibilització —sovint des de la retòrica de la victimització— ha permès reforçar aquesta posició i convertir-la en un «sentit comú», ja que la figura de la víctima és un aglutinador del consens (Andrijasevic i Mai, 2016). No obstant això, la seua posició hegemònica ha sigut contestada des del moviment pro-drets, que ha defès la legitimitat del concepte del treball sexual, la distinció entre prostitució, tràfic i tracta, i la necessitat de protegir els drets fonamentals de les persones que exerceixen la prostitució (Heim, 2012). A Espanya, la capacitat d'incidència d'aquest moviment en l'espai públic és recent, la seua organització es reforça especialment a partir de 2015 amb una estratègia que supera la lògica de l'autoajuda per a projectar-se cap a l'exterior

i adaptar-se a les lògiques mediàtiques, per exemple, a través de la reapropiació i utilització del lema «puta feminista». En aquest marc, sorgeix la campanya #HolaAbolicionista, resposta directa a l' #HolaPutero, que funcionarà com una ferramenta no sols per a qüestionar les regles del sentir que proposa el discurs abolicionista a les audiències, sinó com a estratègia afectiva amb impacte per a l'articulació del moviment.

Les «activitats que realitzen determinats grups per a fer prevaldre una definició o un problema entre altres, busquen, al mateix temps, aconseguir l'adhesió o almenys la mobilització emotiva d'audiències. Aquestes audiències seran més àmplies com més operen mecanismes de generalització entre un cas particular i una situació social general o universal» (Schillagi, 2011). En relacionar un problema amb un sistema de sentit, afecte i valor que resulte familiar als públics², més possibilitats té cada actor d'aconseguir adhesions, incorporar el tema en l'agenda mediàtica i política i de ser reconegut com a «propietari» i veu hegemònica del dit assumpte. Els actors implicats proposen un joc de distàncies en tensió entre els aspectes familiars i estranys associats al problema (Peñarín, 2016) amb l'objectiu de reemmarcar certs aspectes de la realitat social i procurar noves emocions i regles del sentir que moguen a la implicació i participació de més persones (Flam, 2005: 19) i que a més serviquen de base a una proposta política. Aquest intent d'incidir en la disposició dels públics en assumptes familiars sol ser més complex quan les perspectives es plantegen en termes d'opcions contraposades i incompatibles. La nostra hipòtesi és que el bloqueig es produeix a través del desplegament d'estratègies afectives que persegueixen maximitzar el context d'oportunitat, utilitzant un conjunt d'emocions transitòries (Irvine, 2008).

2 Utilitzem la noció de públic amb origen en l'obra de Dewey (2004), desenvolupat per l'escola pragmatista francesa (Joseph, 2015), que entén per públic aquella comunitat d'actors directament o indirectament afectats i mobilitzats entorn d'un problema. Els públics són una forma de vida social definida per l'exploració, la busca creativa de valors, definició de necessitats, la confrontació de sistemes de sentit i formes de vida en comú (Cefai, 2016).

PROPOSTES TEÒRIQUES: DONAR SENTIT A LES EMOCIONS DELS ACTORS I ELS PÚBLICS EN UNA CONTROVÈRSIA

Les emocions participen en la construcció i modificació de l'esfera pública de múltiples formes, entre altres, contribueixen a crear, impulsar i també limitar o bloquejar projectes polítics (Álvarez-Peralta, Fernández i Mazzoli, 2017; Ahmet, 2004b; Berlant, 2011; Goodwin, Jasper i Polletta, 2001). Les emocions estan en la base de la configuració de nous actors, la seua estabilització i modes d'organització, així com en la producció de vincles entre aquests i altres subjectes (Ahmet, 2004a) que formaran, entre altres instàncies, el públic interessat en l'assumpte que els concerneix, en aquest cas, la prostitució, els imaginaris i pràctiques sociosexuals.

La nostra hipòtesi de treball és que l'experiència emocional és central en els modes en què evoluciona i es dirimeix una controvèrsia mediatitzada. Ens interessa atendre a com les emocions actuen per a alinear a individus amb col·lectivitats i per a mediar la relació entre allò psíquic i allò social, com intervenen en les relacions de poder entre actors i la producció de representacions i valors hegemònics amb relació a la «propietat» dels problemes públics, és a dir, a la capacitat d'un actor d'imposar la seua perspectiva en la conceptualització d'un problema i en la solució d'una controvèrsia. Seleccionem, entre la producció científica derivada del gir afectiu (Arfuch, 2016), aquelles ferramentes teòrico-metodològiques pertinents per a indagar en quina situació emocional tracta de col·locar el públic cada perspectiva sobre la prostitució, destacant el caràcter performatiu, profundament polític, dels afectes i les emocions, així com de les disposicions afectives (Frijda, Manstead i Bem, 2000; Saiz-Echezarreta, 2012). Abordant des d'una perspectiva sociosemiòtica l'anàlisi dels valors, emocions i vincles que produeixen o afavoreixen els discursos visuals o verbals i els relats de cada perspectiva (García i Peñarín, 2020; Illouz, Gilon i Shachak, 2014).

Analitzem les estratègies emocionals (Whittier, 2001) dels actors en un context de controvèrsia mediatitzada, orientades a intervindre en les relacions

de poder i en la resolució d'un problema públic. Aquestes estratègies impliquen el desenvolupament d'un treball afectiu (Hochschild, 1990) per part dels públics directament o indirectament implicats, que tracen certs mapes d'empatia (Hochschild, 2013) i participen en la legitimació de sistemes de sentit, ideologies i regles del sentir, a les quals Ahmet anomena economies afectives (Ahmet, 2004a).

Segons Hochschild, mantenim expectatives sobre què és pertinent sentir en cada pràctica social i en funció d'açò realitzem un treball emocional per a adequar-nos a la norma i l'estil afectiu identificat com apropiat. Les campanyes d'activisme serveixen per a establir un territori comú del sentir entorn d'un assumpte, que condiona les formes de participació, s'exigeix estar en sintonia, en la mateixa freqüència afectiva que s'haja definit com comú. Per a identificar les regles del sentir en els discursos, observem la intersecció entre les disposicions afectives (hàbits i regles emocionals estabilitzats) i les emocions transitòries (Irvine, 2008). Les estratègies emocionals que emergeixen en aquesta intersecció operen gràcies a l'articulació dels repertoris emocionals promoguts pels actors implicats, repertoris que els públics interpretaran i als que s'adheriran o no en l'esfera pública mediatitzada.

Les disposicions afectives permeten comprendre la diferència entre sentir una emoció i estar disposat a sentir-la. Les emocions compartides en el marc de l'acció col·lectiva no són reaccions a creences o esdeveniments singulars, sinó fenòmens disposicionals, que es projecten, generen creences i possibiliten guies d'acció que necessiten activar-se i ser performades. Són «tendències que remetent a un entramat de creences cognitives i valoracions afectives que construeixen i delimiten un objecte enfront del qual el subjecte es posiciona i que, a més, modula un lloc enunciatiu compartit amb altres» (Saiz-Echezarreta, 2012). En eixa posada en escena enunciativa, la disposició adquireix una trajectòria específica enfront dels procedents patrons o tòpiques potencials (Boltanski, 2000: 83). En aquest procés, la disposició pot actuar com a motivació i argument per a orientar i promoure les accions col·lectives.

Objectem la idea d'un catàleg apriorístic d'emocions, que identificaria aquelles capaces de promoure o de bloquejar l'emergència d'un actor col·lectiu, activar o inhibir l'acció política, facilitar o impedir el tancament d'una controvèrsia, etc. Ens orientem més aviat a analitzar com opera cada emoció en contextos específics, com les diverses emocions s'interseccionen i articulen entre si en el marc del repertori afectiu disponible, considerant que les emocions no són intrínsecament positives o negatives al marge del sentit que adquireixen per al subjecte, de com s'actuen i experimenten (Berlant, 2011; Macón, 2014). Serà aquesta articulació complexa i ambivalent la que incidisca en els relats, les pràctiques i les experiències emocionals dels públics, i també estarà en la base de les economies afectives que revelen «com treballen les emocions per a alinear a alguns subjectes amb altres o contra certs altres» (Ahmet, 2004b: 118).

El nostre objectiu és identificar què succeeix en contextos mediatitzats caracteritzats per un clima afectiu de base en què operen disposicions afectives que són part de les enciclopèdies comunes, on —vinculats a un problema públic— emergeixen i circulen repertoris afectius que estan al servei de la confrontació derivada d'una controvèrsia. Les estratègies emocionals empleades pels actors en eixos contextos, a més de connectar el problema amb un sistema de sentit, afecte i valor familiar als públics, generen (o ho procuren) emocions transitòries (Irvine, 2008), que es caracteritzen per produir una modulació particular d'un clima afectiu de base, un augment de la intensitat emocional i una acceleració de la circulació dels discursos i pràctiques orientats a la mobilització dels públics i a la resolució de l'estat d'incertesa que provoca el dissens propi d'una polèmica en l'esfera pública. Les emocions transitòries tenen un caràcter estratègic, funcionen com a nodes de connexió entre arenes públiques (Cefaï, 2016) i actors: l'estat, els grups d'interès, els moviments socials, les representacions mediàtiques i els ciutadans constituïts com a públics emocionals.

Certes emocions transitòries són característiques dels estats d'alerta propis de les estratègies de pànic

moral descrites en els treballs clàssics per Stanley Cohen (1972; 2017) i Stuart Hall (1978). En les situacions de pànic moral i sexual (Rubin, 1989), els mitjans de comunicació intervenen, junt amb altres actors experts, com a instàncies fonamentals, reforçant el poder legitimador de les emocions i facilitant-ne la circulació, la qual cosa redunda en la naturalització de «les jerarquies sexuals, establint certes sexualitats com a normals i altres com a repugnants o inexpressables. Les convencions afectives de la sexualitat —en particular, la vergonya sexual, l'estigma, la por, el fàstic— reforcen aquest sistema regulador i són, per tant, polítiques» (Irvine, 2008). Quan certes emocions resulten naturalitzades, consolidades com un lloc comú, el públic pot identificar-se inadvertidament amb tal predisposició emocional-moral i amb la col·lectivitat que la comparteix, la qual cosa repercuteix evidentment en les relacions de poder entre col·lectivitats i en els seus repertoris emocionals.

L'eficàcia performativa de les emocions transitòries depèn també de la seua dimensió dramàtica (la seua posada en escena com a expressió) que varia estratègicament en funció de les audiències i els marcs de sentit (Hochschild, 1990; Le Breton, 2013). En aquest cas, l'expressió emocional s'inscriu en discursos i relats que han d'adaptar-se a les lògiques mediàtiques d'una manera simplificada i impactant, mobilitzant sovint el recurs al xoc moral emocional (Jasper, 2013), per aconseguir distribuir als actors en funció de les emocions que suposadament provoquen i/o experimenten.

El debat entorn d'un problema públic, configurat com un assumpte d'agenda, està en gran manera emmarcat per una sèrie de guions i patrons recognoscibles, de manera que eixes emocions transitòries vinculades a l'objecte del pànic moral sexual connecten amb disposicions afectives (o hàbits emocionals) i pretenen captar l'atenció, enfocar el compromís mutu i fomentar un sentit d'intensa rectitud moral, legitimant l'acció pública i les pràctiques d'alguns actors, alhora que invisibilitzen o deslegitimen les d'altres (Irvine, 2008: 18).

Els públics poden identificar, incorporar i validar aquestes emocions transitòries perquè els són familiars, tenen el seu origen en disposicions i repertoris afectius compartits que, al mateix temps, contribueixen a ampliar, qüestionar i/o desenvolupar. D'altra banda, els actors experts (especialistes, acadèmics, institucions públiques, organitzacions) per delegació —en apropiant-se de l'assumpte— capitalitzen aquestes emocions transitòries, les amplifiquen i justifiquen com a mecanismes de regulació i legitimació de les seues propostes polítiques.

La prostitució sempre ha estat lligada a episodis de pànic moral sexual (Juliano, 2008; Rubin, 1989). La sexualitat humana resulta sovint problemàtica, ja que en les seues pràctiques s'entrecreen emocions i valors personals i socials i les categoritzacions que se li apliquen poden ser font de conflictes morals i polítics. La prostitució com a pràctica sociosexual, situada en la zona grisa de l'intercanvi de sexe per diners, ha qüestionat el paradigma heteronormatiu burgès que l'associava convencionalment a la desviació, el perill, l'amenaça i l'estigma, típics del pànic sexual. En les últimes dècades, la centralitat de la tracta ha aguditzat la dinàmica de croada moral vinculada a la prostitució que, a més, s'entrecreu amb la reemergència de la crítica a la pornografia *mainstream* (Weitzer, 2020).

Les estratègies discursives dissenyades per a produir una emoció transitòria utilitzen una retòrica provocativa i estigmatitzadora. Es recorre a símbols i llenguatge provocatiu, projecció de boc expiatoris i narratives sobre depravació (Irvine, 2008). La discussió sobre prostitució també es presenta com irresoluble, atemporal, dicotomitzada, amb un to deliberatiu agressiu i una restricció dels espais de diàleg: és cada vegada més habitual que la posada en escena de les perspectives en lliça es faça de manera separada i es vagen perdent espais de copresència.

D'altra banda, una ferramenta habitual en la controversia mediatitzada és la reiteració —lògica viral—, atés que la repetició estratègica d'una proposta de sentit i afecte incrementa la seua capacitat perfor-

mativa. Aquestes repeticions, com ja va explicar Butler (1997), juguen amb l'equilibri de les distàncies entre allò familiar i allò estrany, la continuïtat i la ruptura, establint una combinació paradoxal ja que, alhora que mobilitzen normes de regulació social de base —interpel·lant el sentit comú consensuat—, es presenten com a discursos nous i transformadors (Irvine, 2008: 23), capaços de qüestionar l'ordre social vigent.

En resum, un repertori d'emocions transitòries —l'eficàcia del qual resideix en la intensitat intrínseca a l'estat d'alerta que delimiten— és capaç de mobilitzar una experiència emocional a què acompanya una creença, que compleix la funció de gestionar, justificar i donar sentit a la dita emoció (i als valors associats) i que en conjunt afavoreix la legitimació d'una proposta política. Així, en l'esfera pública es dirimeixen els límits d'un sentir legítim, adequat i pertinent i en els relats mediàtics de les perspectives en conflicte sobre una controvèrsia es posa en joc la transformació dels dits límits.

METODOLOGIA

Partint de la idea que la controvèrsia sobre prostitució ha passat hui al primer pla de l'agenda política, social i institucional, en el marc del Projecte I+D, des de 2014 estem desenvolupant una metodologia combinada entre anàlisi sociosemiòtic del discurs i una aproximació etnogràfica multisituada (Boyer i Hannerz, 2006; Marcus, 1995) des de la que seguir el conflicte (*follow the conflict*) i les emocions implicades a través de les pràctiques discursives mediatitzades. En aquest procés s'han analitzat les representacions sobre l'assumpte en els mitjans informatius, en la publicitat de serveis sexuals, en les campanyes institucionals contra l'explotació sexual... S'han organitzat seminaris amb experts, s'ha realitzat seguiment de xarxes socials i de debats acadèmics, entre altres. Aquesta investigació prèvia ens permet identificar les principals perspectives i els actors que les sostenen, quins són els relats, sistemes de sentit i llocs comuns que cada una defén, així com les estratègies i dinàmiques

afectives que caracteritzen el desenvolupament de la controvèrsia.

La nostra aproximació etnogràfica a la dimensió comunicativa dels problemes públics i les controvèrsies parteix del supòsit que les emocions estan en el centre de la sociabilitat humana, assumint, com plantegen Flam i Kleres (2015), que la forma en què circulen i es componen les emocions és difusa i reclama un intens treball d'interpretació, tant en la vida quotidiana com en l'àmbit de la investigació científica. D'ací que la principal ferramenta analítica siga la metodologia sociosemiòtica que posa la construcció dels sentits i la seua interpretació en el centre de l'anàlisi (Peñarín, 2015). La semiòtica ens dota d'instruments per a reconstruir i interpretar els sistemes de sentit i amb això afrontar tant la riquesa i ambivalència intrínseca de les emocions i els discursos com els procediments que busquen encapsular la seua complexitat i reduir la seua multidimensionalitat en els processos de producció d'hegemonia.

Metodològicament, atenem als aspectes retòrics, enunciatius i performatius de les estratègies emocionals, observant com aquests queden inscrits i circulen a través dels discursos; com les pràctiques performatives defineixen els agenciaments enunciatius que afavoreixen l'emergència de públics entorn d'un problema. En la base de l'anàlisi pragmàtica de l'esfera pública estan la tradició dramaturgic (Goffman), per la importància de la posada en escena de les disposicions afectives i els repertoris emocionals. Com apuntem, les emocions responen a certs patrons discursius i narratius que han sigut descrits des de la sociologia (Boltanski, 2000), la crítica cultural (Ahmet, 2004b; Berlant, 2011; Miller, 1999) o la semiòtica de les emocions (Peñarín, 2016), cosa que ens permet reconèixer com a instrument analític vàlid les interpretacions sociosemiòtiques sobre com opera una emoció en un context cultural.

L'anàlisi sociosemiòtic dels discursos que componen la controvèrsia, com a via d'accés a l'anàlisi de la dimensió emocional implicada, atén a les qüestions següents: l'estratègia argumentativa, incloent-hi lò-

giques d'emmarcat i etiquetatge; les característiques del gènere discursiu utilitzat; els modes de figurativització i narrativització; l'apel·lació i discussió d'imaginaris i, finalment, la dimensió enunciativa dels discursos, tant per la construcció de les veus enunciatives i formes de mobilització dels destinataris com per l'estil afectiu empleat. L'anàlisi enunciativa permet comprendre com es proposen agregacions i propostes d'acció col·lectiva que s'articulen a partir de moviments d'exclusió i jerarquització de grups, processos en què són determinants les interseccions de les dimensions d'identitat (gènere, raça, classe social, pràctiques sociosexuals, etc.), així com la mobilització concreta de repertoris emocionals associats a cada tipus de subjecte, pràctica o objecte de valor.

En aquest estudi de cas conformem el corpus amb campanyes elaborades per a circular en l'esfera digital, partint de la hipòtesi que la mediació tecnològica tradueix i adapta les pràctiques deliberatives contemporànies, i que si bé no esgoten el catàleg d'interaccions i pràctiques implicades en l'esfera pública, són un lloc privilegiat per a comprendre la seua transformació actual.

El 3 de desembre de 2017, després de donar-se a conèixer amb un altre vídeo en defensa de la víctima de violació múltiple de La Manada, les Towanda Rebels³ publiquen la campanya #HolaPutero⁴, que condemna les premisses de la posició abolicionista, en els seus termes més populars, enfocada al client i adequant-se a la lògica viral de les xarxes, en format, estil retòric i to afectiu basat en la ira i indignació extrema. Aquesta campanya que va motivar una resposta directa el 22 de desembre de 2017 amb el vídeo *Hola, Abolicionista*⁵, publicat en el canal Trabajadoras Sexuales en Lucha, una reacció simptomàtica de l'estratègia defensiva del moviment pro-drets.

3 Es pot consultar en: <https://www.youtube.com/channel/UCr4l0skM9D5RcY4Cwd2V-MA>

4 Es pot consultar en: <https://www.youtube.com/watch?v=cb7t10c-bIM>

5 Es pot consultar en: <https://www.youtube.com/watch?v=B1dwLEB8mTI>

#HolaPutero va rebre una àmplia cobertura en els mitjans informatius, amb aparicions de les protagonistes, la qual cosa il·lustra la condició de l'abolicionisme com a discurs dominant (Saiz-Echezarreta, 2019). La seua difusió va servir per a donar a conèixer aquest col·lectiu i situar-lo posteriorment com un dels portaveus mediàtics més importants de l'abolicionisme en les xarxes socials. Actualment compten amb més de 35.000 seguidors en Twitter, superant en número a altres portaveus com Mabel Lozano, que compta amb 29.300, o Amelia Tiganus (19.100).

El vídeo *¡Hola Putero!* amb 760.183 visualitzacions i prop de 8000 comentaris (a data 27 d'abril de 2018) va rebre 9.600 «m'agrada» i 10.000 «no m'agrada», pràcticament una divisió al 50 % entre suport i rebuig. Des d'un abolicionisme moderat, Rubio sosté que «criminalitzar les males pràctiques socials no sempre és la solució més adequada, inclús aquesta criminalització pot generar una forta crisi de legitimitat social, al comprovar-se la seua inaplicabilitat o ineficàcia per a resoldre els conflictes» (citada en Heim, 2012). Per la seua banda, la contestació *Hola, abolicionista* no va tindre a penes visibilitat mediàtica, va aconseguir 108.248 visualitzacions, va rebre 3 500 «m'agrada» i, no obstant això, tan sols 205 «no m'agrada». Un exemple de la falta d'interacció entre espais d'activisme, que cada vegada més actuen com a bombolles.

ANÀLISI

Perspectiva abolicionista

En la campanya #HolaPutero s'inscriuen els arguments més coneguts de l'abolicionisme hegemònic: equiparació entre prostitució i tracta, centralitat de la víctima —principal motivació i motor del discurs i de l'acció col·lectiva— i concepció de la prostitució com una institució essencial del patriarcat que perpetua la desigualtat, promou la violència i que dona continuïtat a les pràctiques antropològiques en què les dones són concebudes com a moneda o objecte d'intercanvi. La seua explicació del sistema

prostitucional concedeix un lloc minoritari a les treballadores sexuals que es defineixen com a tals, tractant-les com a excepció i posició de privilegi.

La construcció del lloc comú que equipara prostitució i explotació s'articula a través de les isotopies del crim/delictes, el patiment i la violència, per mitjà dels rols figuratius de víctimes (totes les dones en contextos de prostitució), criminals (clients) i còmplices (co-neixedors). Aquest discurs explícita i reitera a més el vincle degradant pressupost entre allò econòmic i allò íntim, es valora com moralment rebutjable que les pràctiques sexuals resulten contaminades pels diners (Zelizer, 2011: 186 i següents). Trobem referències constants al pagament, la venda, la compra, els diners i la inversió. S'estableix una cadena d'equivalències: comprar sexe equival a comprar un cos i a comprar una vida (o a l'esclavitud). Aquesta mateixa argumentació està en la campanya del Govern d'Espanya: *No invertisques en patiment* (2017), entre moltes altres en els últims anys. Un recorregut en el qual es transforma un fet no il·legal a Espanya en una conducta envilidora i inclús delictiva (violació).

Respecte a l'enunciació i a l'estratègia emocional, la veu de la campanya està figurativitzada per dos dones joves que, emprant l'estil indirecte lliure, performen una suposada veu omniscient que interpel·la els demandants de prostitució, reproduint el que aquests fan, desitgen, pensen i senten; alhora que la mateixa veu els jutja des d'una posició de superioritat moral, avalada per la defensa de les víctimes i la disposició afectiva de la compassió. Aquesta veu es defineix a si mateixa com a valent, irreverent, necessària i s'insereix com a part del nou *ethos* del feminisme, legitimat per a expressar la ràbia de les dones enfront del patriarcat.

La producció d'emocions transitòries en un context de pànic moral i sexual reclama un treball afectiu destinat a generar distanciament per a rebutjar les actituds, pràctiques i valors associats al sexe de pagament. La campanya busca resultar escandalosa per mitjà del to agressiu, la intensificació emocional i maximització dels arguments que serveixen

per a comunicar la necessitat (quasi obligació) que els públics realitzen un posicionament ideològic i un alineament emocional correcte, d'acord amb la perspectiva plantejada.

L'estratègia afectiva s'aconsegueix a través de la combinació de la compassió, com a disposició afectiva, amb un altre repertori emocional en primer pla que recorre al fàstic, la indignació, la vergonya i la repugnància moral. Es mobilitza l'imaginari de la víctima apel·lant uns hàbits afectius fortament estandarditzats entorn del patiment alié (Boltanski, 2000) i a valors com la justícia, la generositat i la superioritat moral (enfront dels delinqüents i depravats morals). Al mateix temps, interpel·la des de la indignació totes les dones per ser potencialment víctimes d'un sistema prostitucional (que implica la cosificació del cos femení i la seua degradació) del que haurien de defensar-se.

La dimensió narrativa i figurativa de la campanya apunta al fàstic com a estratègia de base per a promoure les emocions transitòries d'alerta. Per a això, preval una experiència majoritàriament corporal, visceral, enfront de recursos cognitius (d'ací l'ús d'imatges corporals especialment crues: «D'alguna manera heu de desfogar-vos, en algun forat heu de descarregar tanta frustració»), estratègia vinculada convencionalment a l'ús del xoc moral (Goodwin et al., 2001: 16). Els comportaments es presenten com a repugnants, moralment i corporalment (Miller).

En aquest cas, allò fastigós s'associa a situacions comunament acceptades («Hola, Putero, no estàs sol») i, al mateix temps, produeix una recriminació, obri un espai de recategorització («Tu no pagues per follar, tu pagues per violar») que no sols afecta l'emmarcat cognitiu d'una pràctica, sinó també la regla que dicta quina és l'emoció adequada (Hochschild, 1990) a la qual hauria de quedar associada. Si quelcom ens fastigueja, ho vomitem i per a vomitar quelcom cal haver-ho digerit prèviament. La campanya presenta la prostitució com una pràctica històricament normalitzada, massa acceptada, i el seu treball afectiu consisteix a rebutjar —vomitar— allò que es presenta com amenaçador i contaminant. A més, el fàstic opera

com a emoció transitòria perquè la seua temporalitat està marcada per la urgència d'expulsió d'allò fastigosos per a no quedar atrapat (Ahmet, 2004b).

L'estratègia és desplaçar el client cap a categories negatives: de puter a còmplice i, finalment, a criminal per violador. L'objectiu és que els barons —tant els puters com els que poden ser-ho potencialment— resulten subjectes vergonyosos, se senten exposats i, en últim terme, abandonen eixa pràctica. A més es persegueix que apareguen com fastigosos per a la resta de la ciutadania. La figura del puter culpable serveix per a mostrar la depravació intrínseca a aquesta pràctica i converteix en consentidors i còmplices als que la normalitzen. La campanya obri un espai enunciatiu que interpel·la els públics com a subjectes que han de sentir-se fastiguejats i indignats, distanciar-se i demostrar la seua adhesió a aquest juí moral compartint l'emoció provocada. És a dir, que la mera presència de certs cossos i pràctiques els hauria de fastiguejar, enfadar, tornar-se intolerable.

El fàstic serveix per a argumentar la discriminació i el rebuig de subjectes i pràctiques, per a la qual cosa utilitza la seua capacitat performativa de generar una superfície, una zona de contacte entre cossos que es contaminen entre si (Ahmet, 2004b: 24 i següents). Si tota emoció produeix aquestes unions per contacte, el fàstic a més la intensifica i reforça, perquè permet enllaçar signes i sentits a cossos i, simultàniament, bloquejar sentits alternatius. Els cossos i les pràctiques fastigoses són forces atractores; per això les dones-víctimes queden atrapades en aquest univers afectiu i de valor caracteritzat per la repugnància moral, més encara si són dibuixades com a mers orificis i parts sexuals (encara que siga d'acord amb l'estratègia retòrica de reproducció del «discurs puter»). L'estigma es reforça performativament, inclús en la seua potencial crítica, i cortocircuita altres modes de relació afectiva amb les dones en contextos de prostitució, inclús —des del nostre punt de vista— dificulta la mobilització de la compassió no revictimitzant.

El discurs abolicionista persegueix crear un públic, apel·lant a un sentit de pertinença emocional i distin-

gint als altres (puters i consentidors) com a subjectes vergonyants i repugnants, que queden al marge de la comunitat afectiva proposta. El límit d'aquesta estratègia té lloc quan les dones, per contacte, també resulten degradades per la seua pertinença al context d'esclavitud i violència i per comerciar amb el seu cos. Aquest mode de vinculació es percep especialment en l'ambivalència amb què la campanya menciona el consentiment (Serughetti, 2018) («Els teus diners legitimen el que fas i elles consenten que les violes. Consentent o es resignen? Resignades a ser dones de segona, dones mercaderia, dones d'usar i rebutjar, forats de l'oci»). Encara que s'evita acusar explícitament les prostitutes, que es presenten com a víctimes d'explotació, el seu discurs afirma que és moralment contaminant i indigne cobrar (i pagar) per sexe, per la qual cosa elles resulten moralment degradades i obligades a avergonyir-se, davant de la possibilitat tan sols de consentir eixa pràctica degradant (encara més de decidir fer-ho).

Perquè la vergonya tinga transcendència política es necessiten testimonis que assentisquen i, per a això, és necessari bloquejar els arguments que puguen qüestionar la perspectiva. Per això també queden unides a l'espai del fàstic i la repugnància moral les reaccions de disgust o qüestionament d'allò que caracteritza la comunitat afectiva proposta (Ahmet, 2004: 99). S'observa en el canvi enunciatiu en què la campanya interpel·la els actors que sostenen la perspectiva en defensa del treball sexual («Quan tu parles de consumidors que paguen per un servei, jo parle de puters. Quan tu parles de treballadores sexuals, jo parle d'esclaves, perquè elles són el producte. [...] A mi no m'interessa parlar de si elles tenen dret o no a prostituir-se»). Si estratègicament el límit és la lleialtat, és evident la dificultat d'entaular una deliberació dialogada en el marc de la controvèrsia.

Perspectiva pro drets

La perspectiva de defensa del treball sexual constitueix un discurs contrahegemònic que es conforma com a contestació a l'abolicionisme dominant. La campanya adopta una estratègia enunciativa simètrica, #HolaAbolicionista, que repeteix i respon a

la fórmula anterior, #HolaPutero, una estratègia de resposta que podria restringir les seues possibilitats de connectar amb un destinatari més ampli. La campanya té una mínima repercussió mediàtica, una mica major en xarxes, però aspira igualment a arribar a un públic general, en aquest cas per la via de revertir el menyspreu social cap a les treballadores sexuals i de superar l'estigma valorant el seu treball, la seua llibertat i el seu dret a decidir.

L'estratègia enunciativa privilegia la veu de les treballadores sexuals. Diverses dones que afirmen ser-ho apareixen en els diferents fragments que se succeeixen en el vídeo (excepte una que diu estar obligada a amagar el seu rostre per les repercussions que el seu estigma tindria en els seus fills), parlant a càmera i interpel·lant l'«abolicionista» en el mode jo-tu. Adopta la forma de «vídeo casolà», un macrogènere que prolifera en les xarxes, on les diferents veus narradores mantenen una clara unitat de sentit i d'orientació retòrica. Visualment, la diversitat d'escenaris «personals» on les dones han gravat cada una el seu fragment, s'unifica amb un recurs gràfic que, al llarg de tot el vídeo, superposa a la imatge certes frases enunciatives per les narradores, que queden així destacades com a consignes. Les formes pròpies del combat, el grafisme agressiu, el llenguatge descarat o provocador, es combinen amb la cerca de la dignificació, l'estratègia fonamental d'aquest moviment, orientada a valorar i normalitzar les seues persones i el treball que exerceixen. La perspectiva a favor del treball sexual ha de realitzar un treball emocional molt més difícil que la seua adversària, perquè la seua estratègia argumentativa i emocional s'articula com a resposta dependent del discurs abolicionista, pressuposat com a posició de sentit comú.

La campanya #HolaAbolicionista comença qüestionant la posició de privilegi del discurs abolicionista i denunciant la identificació que realitza entre tracta i prostitució («El nostre treball no és una violació. És un servei contractat. Els meus clients em tracten molt millor que els clients d'altres treballs [...] La prostitució no és tracta»), ja que eixa identificació produeix, segons la seua perspectiva, més estigmatització, vulnerabilitat

i silenciament de les treballadores sexuals i nega legitimitat a les seues experiències i testimonis («Gràcies a les teues campanyes putófobes sense coneixement de causa disfressades de paternalisme, el meu estigma va en augment, tornant-me més i més vulnerable. Tant, que no puc ni donar la cara per a defensar-me»). Critica la pretensió de «salvació» de les víctimes («Vols salvar-me i ser el meu príncep blau... A través dels meus estimats clients puters puc salvar-me de prínceps com tu»). En segon lloc, tematitza la qüestió de la llibertat de les dones, reivindicant el valor del seu consentiment, de les seues decisions i de la sobirania sobre el propi cos, connectant així amb un valor clau per al moviment feminista («El que vols és prohibir-me que exercisca el treball sexual. Però com saps que no pots dir-li a una dona què pot i què no pot fer amb el seu cos i amb la seua vida... / Sabies que quan he tingut relacions sexuals per diners m'han preguntat més per les meues preferències sexuals que quan he follat gratis?»). Des d'eixe lloc comú revalorava el treball sexual al·ludint a l'empoderament i a la possibilitat de les treballadores d'establir normes i condicions per al seu exercici («Aquest és el meu lliure i el meu lloc de treball. Ací pose les meues regles i les meues condicions. Qui no està d'acord, senzillament, no hi entra»). I explicita les seues reivindicacions: la petició de drets per a les treballadores, de justícia i de diàleg per a la cerca de models per a la gestió de l'assumpte. Sol·licita un diàleg perquè aquest situaria la seua perspectiva en posició d'igualtat amb la seua adversària i perquè, des del seu punt de vista: «el discurs prostitució si, prostitució no, ho eclipsa tot». I, finalment, per a guanyar legitimitat du a terme un exercici performatiu a través del lema «Putista feminista», una reapropiació de l'insult que tracta de revalorar-lo en associar-lo al feminisme i dóna per feta la inclusió del moviment a favor dels drets del treball sexual en el feminisme, tot i que aquest ha sigut hegemònicament abolicionista.

El moviment i la campanya persegueixen un doble objectiu: activar la disposició afectiva de la solidaritat però separant-la de la compassió victimitzada. I desactivar al mateix temps l'entramat d'emocions transitòries agressivament mobilitzades en aquest moment per l'abolicionisme, sobretot la repugnàn-

cia i la vergonya. Així mateix, han de assuaujar la sensació d'urgència i l'estat d'alerta que justifica la intervenció imminent davant d'una situació de màxima violència per a aconseguir l'empatia i solidaritat de la ciutadania com a subjectes dignes, sense ser catalogades ni com a víctimes per les quals sentir commiseració, ni com a subjectes menyspreables i fastigosos atrapats en la percepció de la prostitució com a immoral, violenta i contaminant.

S'orienta en primer lloc a invertir el molt arrelat menyspreu social i aconseguir respecte per la seua activitat, destacant, com hem vist, la llibertat i dignitat de les dones que ho trien, així com el seu empoderament, els límits que posen als clients, etc. En el procés de redefinició de les regles del sentir, Flam (2005) es refereix a les dificultats afegides que afronten els moviments que lluiten pel reconeixement, que han de tractar de superar els aspectes desmobilitzadors de la vergonya. La vergonya, com el fàstic, és una emoció que facilita que actors, pràctiques i objectes queden vinculats entre si (Ahmet, 2004b; Sedgwick, 2003: 104 i següents), en el discurs abolicionista ambdós emocions faciliten la unió entre «puters» i «prostitutes». Segons Sedgwick (2003: 36-38), mentre que la culpa està relacionada amb les accions, la vergonya ho està amb el sentit d'un mateix, amb la seua condició de ser, i interpel·la la identitat a través de la mobilització d'expectatives socials, convencions culturals i estigmes. La vergonya no respon a una prohibició o a un acte de repressió, sinó a una disrupció comunicativa, a una fallada en el procés d'identificació amb els altres, la qual cosa produeix en el subjecte una situació d'aïllament. Enfront d'aquest context vergonyant, en eixos projectes polítics el treball emocional consistirà a utilitzar el potencial transformador d'aquesta emoció, la vergonya, per a vincular-la amb altres repertoris afectius, capaços de dictar una trajectòria alternativa a la inhibició, perquè vergonya i orgull, autopercepció o dignitat, són dos cares de la mateixa pell (ibid.: 38). Des de la vergonya produïda per la falta de reconeixement, «l'orgull, la ràbia i la solidaritat són signes d'identitats col·lectives emergents i precondition de l'acció col·lectiva coordinada pròpia dels moviments socials» (Flam, 2005: 27), que reivindiquen respecte i honor.

Assenyala Appiah que el respecte d'altres i cap a un mateix són béns centrals; el reconeixement és una necessitat humana bàsica. Com a éssers humans necessitem que altres ens reconeguen i ens mostren respecte (2010: 18). No obstant això, no es tracta només d'un reconeixement extern, ja que és fonamental per a cada persona sentir-se «mereixedora» de respecte (ibid.: 31). Per aquest motiu, les persones que se senten menyspreades possiblement elaboraran un «codi d'honor» (un conjunt de regles i valors) en el que la seua activitat i la seua persona resulten valorades i respectables per a elles mateixes, a més de potencialment per a altres.

En el vídeo *Hola, abolicionista* és clau la dignitat, l'honorabilitat de les dones que s'identifiquen com a treballadores sexuals que han triat lliurement eixa activitat. Apropiar-se d'aquest valor de la llibertat, central i ben assentat en el modern individualisme, els permet negar l'esclavitud atribuïda i revalorar-se moralment. Reiteren que són elles les que donen o neguen el seu consentiment i les que decideixen les regles de la seua relació, l'acord amb el client. La reciprocitat en el donar i rebre és exhibida com a demostració del respecte mutu en què es basa la relació treballadora sexual-client. A més de negar la seua condició d'esclaves i víctimes, reafirmar-se en el respecte és estratègic per a contrarestar la falta de reconeixement que perceben en la dominant perspectiva contrària. Rebutgen una figurativització que produiria indignació i compassió, però que no mou a la solidaritat en l'espai d'una identificació comuna, com pot ser la condició treballadora. Per a definir la prostitució com a treball en què sentir-se dignes i respectades, la comparen amb altres treballs comuns, més degradats i degradants en les condicions actuals de precarietat i abús. Pretenen també delimitar la prostitució com a activitat, no com una característica que comprén o defineix tota la seua persona, sinó com una part de la seua vida, contestant el marc moral i afectiu segons el qual la pràctica les contamina en la seua totalitat.

Sovint es contraposa el reconeixement a la compassió. Segons Douglas, la dificultat d'aquesta relació

resideix en que no hi ha dons gratuïts, «encara que lloem la caritat com a virtut cristiana, sabem que fereix. Si no demanem res a canvi, no reconeixem la relació mútua entre nosaltres i la persona a qui oferim el nostre do» (Douglas, 1990). «En termes senzills, la reciprocitat és el fonament del respecte mutu» (Sennet, 2003: 223). Per això, la compassió de l'abolicionisme cap a les víctimes és rebuda com una absoluta falta de reconeixement i respecte cap a les mateixes persones que diuen compadir.

La superioritat moral que exhibeix l'abolicionisme ofén les defensores de la perspectiva pro treball sexual. Els seus discursos mostren indignació per estar estigmatitzades, per no tindre drets i pel menyspreu que perceben. Tracten de tornar eixe menyspreu contra les abolicionistes qualificant-les de putòfobes i de ser elles les que les estigmatitzen i vulnerabilitzen, i no els demandants de prostitució. D'aquesta manera, la vergonya que suposadament pesaria sobre elles és desplaçada a les defensores de l'abolicionisme. Es neguen a sentir-se avergonyides, perquè això funcionaria com a aprovació implícita del codi sociosexual i moral dominant. Estratègicament han de combatre el potencial domesticador de la vergonya (Ahmet, 2004b: 107) i busquen substituir-la per ira i indignació; dos emocions en què el subjecte pot estar temporalment satisfet d'un sentiment negatiu, afirma Ahmet, però eixa negativitat i maldat és expulsada de si i adherida a un altre, en aquest cas, a les representants del feminisme abolicionista, perquè en cas contrari, en habitar la vergonya, el subjecte se sent mereixedor de menyspreu i per a expulsar eixe sentiment negatiu hauria de rebutjar-se a si mateix (Ahmet, 2004b: 104).

CONCLUSIONS: VALORS I EMOCIONS EN LES PERSPECTIVES DE LA CONTROVÈRSIA

Els discursos i les pràctiques són llocs d'inscripció que permeten la circulació de distintes experiències afectives, tant les que actuen com a hàbits estabilitzats (disposicions afectives), com les que es mobilitzen estratègicament (emocions transitòries) en contextos

polítics particulars. L'entramat emocional utilitzat pels actors en el marc dels seus projectes polítics cobra sentit a través de la intersecció que succeeix en la producció i actualització dels repertoris emocionals que operen en l'esfera pública mediatitzada i que permeten reforçar o transformar les regles del sentir legítim (i il·legítim) sobre un problema públic.

En l'esfera pública mediatitzada, les emocions es gestionen de manera estratègica i han d'adaptar-se a les lògiques mediàtiques. Aquesta condició genera una diferència marcada entre les emocions referides a allò que es viu internament en els actors socials involucrats en un problema públic i el context extern en què aquests han d'operar i que delimita les formes en què les emocions han de ser posades en escena. Segons les nostres observacions, el repertori emocional i argumentatiu del moviment abolicionista i en defensa del treball sexual és més complex i divers del que es deixa sentir a través de les seues campanyes i intervencions públiques. No obstant això, la necessitat de marcar el posicionament propi enfront del contrari exigeix una administració emocional d'acord amb els aspectes que permeten aprofitar l'oportunitat afectiva i obtenir avantatge per mitjà d'un increment de les adhesions. Per exemple, es pot pensar que el discurs en defensa del treball sexual té limitada la seua capacitat d'expressar públicament el dolor experimentat per la violència multidimensional que existeix en els contextos de prostitució, pel risc associat de reforçar l'argument de l'adversari i validar el seua proposta de solució.

Hui sabem que l'emoció com a força motivacional, i no sols les propostes ideològiques d'ordre argumentatiu, fonamenten la identitat i l'acció política dels actors que, en alt grau, persegueixen transformar la cultura emocional dels públics (Gould, 2016: 161-164). Açò implica que en una controvèrsia com l'anàlitzada, els actors efectuen una espècie de pedagogia proporcionant repertoris emocionals i recursos discursius per a posar paraules i imatges a emocions compartides, que poden tindre prèviament un caràcter amorf o poc definit, per exemple, perquè deriven de perspectives sobre el món i valors encara

no connectats explícitament amb el problema que es debat. Els hàbits afectius comuns serviran de ponts per a fer emergir una experiència emocional concreta entorn del problema públic. A més, treballen per modificar els mapes d'empatia preestablits, en un cas provocant la distància i el rebuig cap al demanant de prostitució (puter) i desplaçant la imatge de la prostituta com alteradora de l'ordre públic o dona promíscua cap a la figura de la víctima objecte de compassió. En qualsevol altre cas, es persegueix l'empatia apel·lant l'escolta i la ruptura performativa a través del «puta feminista» i la identificació en la condició de ciutadanes i treballadores, en el context de precarietat compartit.

En aquesta anàlisi hem observat l'estratègia de mobilització d'emocions transitòries, que connecta el repertori afectiu de cada perspectiva amb certes emocions pròpies de la protesta (Jasper, 2013), indignació, fàstic, por, ràbia, esperança, frustració,

destinades a reconèixer, afavorir, aglutinar i establir una agregació, és a dir, un públic entorn de la pròpia proposta de resolució del problema. Es tracta de formar així una comunitat afectiva compromesa amb els mons de sentit, els valors i, específicament, amb les propostes polítiques plantejades per cada actor de la controvèrsia.

Els afectes serveixen també per a marcar els límits del que resulta correcte i adequat i amb això definir formes de vida. En aquest sentit, les perspectives que intervenen en la controvèrsia sobre prostitució impliquen als afectes en els seus diferents models biopolítics que aspiren a regular els règims de sexualitat i gènere i, en termes més amplis, les formes de governabilitat pròpies de la ciutadania sexual (Sabsay, 2018). En la seua forma actual, la controvèrsia apunta a com es configuren la normalitat i els processos d'exclusió i subalternitat, rebutjant models de sexualitat dissidents (Berlant i Warner, 1998).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Ahmed, S. (2004a). Affective economies. *Social Text*, 22(2 (79)), 117-139. DOI: 10.1215/01642472-22-2_79-117
- Ahmed, S. (2004b). *The cultural politics of emotion*. Nova York: Routledge.
- Allwood, G. (2018). Agenda setting, agenda blocking and policy silence: Why is there no EU policy on prostitution? *Women's Studies International Forum*, 16, 126-134. DOI:10.1016/j.wsif.2018.06.004
- Álvarez, O. (2016). *Contratos sexuales, conflictos feministas: Análisis de los discursos del debate parlamentario sobre prostitución en el estado español* (Tesi doctoral). Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- Álvarez-Peralta, M. (2017). Mediación y mediatización de la comunicación pública: Una perspectiva pragmática. En M. Álvarez-Peralta, G. Fernández Vázquez i L. Mazzoli, *La mediación fragmentaria: Mediatización y controversia en la nueva esfera pública* (p. 11-36). La Laguna (Tenerife): Cuadernos Latina.
- Andrijasevic, R. i Mai, N. (2016). Editorial: Trafficking (in) representations: Understanding the recurring appeal of victimhood and slavery in neoliberal times. *Anti-Trafficking Review*, 7, 1-10. DOI:10.14197/atr.20121771
- Appaiah, K. A. (2010). *The honor code: How moral revolutions happen*. Nova York: Norton & Company.
- Arfuch, L. (2016). El «giro afectivo»: Emociones, subjetividad y política. *DeSignis*, 24, 245-254. <http://www.designisfels.net/publicaciones/revistas/24.pdf>
- Berlant, L. i Warner, M. (1998). Sex in Public. *Critical Inquiry*, 24(2), 547-566.
- Berlant, L. (2011). *Cruel optimism*. Durham: Duke University Press.
- Bernstein, E. (2010). Militarized humanitarianism meets carceral feminism: The politics of sex, rights, and freedom in contemporary antitrafficking campaigns. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. DOI:10.1086/652918

- Bodelón, E. i Arce, P. (2018). La reglamentación de la prostitución en los ayuntamientos: Una técnica de ficticia seguridad ciudadana. *Crítica penal y poder: Observatorio del Sistema Penal y los Derechos Humanos*, 15, 71-89. <https://goo.gl/5QBtVy>
- Boltanski, L. (2000). *Lo spettacolo del dolor*. Milán: Raffaello Cortina Editore.
- Boyer, D. i Hannerz, U. (2006). Introduction: Worlds of journalism. *Ethnography*, 7(1), 5-17. DOI:10.1177/1466138106064587
- Butler, J. (1997). *Excitable speech: A politics of the performative*. Nova York i Londres: Routledge.
- Cefaï, D. (1996). La construction des problèmes publics: Définitions de situations dans des arènes publiques. *Réseaux*, 75, 43-66. DOI:10.3406/reso.1996.3684
- Cefaï, D. (2016). Publics, problèmes publics, arènes publiques...Que nous apprend le pragmatisme? *Questions de communication*, 2(30), 25-64. <https://goo.gl/bBekgc>
- Cobo, R. (2017). *La prostitución en el corazón del capitalismo*. Madrid: Catarata.
- Cohen, S. (1972/2017). *Demonios populares y pánicos morales*. Barcelona: Gedisa.
- De Miguel, A. (2016). *Neoliberalismo sexual*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- Dewey, J. (2004). *La opinión pública y sus problemas*. Madrid: Ediciones Morata.
- Douglas, M. (1990). Preface: No free gifts. En M. Mauss (ed.), *The Gift*. Londres: Routledge.
- Flam, H. (2005). Emotions' map: A research agenda. En H. Flam i D. King (ed.), *Emotions and Social Movements*. Londres: Routledge.
- Flam, H. i Kleres, J. (2015). *Methods of exploring emotions*. Londres i Nova York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Frijda, N. H., Manstead, A. S. R. i Bem, S. (2000). *Emotions and beliefs: How feelings influence thoughts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- García-Calahorra, Z. M. i Peñarín, C. (2020). Las emociones de los públicos en los textos periodísticos durante la confrontación catalano-española. *Revista Mediterránea de Comunicación / Mediterranean Journal of Communication*, 11(2), 137-154. DOI: 10.14198/MEDCOM2020.11.2.21
- Gilbert, C. i Henry, E. (2012). Defining social problems: Tensions between discreet compromise and publicity. *Revue française de sociologie*, 53(1), 35-59. DOI: 10.3917/rfs.531.0035
- Gimeno, B. (2012). *La prostitución: Aportes para un debate abierto*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.
- Goodwin, J., Jasper, J. M. i Polletta, F. (2001). *Passionate politics: Emotions and social movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gould, D. (2016). Emotion. En K. Fahlenbrach, M. Klimke i J. Scharloth (ed.), *Protest cultures*. Nova York: Berghahn.
- Gusfield, J. (1991). *The culture of public problems*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. i Roberts, B. (1978). *Policing the crisis: Mugging, the state and law and order*. Londres: The MacMillan Press LTD.
- Heim, D. (2012). Más allá del disenso: Los derechos humanos de las mujeres en los contextos de prostitución. *Derechos y Libertades: Revista de filosofía del derecho y derechos humanos*, 26, 297-327. DOI: 10.1400/216303
- Hochschild, A. R. (1990). Ideology and emotion management: a perspective and path for future research. En T. D. Kemper (ed.), *Research agendas in the sociology of emotions*. Nova York: University of New York Press.
- Hochschild, A. R. (2013). *So how's the family? And other essays*. Berkeley (CA): University of California Press.
- Illouz, E., Gilon, D. i Shachak, M. (2014). Emotions and cultural theory. En J. E. Stets i J. H. Turner (ed.), *Handbook of the sociology of emotions, II*. Nova York y Londres: Springer.
- Irvine, J. M. (2008). Transient feelings: Sex panics and the politics of emotions. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 14(1), 1-40. DOI: 10.1215/10642684-2007-021
- Jasper, J. M. (2013). Las emociones y los movimientos sociales: Veinte años de teoría e investigación. *Revista Latinoamericana de Estudios sobre Cuerpos, Emociones y Sociedad*, 10, 48-68.
- Joseph, I. (2015). L'enquête au sens pragmatiste et ses conséquences. *SociologieS*. <http://journals.openedition.org/sociologies/4916>
- Juliano, D. (2008). El pánico moral y la criminalización del trabajo sexual. En I. Holgado (ed.), *Prostituciones: Diálogos sobre sexo de pago*. Madrid: Icaria.
- Lamas, M. (2016). Feminismo y prostitución: La persistencia de una amarga disputa. *Debate Feminista*, 51, 18-35. DOI: 10.1016/j.df.2016.04.001

- Le Breton, D. (2013). Por una antropología de las emociones. *Revista Latinoamericana de Estudios sobre Cuerpos, Emociones y Sociedad*, 10, 69-79.
- Lozano, M. (2015). *Chicas nuevas 24 horas* [Documental]. Mafalda Entertainment.
- Macón, C. (2014). Género, afectos y política: Lauren Berlant y la irrupción de un dilema. *Debate Feminista*, 49, 163-186. DOI: 10.1016/S0188-9478(16)30009-3
- Marcus, G. E. (1995). Ethnography in/of the world system. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95-117. DOI: 10.1177/1463499605059232
- Miller, I. (1999). *Anatomía del asco*. Madrid: Taurus.
- Peñamarín, C. (2015). Creatività e trasformazione culturale: Il dinamismo dei sistemi di significazione. *Versus: Quaderni di studi semiotici*, 121, 53-69.
- Peñamarín, C. (2016). La elaboración de pasiones y conflictos en la nueva esfera pública. *DeSignis*, 24, 35-60.
- Rubin, G. (1989). Reflexionando Sobre el sexo: Notas para una teoría radical de la sexualidad. En C. S. Vance (comp.), *Placer y peligro: Explorando la sexualidad femenina* (p. 113-190). Madrid: Editorial Revolución.
- Sabsay, L. (2018). Imaginarios sexuales de la libertad: Performatividad, cuerpos y fronteras. *Debate Feminista*, 55, 1-26. DOI: 10.22201/cieg.01889478p.2018.55.01
- Saiz-Echezarreta, V. (2012). Disposiciones afectivas y cambio social. *CIC: Cuadernos de Información y Comunicación*, 17, 107-133. <https://goo.gl/ejmnda>
- Saiz-Echezarreta, V. (2019). Mediatización de las controversias públicas: A propósito de la campaña sobre prostitución «Hola Putero». *Revista Mediterránea de Comunicación*, 10(1), 95-115. DOI: 10.14198/medcom2019.10.1.19
- Sanders, T., O'Neill, M. i Pitcher, J. (2009). *Prostitution: Sex work, policy & politics*. Los Ángeles: SAGE.
- Schillagi, C. (2011). Problemas públicos, casos resonantes y escándalos. *Polis: Revista de la Universidad Bolivariana*, 30. <https://goo.gl/NkaHvP>
- Sedgwick, E. K. (2003). *Touching feeling: Affect, pedagogy, performativity*. Durham: Duke University Press.
- Sennet, R. (2003). *El respeto: Sobre la dignidad del hombre en un mundo de desigualdad*. Barcelona: Anagrama.
- Serughetti, G. (2018). Rethinking force and consent, victimisation and agency: A feminist approach to prostitution policy. *Femeris*, 3(2), 79-107. DOI: 10.20318/femeris.2018.4321
- SFB Affective Societies (2016). Affective Societies – A Glossary: Register of Central Working Concepts. Working Paper SFB 1171. Berlín: Freie Universität. https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/19490/SFB1171_WP_01-16-2.pdf
- Wagenaar, H. i Altink, S. (2012). Prostitution as morality politics or why it is exceedingly difficult to design and sustain effective prostitution policy. *Sexuality Research and Social Policy*, 9(3), 279-292. DOI: 10.1007/s13178-012-0095-0
- Ward, E. i Wylie, G. (2017). *Feminism, prostitution and the state: The politics of neo-abolitionism*. Londres: Routledge.
- Weitzer, R. (2020). The campaign against sex work in the United States: A successful moral crusade sexuality. *Research and Social Policy*, 17, 399-414. DOI: 10.1007/s13178-019-00404-1
- Whittier, N. (2001). Emotional strategies: The collective reconstruction and display of oppositional emotions in the movement against child sexual abuse. En J. Goodwin, F. Polletta i J. M. Jasper (ed.), *Passionate politics: Emotions and social movement*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zelizer, V. (2011). *Economic lives: How culture shapes the economy*. Noa Jersey: Princeton University Press.

NOTA BIOGRÀFICA

Vanesa Saiz Echezarreta

És professora de la Facultat de Comunicació de la Universidad de Castilla-La Mancha. Docent i investigadora en les àrees de teoria de la comunicació i de la informació, anàlisi sociocultural, semiòtica, estudis de gènere i feminisme. Membre del grup consolidat Semiòtica, Comunicació y Cultura (UCM) i coordinadora de la Sección de Estudios del Discurso en la Asociación Española de Investigación en Comunicación (AEIC).

Cristina Peñarín

És catedràtica de Teoria de la Informació en la Facultat de Ciències de la Informació de la Universidad Complutense de Madrid. Actualment IP del projecte «Problemas públicos y controversias: diversidad y participación en la esfera mediática». També és docent i investigadora especialista en semiòtica i comunicació, anàlisi sociosemiòtic dels aspectes imaginatius, ètics i afectius de l'esfera pública.

 PUNT DE VISTA

Cossos i emocions solitàries en l'art plàstic contemporani occidental

Juan A. Roche Cárcel

UNIVERSITAT D'ALACANT

ja.roche@ua.es

Rebut: 31/03/2019

Acceptat: 20/05/2020

RESUM

Partint de la sociologia comprensiva weberiana, dels mètodes hermenèutic i d'anàlisi iconològica aplicada a nou obres plàstiques contemporànies (pintura, escultura i fotografia) significatives i representatives de l'art contemporani, aquest article té dos objectius concrets: analitzar la construcció de la soledat dels cossos i de les emocions humanes en l'art plàstic contemporani i constatar com ha evolucionat aquesta temàtica en les pràctiques artístiques des de la modernitat simple fins a la reflexiva, en el context de la societat de la individualització i de la separativitat. Com s'evidenciarà, els cossos i les emocions són maltractats, en tant que les obres analitzades mostren hòmens i dones solitàries, condemnats a viure o estranys en el seu temps, sense oblidar que han sigut descorporeïtzats i desentimentalitzats.

Paraules clau: soledat, arts plàstiques, cossos, societat contemporània.

ABSTRACT. *Solitary Bodies and Emotions in Western Contemporary Plastic Art*

Starting from the broad sweep of Weberian Sociology, hermeneutical and iconological analysis methods were applied to 9 contemporary plastic works (painting, sculpture and photography) that are significant and representative of Contemporary Art. This paper pursues two goals, namely to: (1) analyse the construction of the solitude of the bodies and human emotions depicted in contemporary plastic art; (2) show how this theme has evolved in artistic practices from simple to reflective modernity in the context of a society enshrining individualisation and separateness. As will become evident, the bodies and emotions are mistreated given that the analysed works depict lonely men and women leading depressing, empty lives. The mistreatment lies in the fact that these figures have been disembodied and desentimentalised for artistic effect.

Keywords: solitude, plastic art, bodies, contemporary society

SUMARI

Introducció: objectius, bases teòriques, mètodes i conceptes fonamentals.

La soledat i l'individu en l'art de la modernitat simple

La soledat i l'individu en la modernitat reflexiva

Conclusions

Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Juan A. Roche Cárcel. Edificio de Ciencias Sociales – P2. Universidad de Alicante, Carretera San Vicente s/n 03690 San Vicente del Raspeig, Alicante (Espanya).

Citació suggerida / Suggested citation: Roche Cárcel, J.A (2021) Cossos i emocions solitàries en l'art plàstic contemporani occidental. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 135(1), 95-108.

INTRODUCCIÓ: OBJECTIUS, BASES TEÒRIQUES, MÈTODES I CONCEPTES FONAMENTALS

Tal com pretenc demostrar en aquest article, l'art plàstic contemporani occidental (pintura, escultura i fotografia) ofereix imatges poderoses, representatives i significatives de la problemàtica social de la soledat, d'abast ontològic, ètic, polític, estètic i sociològic. I ho fa amb una inquietant i irremplaçable informació sobre com es construeix la soledat i com afecta els cossos i les emocions humanes. L'art plàstic contemporani occidental també permet comprovar com ha anat avançant la soledat dels cossos i de les emocions en les dos fases de la modernitat que comentaré més endavant.

Per tant, aquest article planteja dos objectius fonamentals: (1) analitzar la construcció de la soledat en l'art plàstic contemporani i com es conforma, concretament, en els cossos i en les emocions humanes, i (2) constatar com s'ha implantat en les pràctiques artístiques des de la modernitat simple fins a la reflexiva.

Per assolir aquests objectius, he partit de les següents bases teòriques i metodològiques. En primer lloc, la meua anàlisi parteix essencialment d'una orientació weberiana de la nostra disciplina, és a dir, de la sociologia comprensiva o interpretativa (Weber, 2006: 13, 43-4 i 172; González García, 1992: 37; 1998: 208) segons la qual el món social i les relacions que genera estan plens de significat, en aquest cas associat al dolor que produeix la soledat. En tot cas, la significació constitueix la dada amb què treballa el sociòleg i és el que li permet, a través dels conceptes de «correspondència en el significat» o «afinitats electives», trobar els nexes comuns de les distintes dimensions cognitives –estètica, ètica, econòmica, política, religiosa i social– que la modernitat ha fragmentat i, així, recompondre el sentit, la «cosmovisió» contemporània (Muñoz, 2001: 23) i, més específicament, la soledat que la defineix i l'assola.

Aquesta teoria sociològica weberiana es complementa amb dos conceptes sociològics fonamentals: la so-

cietat de la individualització i de la separativitat. La primera culmina el procés de modernització (Beck, 2006: 173; 2016: 9-27; 2017a: 209, 2017b: 121-357; Lash, 2007: 13-29 i Bauman, 2003: 59-95; 2006: 27-57; 2011: 129), que s'ha configurat en dos etapes: «la primera modernitat o modernitat simple», que té una lògica d'estructures, interessada en l'ordre social, les normes socials, les funcions i els rols dels individus dins d'eixes estructures, i «la segona modernitat o modernitat reflexiva», dominada per la lògica dels fluxos, per una modernitat canviant i líquida i perquè es pensa a si mateixa.

L'individu d'aquesta segona fase es construeix diàriament com una tasca incompleta, indeterminada i precària, i per tant no té «ésser» (com sí que passava en «la modernitat simple»). Això provoca que tots els riscos de la societat recaiguen sobre l'individu, sense oblidar que es veu forçat a solucionar els problemes sistèmics —abans competència de l'estat i de les institucions—, a banda de tots i cadascun dels problemes que formen part dels seus assumptes quotidians. A més, la seua biografia és el resultat d'un bricolatge, d'una conjunció de fragments dispersos i heterogenis. En conseqüència, aquesta individualitat, convertida en destinació obligatòria, no impedeix que sigui creativa i lliure, fins i tot que en ella hagin augmentat les possibilitats d'elecció.

D'altra banda, aquest individu està més sol que mai i es troba incapacitat per estimar realment (Scheff, 2016), per la qual cosa topa amb la paradoxa que l'amor es vincula intensament amb la solidaritat i amb la defensa contra les emocions doloroses, la separativitat i l'alienació. Però d'altra banda, l'actual amor «confluent» (Giddens, 2006) o «líquid» (Bauman, 2005) és efímer i contingent, la qual cosa significa que és tràgic, ja que com més amor necessitem, menys capaços som d'exercitar-lo en un projecte de vida llarg.

Així doncs, en el context de la societat líquida, de la separativitat i de la individualització, els individus es troben més assedegats d'amor i de companyia, alhora que més desenamorats i sols que mai.

Amb aquestes bases teòriques, empraré ací dos metodologies. La primera, el «mètode heurístic o interpretatiu» social prové de l'hermenèutica, ciència molt útil per a la sociologia comprensiva en la mesura que centra el problema en la interpretació (Ricoeur, 2008: 39). En efecte, es fonamenta en una reflexió filosòfica —d'abast sociològic, segons la meua opinió— sobre l'experiència de la comprensió i sobre el paper axial de la interpretació del que és humà i com es relaciona amb el món. De fet, el que s'analitza amb l'hermenèutica social són les mateixes coses, però vistes en el seu context. Ací es tracta concretament de trobar les claus profundes de les imatges artístiques, és a dir, de desvelar-ne el sentit interior a partir del verb o discurs ideològic exterior (Grondin, 2014: 10-11 i 43-107). Per això, el seu objecte no és el llenguatge, sinó un text —una imatge, afegiria jo— que mai és autònom, perquè està contextualitzat (Beltrán, 2016: 3-4), i és precisament aquesta contextualització el que constitueix la clau per al sociòleg.

La segona metodologia consisteix en l'«anàlisi iconològica» o «iconogràfica», originària d'Erwin Panofsky, qui afirma a les seues obres *Estudios sobre iconografía* i *El significado de las artes visuales* (1972: 15; 2014: 45-8) que aquesta anàlisi té tres nivells de significació: el primer descriu els elements que conformen l'obra, la lògica racional de la imatge, és a dir, com es relacionen entre ells els diversos elements que la conformen —personatges, objectes, paisatges, accions, gestos, diàlegs, cossos, emocions...—; el segon observa detingudament els valors simbòlics; i el tercer pretén arribar a comprendre el significat intrínsec que supera les voluntats conscients de l'artista.

A més, segons Panofsky, aquesta anàlisi busca trobar significats en les profunditats de l'inconscient i, per abordar-lo, caldrà investigar i fonamentar-se en documents i fonts adjacents a l'obra i a l'artista —i al temps en què viu, afegiria jo—. D'aquesta manera, sota la racionalitat de la imatge, es troba el seu *logos* —el seu discurs—, és a dir, la ideologia que l'empara. La ideologia es considera aquí, seguint Van Dijk, com un sistema d'idees, valors o preceptes que organitzen o legitimen les accions del grup.

El discurs, per la seua banda, és el mode d'acció i d'interacció social ubicat en contextos socials, és a dir, tant el discurs com les dimensions mentals que comporta (els significats, per exemple) s'inscriuen en situacions i en estructures socials (Van Dijk, 1998: 16-19).

Doncs bé, l'anàlisi iconològica és un mètode de llarga tradició sociològica (González García, 1998: 23-43), encara que potser no és prou conegut. Alfred Weber —el germà de Max Weber— la va heretar de l'Escola de Warburg i més tard Karl Mannheim la va emprar per al que ell anomenava «el mètode documental», Bourdieu la va tractar d'una manera més íntima que pública (Barboza, 2006: 391-414) i Norbert Elías va traslladar l'anàlisi de les imatges a les paraules.

En suma, l'anàlisi iconològica busca el significat de la imatge artística per convertir-la en un document social, tenint en compte tant la imatge mateixa com el seu context. Per tot això, la imatge artística desvelada per mitjà de l'anàlisi iconològica constitueix una dada sociològica (el significat weberian) i discursiva que, en el cas que ací ens ocupa, expressa la ideologia oculta en la visió de la individualització i de la soledat actual i, també molt important, visibilitza les imatges que adopten aquests temes en l'art actual.

Junt amb l'anàlisi iconològica, altres influències procedents de la sociologia presents en aquest article i relacionades amb el món de l'art són les de Pitirim Sorokin, qui va analitzar milers d'obres d'art (Harrington, 2004: 68). A més, s'empra l'anàlisi d'obres d'art en alguns dels últims treballs sociològics que he llegit (Le Breton, 2016; de Singly, 2016; Bude, 2017; Sennet, 2006; 2014).

Concretament, en aquest article analitzaré nou obres artístiques —de pintura, escultura i fotografia— dels dos períodes moderns —simple i reflexiu—, que tenen com a eix el tema de la soledat i de la individualitat i que són representatives i significatives del conjunt de l'art plàstic occidental, en tant que totes són summament conegudes i valorades per la crítica.

LA SOLEDAT I L'INDIVIDU EN L'ART DE LA MODERNITAT SIMPLE

En *La cadira groga i la pipa*, de Van Gogh (1888), observem en primer pla una cadira feta de boga i fusta taronja que ocupa quasi tot el quadre, els límits de la cadira coincideixen pràcticament amb els del llenç i resta molt poc espai lliure. Damunt de la cadira hi ha tabac i una pipa apagada. Aquesta cadira, d'altra banda, està en una habitació que pareix més enxiquida i angoixant per les enormes dimensions del seient, a la qual cosa contribueix la porta tancada que enclaustra l'interior del recinte. El terra marró s'inclina de tal manera que la cadira pareix inestable i a punt de caure, la qual cosa es reforça visualment amb les dos potes obertes. A més, aquestes potes estan girades respecte als eixos paral·lels de l'habitació.

Així, el que veiem són «coses de la naturalesa inerta que pareixien mogudes per convulsions» (Artaud, 2007: 8) i que, ubicades en un espai domèstic determinat, creen una vinculació entre la intimitat de l'habitació i la interioritat psicològica (Chávez, 2013: 196). No debades, el dormitori, el lloc íntim domèstic, constitueix el motiu de la pintura de Van Gogh, i de l'expressió simbòlica de la seua personalitat (Blum, 1958). Certament, el taronja de la boga és del mateix color que els seus cabells, el nom —Vincent— que apareix en el xicotet baül amb cebes tocant la paret, i la pipa, estimada i personal, indicarien que estem davant d'un autoretrat de l'artista.

En conseqüència, si la cadira és una analogia del mateix pintor i l'espai on es troba, petit i oprimat, és un símbol de la ment de l'artista i del seu estat d'ànim, cal inferir llavors una psicologia convulsa és a dir, que Van Gogh es troba tancat en un lloc insuficient; que se'n sent desarrelat tot i que és la seua habitació —normalment, un refugi segur—, que és fràgil i que en qualsevol moment es pot desestabilitzar ja que no té la sensació que el terra sota els peus sigui sòlid. En resum, que està sol.

En *El crit* (1893), d'Edvard Munch, observem un home en el centre de la composició passejant sol per damunt d'una passarel·la diagonal, al costat d'un paisatge marí encrespat. El cos en contorsió unifica tot el paisatge circumdant, perquè va vestit dels mateixos colors blau fosc i taronja de les onades del mar i el cel. Té els globus dels ulls buits, la boca molt oberta i amb les mans es tapa les orelles, i s'agafa el contorn del cap, amb el mateix ritme que la resta del cos. En el mateix pont, a distància, dos hòmens sense rostre passen indiferents.

El cel està pintat amb ondulacions de taronja i roig, els tons del capvespre, símbol que transcorre de manera poc agradable. Sota el cel, imperceptiblement, hi ha unes ones similars de color blau que acompanyen el capvespre i dissenyen un mar crespat que s'enfosqueix cap a la dreta de la composició. Els mateixos colors

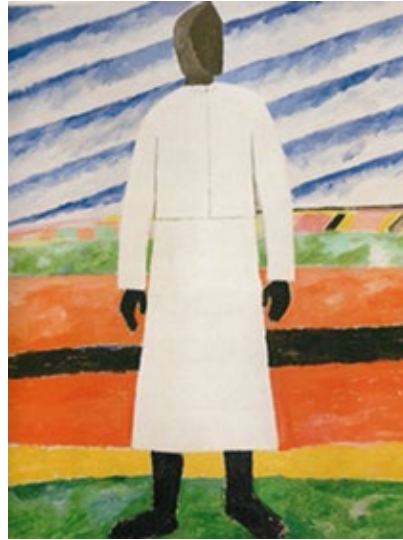
de l'aigua entren a la passarel·la i, com s'ha apuntat, a la roba del protagonista, com si la impetuositat del mar l'envaïra a ell i l'espai pel qual transita. Sobre el personatge, en el mar, s'obre un remolí d'aigües més clares i espurnejants, i cap al mig del remolí, hi ha dos barcos que la força irresistible del corrent marí pareix que engolirà.

La idea de Munch era pintar un so, un crit d'atenció al món perquè veiés el dolor que consumia el seu interior, així com l'angoixa, la soledat i el caos que va viure i que està tan present en el conjunt de l'obra de l'artista (López et ál, 2014: 97). La posició en diagonal del pont i el sentit del desplaçament del personatge solitari ens fan preguntar-nos d'on ve i cap a on va. Però el principi del pont coincideix amb el capvespre, i el personatge es dirigeix cap al final del pont, la zona més fosca de l'aigua, fet que permet deduir que s'encamina del capvespre cap a la nit. Si hi afegim que té el cap en forma de calavera¹, podria inferir-se lògicament que el seu destí —com el de tots els humans— és la mort, malgrat que el camí que l'hi porta està ple d'angoixa (la boca oberta), de buit existencial (els ulls), de la indiferència absoluta dels humans (d'esquena) i, per consegüent, d'una insondable soledat, ja que l'única complicitat existent és la dels ecos d'una naturalesa que l'acompanya en el dolor, però que no el consola (Bischoff, 2000: 53). És més, aquest destí pareix envair-lo i abocar-lo a un remolí d'on difícilment podria escapar.

Això em fa pensar que naixem i morim sols, que ningú naix i mor amb nosaltres i, per tant, que en el moment de deixar aquest món ens trobem doblement sols. Almenys això interprete, després de la lectura d'aquest text tan esgarrifós i significatiu de l'artista:

Estava caminant per la carretera amb dos amics.
El sol es ponía i vaig sentir una onada de tristesa.
El cel es va tornar de sobte de color roig sang.
Em vaig aturar, em vaig recolzar cansat en una

tanca i vaig mirar cap als núvols rojos com sang i llengües de foc. Els meus amics van continuar i jo em vaig quedar parat allí, tremolant d'angoixa, i vaig sentir com un vast i interminable crit traspassava la natura. (Diari personal, 22 de gener de 1892. Bischoff, 2000: 53).

Lauradora amb cara negra, 1911-1912, de Kazimir Malèvitx, mostra una dona dreta al mig d'uns camps llaurats d'Ucraïna amb colors vius disposats en franges horitzontals irregulars. Va vestida de blanc i té les mans i els peus negres. El cap, fosc, el porta tapat amb una espècie de mocador i no té ulls al rostre, ni nas, ni orelles, ni boca. Els pits també li han desaparegut i té el cos estàtic, mirant endavant, mentre que la cara s'inclina lleugerament a la dreta, per la qual cosa no mira ni cap al cel ni cap a la terra.

El personatge femení està, doncs, immobilitzat enmig dels camps de treball, com si fós un monument del paisatge rural ucraïnès (Todorov, 2017: 177), com si ell fora la natura (Néret, 2003: 83), una natura incul-ta, i com si esdevinguera un tipus esquemàtic, una figura geomètrica més que un ésser viu o, el que és el mateix, un ésser sense vida, com confirma el cap sense rostre semblant a una màscara en forma de taüt (ibid., 2017: 178). Les mans i les cames expressen el mateix, teòricament són útils per treballar, però estan

¹ La imatge d'una mòmia incaica peruana que Munch va poder veure en una exposició (Bischoff, 2000: 53).

pintades de negre, símbol de la inactivitat nocturna, i al seu torn l'absència de pits denota infertilitat, incapacitat per a treballar i per a procrear. El bell cel blau pintat amb ratlles diagonals, que assenyalava moviment, contrasta significativament amb l'actitud inútil de la protagonista que no mira ni al terra, del qual pot obtenir els fruits per nodrir-se a ella i a la seua família, ni al cel, que ofereix generosament la pluja i la llum amb què fertilitzar les collites i que podria aportar esperança per a superar la fam i la pobresa, així com per a transcendir a una vida millor en el futur.

En *Habitació d'hotel*, d'Edward Hopper (1931), observem una figura femenina abstreta que està sola en una habitació, en roba interior, llegint un llibre, amb el rostre en semipenombra i amb mirada melancòlica. La roba disposada anàrquicament en un sofà, les sabates a terra i les maletes sense desfer indiquen que ha arribat cansada.

Aquesta dona solitària, que segurament està fent un viatge encara no acabat, està en una habitació de motel, on veiem una finestra negra per la qual deduïm que és de nit, mentre que la llum artificial del recinte és zenital. Si hi sumem que els colors amb què està pintada l'habitació són freds, comprovarem que l'habitació no és, des d'un punt de vista estètic,

massa acollidora; és més, pareix complir únicament una funció freda i pràctica: és un lloc on passar una nit de manera assequible. Hi contribueix l'espai estret i amb «trames», línies imaginàries traçades pel pintor (Bouleau, 1996), de les seues parets i objectes, que encerclen i enclaustraven, amb barrots, la nostra protagonista.

Tot això, finalment, reforça la separació, el tancament, la soledat, el silenci, la melancolia i la vulnerabilitat corporal de la protagonista (Laing, 2017: 22).

LA SOLEDAT I L'INDIVIDU EN LA MODERNITAT REFLEXIVA

Jean-Michel Basquiat pinta *Autoretrat* el 1986, on mostra, al centre, un home de color, amb trenes estil afro, sol, dret, amb una cama estirada endavant i els braços oberts carregant objectes. La cara negra està acompanyada d'un intens roig, mentre que els ulls, semitancats i també rodejats de roig, pareixen extàtics i la boca, amb les dents apretades, expressa una sensació de ràbia. D'altra banda, aquest home, que porta un pinzell a la mà, es troba en una habitació amb una paret on hi ha un quadre amb regalims de pintura negra i amb una altra on es veu un pot de pintura, mentre que la resta de parets estan decorades amb pintades de colors vius: roig, verd, groc, taronja. En conjunt, l'habitació pareix una pintura abstracta, de manera que el cos de l'artista sura, totalment rodejat per l'abstracció; no és gratuït

que l'artista estigués fascinat per l'expressionisme abstracte (Guasch, 2002: 371). Aquesta pintura representa l'autèntica llar de l'artista, on desenvolupa tota la seua activitat, —pintar—, activitat que exerceix amb extrema concentració, amb energia expansiva i amb un furor apassionat que el porta a l'èxtasi.

Així doncs, és la pintura abstracta, junt amb els trets ètnics, el que defineix Basquiat com a ésser humà, però no cal oblidar que l'artista grafiter, l'home rebel dels carrers del Bronx, es pinta a ell mateix aïllat i flotant en la seua habitació, sense un suport sòlid on fer caminar els peus i, a sobre, la decoració connota un món més imaginari que real. No és d'estranyar que s'haja convertit en un personatge doblement solitari: aïllat de l'exterior, del que hi passa, d'ell mateix i de les seues batalles interiors. Per això, tot i l'èxit econòmic de les seues obres d'art, va continuar sent un desarrelat social que no va aconseguir donar sentit a la seua vida, un sentit

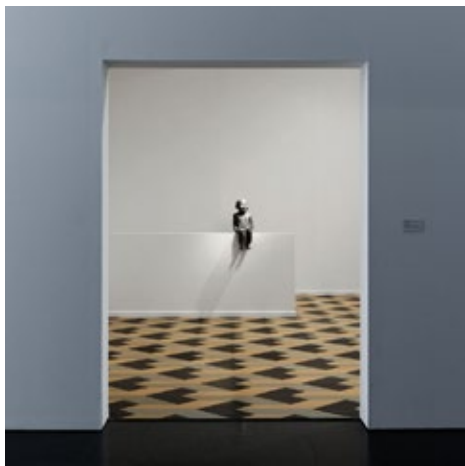
que l'allunyés de la sobredosi que va suposar el seu final amb només 27 anys.

En l'escultura *Dona al supermercat* (1970), de Duane Hanson, veiem un carretó ple de menjar porqueria espentat per una senyora grassa, vestida i guarnida de manera *kitsch*: la falda blau fosc, el suèter rosa, les sabates blau cel, els cabells amb rul·los i un mocador, un collaret de color groc, la bossa de mà negra... A més, percebem una sèrie de blaüres als braços.

Té la mirada perduda, sense horitzó fix on dirigir-se, i amb el cigarret que li penja, indiferent, de la boca, expressaria el buit existencial que sent, a la qual cosa caldria afegir que les dimensions del carretó i com està de replé de productes no essencials porten a pensar qui condueix a qui realment, si la dona al carretó o el carretó a la dona.

Estem davant d'una imatge poderosa dels excessos del consumisme nord-americà (Flynn, 2002: 156) i l'impacte que genera sobre els individus institucionalitzats que, alhora que són consumistes, també són consumits, i deixen de ser aquells subjectes que senten i pensen, que són reflexius i tenen objectius clars en la vida. I això sense oblidar que aquest consumisme els afecta els cossos artificialment engreixats de manera no saludable, tant a nivell de salut com d'estètica, i també els afecta la psique, marcada per la soledat, el buit i la infelicitat (Llebrer, 1998: 30-31). Així doncs, la nostra protagonista no té finalitat, li manca substància ontològica, sentit vital i, en suma, passió per viure: ha deixat de ser un ésser humà per a ser un carretó de menjar porqueria.

Aquesta escultura constitueix una mostra excel·lent de fotorealisme perquè cuida al detall els elements anatòmics. Hanson utilitza cabells reals, ulls vidrats i materials plàstics d'última generació (polièster, acetat de polivinil, fibra de vidre) per a fer les seues representacions simulades del cos —els músculs, els nervis— (Flynn, 2002: 156), la fisonomia del personatge, la roba que porta i també els trets psicològics —la mirada perduda, la indiferència, la deixadesa física—. Es converteix així en una obra inquietant en tant que simbolitza un arquetip del seu entorn (Guasch, 2002: 210) que no és alié als espectadors, perquè queden imbricats de tal manera, amb tal consternació i identificació amb aquest personatge «tan real» que es veuen obligats a reflexionar sobre si ells no encarnen el mateix. Cal, doncs, preguntar-se si els nostres cossos no tenen també un punt *kitsch*, si no han perdut la dignitat estètica, si no esdevenen una mercaderia més, un objecte de consum que consumeix la subjectivitat i la individualitat.

En la instal·lació de Juan Muñoz *La terra devastada* (1989), observem l'escultura d'un nan² solitari, amb el rostre i el cos foscos, que es troba suspès lluny de terra, enmig d'un mur blanc que al seu torn es troba en una sala. El terra està cobert d'uns taulells laberíntics i geomètrics que fan la sensació que el terra s'inclina o s'obre cap a un abisme insondable, cosa que genera un sentiment d'apartament (Lingwood, 1996: 14), de distància física i psicològica entre el cos del personatge i el territori on podria arrelar.

No obstant això pareix estar tranquil i no esperar res, potser perquè sap que no aconseguiria res. Té els ulls ben oberts i el rictus congelat: a penes esbossa un somriure, més sarcàstic i expressiu per la seva absurda situació que d'alegria³. A més, va molt ben vestit, amb sabates molt netes i amb un vestit, corbata i jaqueta foscos, sense oblidar que va molt pentinat. El negre de la pell i la seua dimensió contrasten ostensiblement amb les parets de la sala, blanques, buides i grans, la qual cosa reforça el seu enxiquiment, i amb ell, el de la humanitat sencera, així com la desesperança,

2 Els nans constitueixen una constant en l'obra de l'artista pel seu significat conceptual. En la cort barroca aquest personatge era l'únic que podia criticar, ja que gràcies a la seua deformitat física se li permetia deformar o exagerar la realitat i, per tant, qüestionar-la. Vegeu <https://www.cromacultura.com/juan-munoz-2/> (consultada 01/04/2019).

3 «El nino riu —una frígida i crua imatge del segle XX?—, un gest estrident del nostre malestar sobre l'escorçador de la història. L'abisme sota els nostres peus.», escriu Àngela Molina, en *El País* del dissabte, 9 d'agost de 2008.

l'aïllament i la profunda soledat. Certament, la soledat es veu reforçada per la presència de fons buits i espais de transició (els anomenats no-llocs), contraposats amb una il·luminació neta que revela una imatge d'incomunicació basada en el silenci (Vidal, s.d.).

Tal vegada per això, em pareix a mi, encarna una suggeridora i reveladora imatge de la cara negativa de la societat, de la «separativitat» i la «individualitat».

En l'escultura de Kiki Smith *Sense títol* (1991) apareixen dos cossos nus d'un home i d'una dona madurs que estan penjats d'una barra de ferro vertical. Col·locats a una certa distància l'un de l'altre i amb el cap inclinat, ni es toquen, ni es miren, ni es parlen. A més, la presència d'un líquid roig en el cos d'ella i un altre de blanc en el d'ell —representant el semen i la sang de la regla— ens indicaria, junt amb el fet que estan despullats, que els dos estan en edat d'aparellar-se, de fertilitzar i de procrear o de gaudir dels cossos respectius, cosa que no poden fer per la distància i la impossibilitat de despenjar-se.

Per tot això, quan deixen de ser conscients de la importància dels processos biològics per al cos i, en definitiva, del fet que som cos (Flynn, 2002: 157), semblen desarrelats d'ells mateixos, abandonats a la seua sort i incapaços d'escapar de la situació en què es troben. No en va representen l'expressió mateixa de la humiliació, l'abatiment, la incomunicació, la infertilitat i la soledat. Encarnen la dificultat de sentir els nostres cossos i els dels altres, així com d'acostar-se

a les emocions més íntimes o manifestes. Així, Smith ens ofereix una imatge desoladora del cos humà com a símptoma del malestar cultural contemporani.

En la fotografia d'Andrés Serrano, *Nòmades Roosevelt*, (1990), presenciem el retrat d'un home de color anònim que viu al carrer i amb una personalitat que ha despertat l'interés de l'artista, el qual el converteix en un símbol, en l'arquetip social d'un marginat (Rubio, s.d.). Té el rostre en semipenombra, per tant està semiocult, i la seua mirada expressa una personalitat resignada, temerosa, trista, solitària i desamparada (Martín, 2015: 520, 525). En efecte, està profundament buida, perquè aquest personatge no té ni passat, ni present, ni futur. A més, porta un gorro vell de llana al cap i s'embolica el cos amb una manta de color roig, vella pel desgast, per l'ús, per la duresa del clima hivernal i pel pas del temps.

Conforma així Andrés Serrano una imatge altament estetitzada que minimitza els patiments de l'home representat (Da Rocha, 2016: 53-54), de manera que es converteix en un nòmada que no és, que vaga sense rumb fix ni destí prefixat, que no té ni llar ni arrels. Tampoc és cos, ni emoció, ja que està completament tapat per la manta, amb l'excepció d'una mà que treu per agafar-la, i per la foscor i el misteri que li envaeixen la cara. És un home reduït a l'estat de cosa (Roillé, 2009: 146): ell és el fred, l'hivern, el

pas de les estacions que se succeïxen en les quals tot torna a ser el mateix; ell és la presència de l'absència, del que s'amaga, del que és invisible. El seu cos i les seues emocions desvelades són, en suma, un no-lloc i un no-temps.

Nan Golding, en una fotografia de la sèrie *Balada de la dependència sexual* (Colorado, s.d.) (1982-1992), exhibeix dos persones assegudes juntes en un taxi. Acaben de finalitzar la jornada de treball i encara porten la roba de faena, de festa, ¿de carnestoltes?, si bé els vestits estan trencats i es nota que la qualitat és mínima; a més, porten complements —peruques de colors blaus i or— i joies de fantasia.

Són dos persones marginades i no acomodades a la matriu heterosexual —gais, transvestits, *drag queens*, lesbianes—, ja que són treballadores de la nit que tornen a casa amb el dia, invertint així els horaris normals de la rutina i del somiar humans. Potser per això els ulls expressen una tristesa recòndita, mentre que els cossos manifesten la discriminació que les empeny fins als límits prohibits de l'escena social (Navia, s.d).

D'altra banda, la mirada abatuda, d'una tristesa abismal i el fet de que no es miren a la cara ni miren el taxista denota també la seua profunda soledat, i això malgrat que els cossos estan apegats l'un a l'altre. És més, caldria preguntar-se si tenen realment un cos o si, per contra, s'oculta sota una disfressa aparent,

amb colors vius i brillants que amaguen una existència apagada i falsa. En efecte, el rímel dels ulls, el roig intens dels llavis i les perruques de colors ens indiquen que la seua vida és una pura aparença⁴ i que discorre per la lleu insuportabilitat de l'ésser.

CONCLUSIONS

Com s'indicava en la introducció, aquest article plantejava dos objectius: analitzar la construcció de la soledat en l'art plàstic contemporani a través dels cossos i de les emocions humanes i constatar com ha evolucionat aquesta temàtica en les pràctiques artístiques des de la modernitat simple fins a la reflexiva.

1

Espere haver demostrat que en les obres artístiques seleccionades s'observa un evident maltractament als cossos i a les emocions en el context de la societat individualitzada i de la separativitat. En primer lloc perquè el tema més important és el de la soledat i les conseqüències que provoca als cossos i a les emocions, i ho és perquè els artistes han ubicat justament en el centre geogràfic i simbòlic de les seues composicions a hòmens i dones solitàries. A més, ho han fet contrastant significativament aquesta centralitat amb un entorn que els aclapara o tanca, que els és alié, insegur, inestable o sense complicitat i del que es troben, conseqüentment, marginats, extraviats, estranyats, expulsats o desarrelats (Van Gogh, Munch, Malèvitx, Hopper, Basquiat i Muñoz).

En segon lloc, els personatges pintats, fotografiats o esculpits es converteixen conscientment, en alguns casos, en autoretrats dels artistes i de la seua individualitat (Van Gogh, Munch i Basquiat) i, en altres, en símbols o arquetips socials (la *Llauradora amb cara negra*, la viatjant d'*Habitació d'hotel*, la senyora grassa de *Dona al supermercat*, el nano de *La terra devastada*, l'home i la dona nus de *Sense títol*, el sensesostre de

Nòmades i les persones treballadores del sexe de *Balada de la dependència sexual*). En el primer cas, els artistes es converteixen ells mateixos en exemples d'individus problemàtics que pateixen la soledat i el desarrelament, que en alguna ocasió arriben a pagar amb la seua pròpia vida. En el segon, els artistes consideren que els seus personatges són representatius del conjunt de la societat i per tant entenen que s'hi troben aquests casos amb una incidència i freqüència significatives.

En tercer lloc, els protagonistes solitaris estan o bé condemnats a viure en la seua època sense opcions ni esperança de poder-ne fugir (l'individu d'*El crit*, la senyora de *Dona al supermercat*, la *Llauradora amb cara negra*, la viatjant d'*Habitació d'hotel*, l'home i la dona de *Sense títol* i els dos personatges de *Balada de la dependència sexual*) o bé s'abstrauen, estranyats, del seu temps i del seu espai (Van Gogh, el nan de *Terra devastada* i *Roosevelt*). En tot cas, tots poden ser concebuts com a *homeless*, els cossos i les emocions dels quals habiten en un no-temps i un no-lloc, ja que no tenen passat, present ni futur, ni objectius o horitzons precisos amb què construir-se la biografia; a més, tampoc tenen una llar que els aculla, els protegeix i els aporte caliu emocional.

En quart i últim lloc, es comprova en les obres analitzades que els protagonistes estan descorporeïtzats i desentimentalitzats. El primer s'il·lustra quan veiem que Van Gogh és una cadira; l'home que crida és una onada; la llauradora és un taüt; la viatjant és un cos fràgil i cansat, nu i en penombra; la senyora grassa és un carretó de compra; el cos del nan és xicotet, està immòbil i amb el rictus congelat; l'home i la dona distanciat obvien els seus fluxos corporals i el cos de l'altre; el sensesostre és una manta i les persones treballadores del sexe es tapen els cossos amb complements de festa i d'aparença. A més, els personatges estan desentimentalitzats o els seus sentiments queden reduïts a unes poques emocions, normalment negatives i doloroses. Així, Van Gogh presenta desarrelament, fragilitat, desestabilització i soledat; l'home que crida ho fa per dolor, angoixa, soledat i la indiferència dels altres; a la llauradora li han eliminat les emocions i les sensacions: el seu cos ja no és humà, sinó un mo-

4 Un dels temes essencials de Nan Golding constitueix la disparitat entre la realitat i l'aparença. Vegeu la introducció de Costa (2001).

nument; la viatjant pateix melancolia, el silenci de la seua existència i soledat; Basquiat expressa ràbia, èxtasi, desarrelament i soledat; la senyora del carretó se sent buida, sola i infeliç; el nan sap que està desarrelat, sol, desesperançat i sense possibilitat de riure; l'home i la dona madurs estan humiliats, impotents, abatuts, incomunicats, sols i no senten ni les seues emocions ni les dels altres; el sensesostre està resignat, trist, desemparat i solitari; i els passatgers del taxi se senten discriminats, sols, tristos i infeliços.

2

A la vista d'aquestes obres significatives de la soledat de les dos fases de la modernitat es constata, primer, que porta conseqüències per als subjectes, els cossos i les emocions. I és que la presència de subjectes solitaris i estrangers en el seu propi temps revela els problemes de la modernitat i indica que aquesta modernitat comporta efectes i riscos inesperats. D'altra banda, quan arriba la modernitat reflexiva pareix que el dolor i el desarrelament per la soledat no desapareix, sinó que, a més de comprendre qüestions més còsmiques, metafísiques, ontològiques o polítiques —com ocorre en la primera modernitat—, comprén també assumptes més quotidians —la sexualitat, el consum, la incomunicació, la classificació de gèneres— i persones tant «normals» com «marginades» (mestresses de casa, negres, nans, transvestits, sensesostre...).

Ara bé, en tant que és característic d'una societat reflexiva fer-se preguntes sobre si mateixa, les contradiccions i les problemàtiques que comporta, caldria plantejar-se també si realment la individualització s'ha «institucionalitzat» en el ple sentit de la paraula, i

fins i tot quin és l'abast d'aquesta institucionalització. Si, tal com s'ha vist, a aquests personatges imaginaris se'ls han pres els cossos i les emocions, si tenen molts problemes per ser subjectes individuals i intersubjectius i comunicacionals i si s'ha obert una profunda bretxa entre ells mateixos i l'espai i el temps en què viuen, pareix dubtós que la individualitat estiga realment institucionalitzada. I és que la institucionalització manca, en conseqüència, de legitimitat, no té corporeïtat i no ha sigut prou socialitzada pels subjectes.

Certament, les obres artístiques retraten jos indeterminats, incomplets i precaris, una de les característiques essencials de la societat de la individualització. Tanmateix, pot concloure's que per a l'art contemporani els subjectes no són individus ni ciutadans plens i no habiten voluntàriament en una societat individualitzada.

I en el cas que els artistes s'equivoquin, la institucionalització que revelen o bé és dèbil o bé està més imposada que acceptada pels ciutadans, fet que no podem considerar fútil en una societat democràtica. En suma, el món artístic imagina una societat marcada tràgicament per la separativitat més que una societat individualitzada, i és per aquest motiu que afirmen i pensen que estem més sols i més necessitats que mai de comunicació i d'afecte. fet que no podem considerar fútil en una societat democràtica. En suma, el món artístic imagina una societat marcada tràgicament per la separativitat més que una societat individualitzada, i és per aquest motiu que afirmen i pensen que estem més sols i més necessitats que mai de comunicació i d'afecte.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Argán, G. C. (1998). *El arte moderno. Del Iluminismo a los movimientos contemporáneos*. Madrid: Akal.
- Artaud, A. (2007). *Van Gogh, el suicidado por la sociedad*. Buenos Aires: Argonauta.
- Barboza Martínez, A. (2006). Sobre el método de la interpretación documental y el uso de las imágenes en la sociología: Karl Mannheim, Aby Warburg y Pierre Bourdieu. *Sociedade e Estado*, 21(2), 391-414.
- Bauman, Z. (2003). *Modernidad líquida*. Buenos Aires: FCE.
- Bauman, Z. (2005). *Amor líquido: acerca de la fragilidad de los vínculos humanos*. Barcelona: F.C.E.

- Bauman, Z. (2006). *Vida líquida*. Barcelona: Paidós.
- Bauman, Z. (2011). *Daños colaterales. Desigualdades sociales en la era global*. Madrid: FCE.
- Beck, U. (2006). *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI.
- Beck, U. (2017a). *La metamorfosis del mundo*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. (2017b). *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. i Beck-Gernsheim, E. (2016). *La individualización. El individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*. Barcelona: Paidós.
- Beltrán Villalba, M. (2016). *Dramaturgia y hermenéutica: para entender la realidad social*. Madrid: CIS-Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Bischoff, U. (2000). Munch 1863-1944. *Cuadros sobre la vida y la muerte*. Köln: Taschen.
- Blum, H. P. (1958). Les chaises de Van Gogh (Las sillas de Van Gogh). *Rev. psicoanál.* 15(4):425.T. XXII, Núm. 1, 83.
- Boime, A. (1994). *Van Gogh: la noche estrellada: la historia de la materia y la materia de la historia*. Madrid. Siglo XXI.
- Bouleau, C. (1996). *Tramas. La geometría secreta de los pintores*. Madrid: Akal.
- Bude, H. (2017). *La sociedad del miedo*. Barcelona: Herder.
- Colorado Antes, O. La Balada de la Dependencia Sexual de Nan Goldin: Serie completa y comentada. <https://oscarenfotos.com/2017/07/23/la-balada-de-la-dependencia-sexual-de-nan-goldin-serie-completa-y-comentada/> (Recuperat l'1 d'abril de 2019).
- Combas, R. www.combas.com/oeuvres/portfolio/crucifie-par-des-gueuleurs/ (Recuperat l'1 d'abril de 2019)
- Costa, G. (2001). *Nan Goldin by Guido Costa*. Nova York: Phaidon Press.
- Chávez Giraldo, J. D. (2013). El interior expuesto. Sobre la habitación de Van Gogh en Arlés (óleo sobre lienzo, 72 x 90 cm, 1888). *Iconofacto*, 9(12), 193-213.
- da Rocha Neto, M. A. (2016). *Fragmentos iconográficos de una poética do abandono*. Brasil: Universidad Federal de Uberlândia.
- de Singly, F. (2016). *El yo, la pareja y la familia*. Madrid: CIS.
- Flynn, T. (2002). *El cuerpo en la escultura*. Madrid: Akal.
- Giddens, A. (2006). *La transformación de la intimidad. Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*. Madrid: Cátedra.
- González García, J. M. (1992). *Las huellas de Fausto. La herencia de Goethe en la Sociología de Max Weber*. Madrid: Tecnos.
- González García, J. M. 1998. *Metáforas del poder*. Madrid: Alianza.
- Grondin, J. (2014). *A la escucha del sentido: conversaciones con Marc-Antoine Vallée*. Barcelona: Herder.
- Guasch, A. M. (2002). *El arte último del siglo XX. Del posminimalismo a lo multicultural*. Madrid: Alianza.
- Harrington, A. (2004). *Art and Social Theory. Sociological arguments in Aesthetics*. Cambridge: Polity Press.
- Laing, O. (2017). *La ciudad solitaria. Aventuras en el arte de estar solo*. Madrid: Capitán Swing.
- Lash, S. (2007). *Sociología del posmodernismo*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Le Breton, D. (2016). *Desaparecer de sí. Una tentación contemporánea*. Madrid: Siruela.
- Lebrero Stäls, J. (1998). Douane Hanson. *Artificial. Figuras contemporáneas*, Museu d'Art Contemporani, Barcelona, 21 gener - 15 març.
- Lingwood, J. (1997). Monólogos y diálogos. En *Juan Muñoz. Monólogos y diálogos*. Madrid: Palacio de Velázquez. Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía.
- López, B. M. (2001). Reflexiones sobre la sociología de la cultura y de la música en la obra de Max Weber: un análisis crítico. *Sociedad y utopía: Revista de ciencias sociales*, (18) 23-38.
- López-Maya, L., Lina-Manjarrez, F. i Monserrat Lina-López, L. (2014). El dolor y su expresión en las artes. *Revista Mexicana de Anestesiología*, 37(2) 91-100.
- Martín Martín, F. (2015) Analogías iconográficas: a propósito de Andrés Serrano y su obra "políticamente incorrecta", *Laboratorio de arte*, (27), 517-537.
- Navia, N. (sense data) Nan Goldin, Fotografías de una deriva deseante. *Espectros / Año 2 - Número 3*. Buenos Aires. www.espectros.com.ar. (Recuperat l'1 d'abril de 2019).
- Néret, G. (2003). *Kasimir Malevich, 1878-1935 y el suprematismo*. Köln: Taschen.

- Panofsky, E. (1972). *Estudios sobre iconología*. Madrid: Alianza.
- Panofsky, E. (2004). *El significado en las artes visuales*. Madrid: Alianza.
- Ricoeur, P. (2008). *Hermenéutica y acción. De la hermenéutica del texto a la hermenéutica de la acción*. Buenos Aires: Prometeo.
- Roillé, A. (2009). *A fotografía: entre documento e arte contemporânea*. São Paulo: Senac.
- Rubio, O. M. (sense data) [www.circulobellasartes.com/fich_minerva_articulos/Andres__Serrano,_el_dedo_en_la_llaga_\(5197\).pdf](http://www.circulobellasartes.com/fich_minerva_articulos/Andres__Serrano,_el_dedo_en_la_llaga_(5197).pdf) (Recuperat l'1 d'abril de 2019).
- Scheff, T. J. (2016). *What's love got to do with it? The social-emotional world of pop songs*. Londres-Nova York: Routledge.
- Sennet, R. (2006). *El respeto (Sobre la dignidad del hombre en un mundo de desigualdades)*. Barcelona: Anagrama.
- Sennet, R. (2014). *El extranjero. Dos ensayos sobre el exilio*. Barcelona: Anagrama.
- Vidal Mesonero, A. (sense data) <https://www.cromacultura.com/juan-munoz-2/> (Recuperat l'1 d'abril de 2019).
- Todorov, T. (2017). *El triunfo del artista. La Revolución y los artistas rusos: 1917-1941*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Van Dijk, T. A. (1998): *Ideología. Una aproximación multidisciplinaria*. Barcelona: Gedisa.
- Weber, M. (2006). *Conceptos sociológicos fundamentales*. Madrid: Alianza.

NOTA BIOGRÀFICA

Juan A. Roche Cárcel és professor titular de Sociologia de la Cultura i de les Arts en la Universitat d'Alacant. Entre les seues últimes publicacions destaquen els llibres *Entre el monte de Apolo y la vid de Dioniso. Naturaleza, dioses y sociedad en la arquitectura teatral de la Grecia Antigua* (Anthropos Editorial, 2016); *La sociedad evanescente* (Anthropos Editorial, 2009), en anglés *The Vanishing Society* (Logos Verlag Berlin, 2013), i *Transitions. The fragility of Democracy* (Logos Verlag Berlin, 2016); *Espacios y tiempos inciertos de la cultura* (Anthropos Editorial, 2007) i *La sociología como una de las bellas artes. La influencia de las artes y de la literatura en el pensamiento sociológico* (Anthropos Editorial, 2013). És també autor de nombrosos articles en revistes especialitzades d'Espanya, Europa, Llatinoamèrica i Amèrica del Nord i coordinador de diversos números monogràfics a Espanya i Llatinoamèrica. Actualment és president del Comitè de Sociologia de les Emocions de la FES (Federació Espanyola de Sociologia).

Interseccionalitat i polítiques públiques d'igualtat. Elements per al debat

Alicia Villar-Aguilés

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

alicia.villar@uv.es

Vicenta Tasa Fuster

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

vicenta.tasa@uv.es

Rebut: 18/11/2020

Acceptat: 24/02/2021

RESUM

La igualtat com a principi bàsic de les nostres societats no deixa de protagonitzar debats, més o menys tensos i intensos, així com propostes d'anàlisi i praxis per al marc de les polítiques públiques. Un dels marcs que acull el principi d'igualtat és la perspectiva interseccional, entesa com una aposta decidida i heurística per abordar la complexitat de les desigualtats socials que naix de l'aportació dels feminismes negres i que considerem com un recurs imprescindible per a les teories feministes. En aquest text ens apropem a aquesta perspectiva; primerament, amb un recorregut per l'evolució de les polítiques públiques d'igualtat en l'Estat espanyol d'acord amb el marc legislatiu vigent en cada etapa. Tot seguit, analitzem algunes de les principals aportacions que planteja la perspectiva interseccional d'acord amb les aportacions d'algunes d'autores referents. Per acabar, plantejem l'aplicació de la proposta interseccional a la futura llei valenciana d'igualtat, perquè creiem que entendre la igualtat des d'una perspectiva interseccional és emmarcar-la en clau de reconèixer la diversitat i fer-la més inclusiva.

Palabras clave: gènere, desigualtat, diversitat, justícia social, dret.

ABSTRACT. *Intersectionality and public policies of equality. Elements of discussion*

Equality as a basic principle of our societies continues to lead debates, more or less tense and intense, as well as proposals for analysis and practice for the framework of public policies. One of the frameworks that embraces the principle of equality is the intersectional perspective as a determined and heuristic commitment to address the complexity of social inequalities that is rooted in the contribution of black feminisms and that we can consider as an essential tool for feminist theories. In this text we approach this perspective, first of all, taking a tour of the evolution of public equality policies in Spain in accordance with the legislative framework in force at each stage. Next, we will consider some of the main contributions of the intersectional perspective by naming some of the leading authors' contributions. Finally, we highlight the intersectional proposal for its application to the future Valencian law of equality because we understand equality from an intersectional perspective is to frame it in terms of recognizing diversity and making it more inclusive.

Palabras clave: gender, inequality, diversity, social justice, law.

SUMARI

Introducció

La perspectiva interseccional en les polítiques públiques

La proposta interseccional per a la nova llei valenciana d'igualtat

Reflexions de futur

Referències bibliogràfiques

Autora por correspondència / Corresponding author: Alicia Villar-Aguilés. Facultat de Ciències Socials. Avda. Tarongers, 4b, 46022 València.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Villar-Aguilés, A. i Tasa Fuster, V. (2021) Interseccionalitat i polítiques públiques d'igualtat. Elements per al debat. *Debats. Revista de cultura, poder y sociedad*, 135(1), 109-117.

INTRODUCCIÓ

Vivim temps de debilitació dels mecanismes de cohesió social i del sentit de democràcia. Per fer possible societats fortes, integradores i plurals cal fer front de manera urgent a dos reptes bàsics: la diversitat i la desigualtat.

La diversitat té orígens endògens i exògens, on es barregen lògiques emancipadores i disruptives. Entre els endògens hi ha la lluita per la conquesta de drets de col·lectius socials i de gènere que durant segles han estat radicalment perseguits, marginats o subordinats; però també hi ha la diversitat que deriva de la fragmentació creixent de les societats pels impactes territorials de les revolucions tecnològiques del capitalisme neoliberal, la interrelació creixent dels mercats i l'augment suïcida de la complexitat. Lligats als anteriors, hi ha els factors exògens de la diversitat, produïts per una globalització que multiplica les desigualtats, desestructura les identitats col·lectives i genera moviments migratoris contradictoris, de manera que un mateix país pot tenir xifres importants de joves qualificats que emigren per motius laborals i alhora rebre fluxos elevats d'immigrants laborals.

Això fa que les polítiques públiques d'igualtat siguin en l'actualitat prou més complicades que en el passat, en bona mesura perquè incrementa exponencialment factors de discriminació de manera interseccional. Però si hi afegim formes emergents de desigualtat, el problema de les polítiques es fa enorme. Si tradicionalment s'ha posat una atenció especial a les desigualtats socioeconòmiques bàsiques derivades dels recursos econòmics, l'educació, la salut o l'accés als béns i serveis vitals (vivenda, cures, atenció), ara també cal considerar les desigualtats d'altres eixos de

dominació: gènere, territori, raça, llengua o origen. I el problema augmenta quan, com passa ara, bona part d'aquestes desigualtats interseccionals creixen entre països i dins de cada país de manera extrema, i afecten negativament la majoria de les dones, el segment de la població on conflueixen més raons de discriminació interseccionals.

Això no obstant, qualsevol política d'igualtat que aspire a ser realment igualitària ha de ser en el futur immediat una política de cohesió, de diversitat integrada i haurà de tindre en compte la perspectiva de la interseccionalitat per fer possible una societat de vida lliure, participativa, respectuosa i digna. De fet, de manera creixent hi ha països de la Unió Europea que incorporen aquesta perspectiva per a definir i orientar les polítiques d'igualtat per tal de reconèixer que la desigualtat sempre és producte de la confluència de diverses categories i raons de discriminació social que han de ser considerades en intersecció, com són el sexe, el gènere, la sexualitat, l'ètnia, la classe social, la religió i les creences, la discapacitat, l'edat, la llengua o la nacionalitat, entre altres.

La perspectiva interseccional és una proposta per a abordar la complexitat de la desigualtat i la diversitat a la nostra societat, una societat desigual en què s'entrecruen privilegis i dominacions. La conjugació d'aquestes desigualtats planteja el repte d'una demanda democràtica contemporània de treballar pels drets humans i aspirar a fer realitat el principi d'igualtat com a configurador de les societats modernes avançades. En aquest sentit, la perspectiva interseccional, en tant que tracta d'indagar i reconèixer la diversitat de modalitats de dominació, i per tant de discriminació, és una aposta per a augmentar la

democratització al marc d'anàlisi i actuació de les polítiques públiques.

LA PERSPECTIVA INTERSECCIONAL EN LES POLÍTIQUES PÚBLIQUES

La primera etapa contemporània de les polítiques d'igualtat té lloc durant la Transició (1975-1982) i se centra en la superació de la legislació totalitària contra la dona, suprimint la llicència marital en l'àmbit econòmic (1975), eliminant el delictes d'adulteri (1978), i fent possibles uns drets i deures formalment igualitaris dins del matrimoni (1981). Aquesta primera fase de les polítiques d'igualtat, basada en la lluita per la superació de la subjugació legal de les dones, culmina en la regulació limitada del divorci en 1981 (Morcillo Gómez, 2012; Nash, 2013).

Les reivindicacions i els debats feministes se centran, en un segon moment (1982-1986), en el dret a decidir sobre el propi cos i l'inici de polítiques integrals per a la dona. En 1983, es crea l'Institut de la Dona estatal i s'estableixen, en algunes comunitats autònomes, departaments similars que establiran les bases per a polítiques integrals sobre la dona i que contribuiran al fet que, en 1985, es regule mínimament el dret d'avortament.

En la següent etapa (1987-1996), aquestes polítiques comencen a ser institucionals i de govern. S'impulsen plans integrals per a avançar cap a la igualtat, mitjançant mesures específiques en educació, formació i ocupació. Amb aquestes mesures, s'entenia que les dones podrien ser més autònomes i podrien tindre una participació lliure i activa en el món de la cultura, el treball i la política. En aquest moment, la violència de gènere s'incorpora plenament a l'agenda política, i comença a obrir-se pas al debat sobre la presència de les dones en els òrgans de representació política i de govern.

Avançant en el temps, en el període 1997-2003, es produeixen canvis polítics en el govern central i en

governos autonòmics en un període de dues legislatures de majoria conservadora, la qual cosa suposa la institucionalització de les polítiques d'igualtat. Les institucions de govern assumeixen les principals actuacions de les polítiques anteriors com a pròpies i no conflictives, tot i que, en els anys finals d'aquest període, es promouen polítiques de suport específic a la maternitat i per a evitar els avortaments, així com les primeres lleis autonòmiques d'igualtat, amb objectius limitats.

El període següent té tres fites legals centrals que responen al canvi polític al govern central que es produeix en les eleccions de 2004: la llei contra la violència de gènere (2004), la llei que legalitza el matrimoni entre persones d'un mateix sexe (2005) i la llei d'igualtat (2007). S'intenta redefinir el model de ciutadania per a integrar per igual les dones i els homes, i permetre la presència de les dones en òrgans directius amb la incorporació de la dimensió de gènere en totes les polítiques públiques.

Finalment, l'última de les etapes de les polítiques és de continuïtat exploratòria. La llei d'igualtat és el marc de referència, però a partir de 2010, la legislació autonòmica intenta materialitzar els drets genèrics de la llei d'igualtat estatal de 2007 en l'àmbit laboral, la conciliació de la vida personal, laboral i familiar i la corresponsabilitat en l'assumpció de responsabilitats familiars, així com aconseguir la participació igualitària de les dones en la política, l'economia i la societat, i integrar el principi d'igualtat en totes les polítiques públiques. Mentrestant, en la majoria de les comunitats autònomes, es legisla i es promouen polítiques contra la discriminació per raó d'identitat i expressió de gènere, i per eradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia. És també el moment en què la perspectiva interseccional es va incorporant al debat de les polítiques d'igualtat.

Aquest recorregut per la configuració de les polítiques públiques relacionades amb la igualtat i la diversitat de gènere fa que ens plantejem si actualment ens trobem en un moment de revisió i nou horitzó, perquè podem considerar que cal un plantejament

de major abast per dotar aquestes polítiques d'un anhel més democratitzador. I ací és on considerem la possibilitat d'aspirar a la implementació de la perspectiva interseccional en les polítiques públiques.

Els treballs que tracten la perspectiva interseccional situen l'inici conceptual a finals de la dècada dels huitanta de la mà de la jurista feminista afroamericana Kimberlé Crenshaw, qui desenvolupa una crítica des del feminisme negre perquè «s'hi dona una conseqüència problemàtica en la tendència de tractar la raça i el gènere com a categories d'experiència i anàlisi excloents¹» (Crenshaw, 1989: 139). I això tenint en compte, com afirma Crenshaw, que el procés mateix de categorització és en si mateix un exercici del poder. Aquesta feminista empra la interseccionalitat per examinar com els tribunals emmarquen i interpreten les històries de les dones demandants negres.

El seu treball ha inspirat propostes posteriors per avançar en el desenvolupament de la perspectiva interseccional, així com les influències d'autores imprescindibles en aquesta perspectiva anteriors a Crenshaw, com ara Angela Davis o bell hooks. Tot i que construir genealogies sempre és un repte difícil, reprendre el fil del passat ens ajuda a explorar la construcció epistemològica i és, a més, un exercici de reconeixement d'aquests precedents. En aquest sentit, alguns treballs que tracten la interseccionalitat la remunten a l'esclavisme negre reivindicant la veu de Sojourner Truth, qui en 1851, en una convenció de dones en Ohio, va reivindicar la seua posició interseccionalment discriminada per ser dona, negra i esclava.

També hi ha una forta vinculació entre interseccionalitat i feminisme descolonial com una línia de treball teòric, metodològic i activisme que posa l'accent en la crítica al feminisme hegemònic occidental configurat des de l'Europa blanca que no ha tingut en compte les influències dels processos

colonialistes. En els darrers anys s'estan desenvolupant cada vegada més treballs i accions en aquesta perspectiva. Tal com planteja Yuderkis Espinosa «és un moviment en ple creixement i maduració que es proclama revisionista de la teoria i la proposta política del feminisme tenint en compte el seu biaix occidental, blanc i burgès» (2014: 7).

Hi ha una qüestió central de la interseccionalitat que és la seua reivindicació com a perspectiva situada: totes les persones ens trobem situades en posicions d'opressió i de privilegi, i aquestes posicions es poden viure de manera simultània. Les minories oprimides, com també les persones que pertanyen i s'identifiquen com a membres de territoris que lluiten pel dret a l'autodeterminació, poden entendre's també des d'aquesta perspectiva (Rodó de Zárata, 2019).

La perspectiva de la interseccionalitat connecta en els seus orígens tant amb els feminismes negres, es nodreix de la teorització del feminisme descolonial, com amb les accions de les noves generacions de feministes, mitjançant propostes visuals i artístiques d'activisme (*artivisme*) feminista transgressor expressat en convocatòries recents que han tingut lloc als carrers i a les plataformes digitals. De fet, l'activisme digital ha suposat una visibilització del feminisme, però també ha potenciat una forta reacció contrària que ataca amb ciberviolència el moviment feminista (Villar i Pecourt, 2021). Són debats d'actualitat que s'incorporen a l'agenda feminista.

Si afirmem que la proposta interseccional és una perspectiva més extensa (i intensa) per abordar la complexitat de la desigualtat i que té un potencial democratitzador és perquè el seu marc d'anàlisi i d'actuació va més enllà del marc de la discriminació múltiple. La discriminació múltiple no emfatitza la interconnexió entre les distintes formes de discriminació. Tanmateix, la interseccionalitat es presenta com una eina d'anàlisi que pot tenir en compte més d'una forma d'opressió simultàniament (Kyriillos, 2020). Així, el creuament dels diferents eixos de discriminació produeix noves situacions d'opressió amb altres significacions i nous enfocaments. La pers-

¹ Totes les traduccions de les cites han estat realitzades per les autores.

pectiva interseccional permet explorar i reconèixer totes eixes formes de discriminació i treballar en els distints privilegis socials que ubiquen les persones en distintes posicions, fet que produeix diferents oportunitats, a més del treball de sensibilització i conscienciació que es pugua derivar de l'adopció d'eixe marc. No estem davant d'una fita senzilla, perquè la interseccionalitat té un caràcter marcadament complex i «és un recurs heurístic contrari a la simplificació en la comprensió de l'opressió i l'exclusió» (Martínez-Palacios, 2017: 60).

La interseccionalitat té un potencial democratitzador i de justícia social. Així, interseccionalitat i democràcia participativa comparteixen preocupacions comunes perquè aspiren a impulsar noves relacions socials basades en la igualtat, l'equitat i la inclusió (Collins, 2017: 35).

A més, eixe potencial democratitzador implica, al nostre entendre, no caure en les crítiques recurrents sobre si és apropiat o no emprar la perspectiva interseccional i qui hauria de fer-ho, sinó que implica, més aviat, reconèixer l'arrel de la interseccionalitat en els feminismes negres i decolonials en primera instància i, tot seguit, aprendre de les seues contribucions i valorar-ne l'epistemologia, així com visibilitzar autores que han estat marcades per la seua pròpia condició de doble o triple opressió. Des d'aquest respecte per la genealogia, entenem que la interseccionalitat és una perspectiva àmplia i més democratitzadora per avançar cap a una finalitat última, la promoció i assoliment de la justícia social feminista per a tothom.

LA PROPOSTA INTERSECCIONAL PER A LA NOVA LLEI VALENCIANA D'IGUALTAT

La llei valenciana d'igualtat de dones i homes de 2003 va ser una de les primeres lleis espanyoles que va focalitzar de manera precisa i dins d'una lògica binària el subjecte de la llei (les dones) i l'objecte (la necessitat de disposar de bases legals que permeteren lluitar contra la seua discriminació). La

lleí, però, tenia importants limitacions respecte a l'objecte regulat i els seus objectius últims. Les matèries regulades no abasten la totalitat d'àmbits que permeten l'autonomia vital de les dones en condicions d'igualtat, i hi dominen les lògiques pròpies del *soft law*, així com les polítiques genèriques distributives, de foment i conscienciació, centrant-se únicament en alguns àmbits socials, sense definir un marc de finançament d'aquestes polítiques ni incidir en polítiques regulatives, en les polítiques redistributives del poder ni en la presència pública de les dones i els homes. La llei fou de majoria parlamentària i no establia mecanismes coercitius. Fou, a més, una llei que no comptà amb consensos socials i polítics amplis en el moment d'aprovar-se. Es tracta, per tant, d'una llei que s'hauria d'haver reformat profundament fa temps o, tal com hem abordat en un estudi precedent (Tasa i Villar, 2020), s'hauria d'haver superat per una nova norma.

La qüestió és determinar en una nova llei d'igualtat quin és el subjecte de la llei, quin és l'objecte i quins en són els objectius. A diferència de la llei de 2003, ha de ser una norma ambiciosa i coherent amb les tres categories. Per descomptat, també ha de superar les limitacions de 2003 i donar resposta als canvis socials i debats actuals i, si és possible, de les pròximes dècades en matèria d'igualtat (Rodríguez, 2013; La Barbera, 2016).

Una nova llei ha de descansar sobre els principis bàsics de la sobirania sobre el propi cos i la identitat sexual personal, i els d'igualtat, llibertat i no-discriminació. I també ha de tindre un eix central estructurador general: la perspectiva de la interseccionalitat, perquè és a partir de l'encreuament de diversos eixos de dominació que es perd la sobirania sobre el propi cos i la sexualitat personal, la llibertat i igualtat de sexe i de gènere, i es produeixen tota mena de discriminacions.

A més, tot i que per tradició les lleis d'igualtat han considerat només l'eix sexe/gènere, la nostra proposta des de la interseccionalitat valora incorporar també altres raons de discriminació vinculades a

l'etnicitat i la racialitat, la classe social o la discapacitat i diversitat funcional, com algunes de les raons, entre d'altres, que generen desigualtat. Perquè com hem dit, la perspectiva interseccional comporta entendre la desigualtat i la discriminació com a resultat de la interacció de diferents components o raons de discriminació en diferents manifestacions i moments de la vida. La discriminació interseccional afegeix un resultat qualitativament diferent i sinèrgic a la discriminació.

La nova llei ha de tindre una perspectiva general interseccional per a l'atenció de les desigualtats si vol servir de base per a implementar polítiques públiques que permeten l'empoderament igualitari, la sobirania personal i l'execució de polítiques inclusives més sòlides i efectives. I sobre l'eix central de la perspectiva interseccional, la nova llei haurà de tindre en compte un seguit de qüestions que han d'estructurar la norma, com ara acabar amb la bretxa salarial, reduir l'exclusió social, fer realitat que totes les polítiques sectorials de la Generalitat incorporen plenament la perspectiva d'igualtat, impulsar polítiques coeducatives per a la igualtat plena i la no-discriminació; ressituar les cures amb un major reconeixement i valor i avançar en la conciliació de la vida personal, familiar, laboral, comunitària i política; incorporar la visió ecofeminista en les polítiques d'igualtat; regular seriosament la no-discriminació de les persones per raó de sexe, gènere i sexualitat; combatre tota mena de comportaments basats en el masclisme, l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia; millorar la lluita contra les violències envers les dones i les persones amb identitats i sexualitats no normatives; afavorir sistemes de participació i ciutadania activa i general amb especial atenció als activismes feministes, LGTBI i *queer*; reduir la bretxa tecnològica i de la dels usos del temps.

Per a la consecució d'aquests objectius és absolutament necessari que la llei regule mecanismes de finançament estable de les polítiques estructurals per a la igualtat; que establisca un sistema sancionador sobre la base de la potestat sancionadora de l'Administració i preveja un sistema real i no

nominal de seguiment i avaluació de totes les dimensions de la política pública d'igualtat de manera crítica, interseccional, multidisciplinària i allunyada de l'economicisme habitual i del burocratisme administrativista, que no són capaços d'establir els impactes socials que produeixen les lleis i les polítiques públiques.

REFLEXIONS DE FUTUR

Les societats europees han vist com s'incrementava la fragmentació de la cohesió social i, alhora, com augmentava la diversitat identitària en els últims temps. Paral·lelament, la dinàmica del capitalisme neoliberal i el sistema de crisis de les darreres dues dècades (crisis ecosocials, Gran Recessió de 2008, les crisis social, econòmica i sanitària producte de la pandèmia de 2020) incrementen les formes de desigualtat extrema i generen una realitat de discriminació, exclusió i activació d'eixos de dominació interseccionals que afecten la llibertat, l'autonomia personal i la possibilitat d'igualtat d'un nombre creixent de persones, majoritàriament dones i més encara de dones de minories amb més vulnerabilitat social.

Per superar aquesta situació necessitem normes legals i polítiques públiques d'igualtat que incorporen en un lloc central la perspectiva interseccional i, d'una manera progressista i valenciana, facen una futura llei valenciana d'igualtat eficaç i útil, construïda en base als principis de democràcia participativa i que siga coherent amb la dinàmica d'empoderament de les dones i de les iniciatives d'igualtat en matèria de sexe/gènere/sexualitat actuals. Una llei que siga, com defensava Hannah Arendt (1990), producte d'un debat públic profund, no sectari i revolucionari, és a dir, que contribuïska a garantir la llibertat i a assentar socialment i de manera institucional els canvis en l'orientació de les polítiques públiques i en els comportaments socials dins d'una societat plural, diversa, cohesionada i dinàmica.

Som conscients que un canvi d'aquesta mena demana

consensos socials i polítics amplis; construïts amb voluntat d'integració, diàleg col·laboratiu, afectes, i mirades iguals i solidàries. Cal establir una xarxa de complicitats col·lectives i fer-ho amb una ferma voluntat inclusiva que permeta incorporar aportacions diverses i fer un pas avant significatiu en la protecció dels drets de totes les persones i en la seua igualtat. I per a construir consensos és imprescindible debatre sense apriorismes ideològics, tindre en compte les aportacions de les ciències socials

i dels moviments ciutadans, i ser conscients que les desigualtats mai viatgen a soles. Per tot això, la perspectiva interseccional és un instrument essencial per donar una resposta heurística als processos de desigualtat i, així, permetre construir des de la democràcia participativa polítiques públiques fortes a favor de la igualtat i la persecució de tota mena de discriminacions, a més d'aspirar a fer possible, com hem reiterat, una societat més inclusiva, diversa, lliure i cohesionada.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Arendt, H. (1990). *On revolution*. Londres: Peguin Random House.
- Collins, P. (2017). The Difference that Power Makes: Intersectionality and Participatory Democracy. *Revista de Investigaciones Feministas*, 8(1), 19-39.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167. Recuperat de <http://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>
- Espinosa, Y. (2014). Una crítica descolonial a la epistemología feminista crítica. *El Cotidiano*, 184, 7-12. Recuperat de <http://www.elcotidianoenlinea.com.mx/pdf/18402.pdf>
- Kyrillos, G. M. (2020). Uma análise crítica sobre os antecedentes da interseccionalidade. *Revista Estudos Feministas*, 28(1). DOI: <https://doi.org/10.1590/1806-9584-2020v28n156509>
- La Barbera, M. C. (2016). Interseccionalidad, un «concepto viajero»: Orígenes, desarrollo e implementación en la Unión Europea. *Interdisciplina*, 4(8), 105-122.
- Martínez-Palacios, J. (2017). Exclusión, profundización democrática e interseccionalidad. *Revista de Investigaciones Feministas*, 8(1), 53-71. DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/INFE.54827>
- Morcillo Gómez, A. (2012). Españolas con, contra, bajo, (d)el franquismo, *Revista Desacuerdos*, 7, 42-63.
- Nash, M. (ed.) (2013). *Represión, resistencias, memoria: Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Granada: Editorial Comares.
- Rodó de Zárata, M. (2019). Gènere i nació: Contradicció irreconciliable o intersecció d'eixos? *Idees: Revista de temes contemporanis*, 47.
- Rodríguez Ruiz, B. (2013). ¿Identidad o autonomía? La autonomía relacional como pilar de la ciudadanía democrática. *Anuario de la Facultad de Derecho de la Universidad Autónoma de Madrid*, 17, 75-104.
- Tasa Fuster, V. i Villar-Aguilés, A. (2020). *Igualtat inclusiva: Cap a una nova llei valenciana d'igualtat*. València: Fundació Nexa, Riu Rau Editors.
- Villar-Aguilés, A. i Pecourt Gracia, J. (2021). Antifeminismo y troleo de género en Twitter: Estudio de la subcultura trol a través de #STOPfeminazis. *Teknokultura: Revista de Cultura Digital y Movimientos Sociales*, 18(1), 33-44. DOI: <https://doi.org/10.5209/tekn.70225>

NOTA BIOGRÀFICA

Alicia Villar-Aguilés

És professora del Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València i investigadora de l'Institut de Creativitat i Innovacions Educatives. És cap d'iniciatives de Trajectòries Acadèmiques de la mateixa universitat. És la directora de la *Revista de Sociología de la Educación-RASE*. La seua investigació se centra principalment en la sociologia de l'educació, especialment en els processos d'eleccions d'estudis, trajectòries i transicions educatives i l'educació superior. També li interessa la investigació sobre el gènere i la perspectiva interseccional, així com les polítiques de conciliació família-treball. Participa en el Laboratori de Feminisme de la Fundació Nexè.

Vicenta Tasa Fuster

És professora de dret constitucional de la Universitat de València i investigadora de l'Institut Universitari d'Estudis de la Dona de la Universitat de València. Investiga sobre drets lingüístics i igualtat lingüística en col·laboració amb universitats espanyoles i europees. Així mateix, fa treballs i investigacions en matèria de gènere i igualtat, centrades en la regulació de les cures i la legislació d'igualtat des d'una perspectiva interseccional. És la codirectora de la Càtedra de Drets Lingüístics de la Universitat de València i la directora acadèmica de la Fundació Nexè. Participa en el Laboratori de Feminisme de la Fundació Nexè.

E NTREVISTA

«Si destines cinc o deu milions a promoure el cooperativisme però no canvies el model general estàs intentant buidar el mar amb una galleda»

El sociòleg Ivan Miró és un dels fundadors de les cooperatives Ciutat Invisible i Impuls Cooperatiu, al barri de Sants de Barcelona. D'aquesta experiència ha anat desenvolupant el projecte «Ciutat cooperativa», una aposta ambiciosa per transformar l'economia urbana.

Joan Canela Barrull

Abans d'entrar a parlar de la «Ciutat cooperativa», potser hauríem d'entendre com és la ciutat actual, no?

Sí, és clar. Nosaltres partim d'una anàlisi crítica de l'economia metropolitana actual, del mode de producció capitalista urbà i de veure en quin tipus de ciutats reals vivim. En el nostre cas concret, el de Barcelona, es pot copsar com hi ha un règim d'acumulació d'economia metropolitana que bàsicament està al servei de l'expropiació constant de la ciutat. De la ciutat entesa com un bé produït per la població, una riquesa col·lectiva que el model actual està privatitzant i creant rendes monopolístiques.

Un procés que es pateix a escala global

Sí, sí, és comú a les ciutats postindustrials i l'ha descrit brillantment [el sociòleg marxista Henri Lefebvre quan diu que «a les ciutats, al final, la riquesa industrial serà superada per la pròpia riquesa de la ciutat». És la paradoxa de la urbanització, ja que la mateixa creació de la ciutat genera més valor que qualsevol indústria. I els fons d'inversió és el paper que juguen. [La sociòloga holandesa] Saskia Sassen ho explica molt bé quan descriu com Nova York està plena d'edificis buits que no saps quin valor generen però en canvi estan constantment comprant-se i venent-se a les borses, als mercats de futur, als fons d'inversió. Una ciutat, fins i tot morta, crea riquesa per a uns quants.

Com funciona exactament aquesta creació de riquesa sense producció?

Com deia abans, privatitzant la ciutat en el seu conjunt –serveis públics, espai públic, identitat, etc.– a partir de tres estratègies: la concertació publicoprivada, els motors de creixement i la marca de ciutat.

Comencem per la primera.

Seguint una expressió de David Harvey [geògraf marxista estatunidenc], es tracta d'una «castració de la inversió pública» que permet els inversors privats extreure rendes de monopoli en tots els sectors productius de la ciutat. En el nostre cas, aquesta castració és l'eix d'allò que s'anomena «model Barcelona», com poden ser Turisme de Barcelona o *Smart City*... Tots aquells consorcis que serveixen de concertació entre empreses públiques i el capital privat, com els hotelers en el primer exemple o Cisco en el segon. Es tracta de plataformes opaques fora del control democràtic formal que negocien com es fa aquesta apropiació privada de la ciutat en tots els àmbits. Aquesta concertació és la primera estratègia de la ciutat neoliberal.

La segona eren els motors de creixement. Com funcionen?

Bàsicament es decideix que una activitat econòmica serà la locomotora de la resta. A Catalunya, des del segle XIX va ser el tèxtil, a partir dels Jocs Olímpics del 1992 la construcció i quan aquesta entra en crisi, el 2008, apareix el turisme i l'*Smart City* com a nous motors. El problema és que tendeixen a tematitzar productivament l'espai urbà, ja que imposen una especialització productiva al voltant de la qual gira tota l'economia. Per exemple, si l'aposta és el turisme, tota l'estructura comercial del barri turístic esdevé transformada i en lloc de verduleries hi haurà bugaderies. És un clixé, però s'entén, oi? Es provoca un canvi de la matriu comercial, productiva, etc. Tot gira al voltant del monocultiu turístic, tecnològic, biosanitari... el que sigui. Són plantejaments que no obeeixen a una economia diversa, local, no parteixen de la idea que es pugui accedir a tots els béns i serveis diversos. Que hi hagi una fruiteria, una fusteria, allò que necessitem, sinó que és una economia molt vinculada globalment i molt poc a l'entorn local.

I la tercera, la marca de ciutat.

En una ciutat hi conviu gent molt diferent, amb passats diferents, bagatges culturals, orígens... Hi ha gent amb passat agrari, o industrial, o migrants... És part de la seva riquesa. En canvi, el màrqueting urbà crea un relat que redueix la complexitat de les identitats urbanes a una de sola molt fàcilment identificable i ho fa de dalt a baix, ignora els seus habitants. Així, per exemple, València és igual a turisme, Barcelona és Gaudí, etc. I tot això per què? Doncs com va dir Joan Gaspar, el president del gremi d'hotelers de Barcelona, per «vendre la ciutat en la seva totalitat». El que es ven als inversors globals és més que uns immobles, és la ciutat en el seu conjunt: la cultura, la gastronomia, la història... i es fa a través de la marca, esborrant les identitats múltiples construïdes per la gent.

Quin és el resultat d'aquesta ciutat neoliberal?

Doncs una ciutat enormement desigual. A Barcelona, de Trinitat a Sant Gervasi hi ha deu anys de diferència en l'esperança de vida. Dins la mateixa ciutat compacta! És que no cal ni sortir a l'àrea metropolitana. Quan ho expliques a Europa ni es poden imaginar tanta diferència. I no fem més que empitjorar!

En quins punts s'empitjora?

El que explicava fins ara és el model que arriba fins al 2008. Però amb la crisi es genera un nou escenari encara més preocupant per als qui creiem en una democratització econòmica i política de les ciutats. Llavors hi ha la crisi immobiliària i l'aparició de nous actors, com els inversors globals. Ja no es tracta del banc local, el sistema de caixes s'ha enfonsat, recordem-ho, sinó de fons que actuen autònomament i globalment i que es dediquen a comprar edificis en un procés de submissió de les realitats locals. Tots aquests són operadors nous que apareixen a les ciutats actuals i acceleren totes les dinàmiques de privatització amb processos de gentrificació, expulsió, destrucció de vincles comunitaris...

I després arriben les grans empreses tecnològiques.

Exacte, ja que des dels primers anys 2010 comença a desembarcar el que en diem, de forma més acurada «l'economia de plataforma»: Uber, Deliveroo, Amazon, AirBnb... Trebor Scholz [expert estatunidenc en cooperativisme digital] els ha definit com el «reaganisme econòmic», ja que rebenten tot el pacte social des de dalt, amb una desregulació absoluta de tots els drets laborals. A banda que, amb aquestes plataformes, el capital privat s'apropia de totes les estructures comercials. Amazon destrueix el petit comerç de proximitat, típic de la ciutat mediterrània, Uber el taxi, Deliveroo la restauració independent, AirBnb el mercat de lloguer... I a més no està subjecte a lleis locals, no tributa. I és un actor urbà molt potent, que genera molts canvis, com omplir les ciutats de *riders* o de pisos turístics, i això genera una ciutat molt complexa de planificar col·lectivament. Si ja fa anys debatíem sobre la ciutat entesa com a «ciutat-empresa», ara mateix el terme es queda molt curt. I els desnonats serien els acomiadats d'aquesta «ciutat-empresa».

Quin contramodel es pot oposar a la ciutat empresa?

És precisament el que hem anomenat «ciutat-cooperativa». En aquest debat acceptem que la ciutat té una concepció econòmica central, que és producte d'un excedent social històric i que el que cal fer és socialitzar aquesta riquesa. I en aquest esquema, el format cooperativa pot ser inspirador en el sentit que una cooperativa és propietat col·lectiva dels mitjans de producció, gestió democràtica independentment del capital, on l'excedent es socialitza, es limita el lucre, etc. Així que la matriu cooperativa pot inspirar una altra ciutat més democràtica econòmicament i política.

I com es concreta aquest model?

De nou tenim tres línies estratègiques per construir-la: la comunalització de la ciutat, l'economia social i solidària i el debat de política econòmica a la ciutat.

Doncs de nou, comencem per la primera. Què significa això de la comunalització de la ciutat?

Aquest és un concepte derivat d'allò que Harvey anomena «la lluita de classes urbana». Si bé és cert que el capital produeix ciutat constantment, el fet comunitari també ho fa. Una plaça, un hort, un centre social, etc. I ara mateix hi ha un procés de comunalització de la ciutat, sigui amb equipaments públics de gestió comunitària com Can Batlló o l'Ateneu de Nou Barris, béns comuns urbans, patrimoni ciutadà com les normatives de Bolonya i Nàpols, que a Barcelona ja s'estan parlant, sòl públic gestionat pel veïnat, les festes majors, etc. Es tracta en general de l'apropiació de la ciutat per a usos diferents dels mercantils. Tot això pot ser comunalització de la ciutat que, a més, té una perspectiva de gènere molt marcada.

Explique millor això de la perspectiva de gènere, per favor.

Les organitzacions de dones i l'economia feminista s'han encarregat d'estudiar i explicar molt bé que les dones tenen uns usos i uns temps molt diferents, no tan productivistes, molt més centrats en la reproducció de la vida. I això es nota en coses tan quotidians com els diferents itineraris entre uns i altres.

Passem a l'economia social i solidària, això no és nou, ja existeix de fa molts anys.

Sí, però cal reformular-la, deixar d'entendre-la com fins ara, amb una cooperativa per aquí i una altra per allí, una associació, un hort o un grup de criança, totalment desconnectats. Cal construir un àmbit econòmic específic diferent del capitalista i de l'estatal, on es faci economia empresarial i comunitària que pugui resoldre necessitats d'una altra forma. Aquest plantejament obre molt el ventall, ja que inclou finances ètiques, grups de consum, associacions culturals, els grups de criança o els horts que deia abans... Tot això cal fer-ho anar confluint en un àmbit socioeconòmic compartit i amb una estratègia d'intercooperació. A alguns espais, com a Sants, on jo visc, o al Prat de Llobregat comencem

a teoritzar sobre ecosistemes cooperatius locals, autèntics circuits d'intercooperació que estiguin al servei dels territoris i promoguin la diversificació econòmica. Perquè cal tenir molt en compte que el fet que en un barri hi hagi moltes cooperatives no és garantia d'un desenvolupament social i econòmic local diferent. Moltes poden ser cooperatives autistes, és a dir, que cadascuna va al seu rotillo i llavors, si no hi ha projecte comú, ni visió de territori ni, implicació comunitària, l'impacte és molt menor.

Ara estem parlant d'implementar una planificació econòmica...

Bé, no és una planificació central, està descentralitzada, però sí que és un cert tipus de planificació. Fins ara les cooperatives es creaven per fer el que a la gent li venia de gust, però sobretot des del Prat de Llobregat es comença a reflexionar i fer veure que el sistema d'economia social i solidària ha de tenir un regulador ecosistèmic i, per tal d'implementar-lo, han creat la Fundació Esperanzah. Es tracta de deixar de crear cooperatives i tirar-les al carrer de qualsevol manera per tal que aquestes cooperatives obeeixin a un debat col·lectiu. És un raonament interessant i, a Sants, avancem en aquesta línia amb la creació de l'Associació Impuls Cooperatiu, formada per cooperatives i associacions. Allí es on tenim els debats: què fa falta? Una escola infantil? Una fusteria? Perquè seguir la lògica de l'emprenedoria pot ser molt pervers. Jo creo una cooperativa de collars de gossos i resulta que això no ho necessita ningú i s'estavella i en canvi calen serveis de neteja. Hem de procurar tenir les cooperatives que cobreixen necessitats i que a més les fan viables.

Sona complexa aquesta planificació...

Però no és una cosa que inventem nosaltres. Estudiem i aprenem sobretot dels fons cooperatius italians, uns ens que agrupen totes les cooperatives d'una ciutat en una entitat de segon grau i després van a l'ajuntament i li diuen: «volem gestionar els residus i fer economia circular amb això». I ho fan amb una visió estratègica de quin tipus d'economia volen per fer barri. En el nostre cas no volem fugir de la tematització productiva sinó que apostem per la creació d'ecosistemes cooperatius on tothom ha de tenir de tot: verduleria, fusteria, bar, arquitectes... però amb una visió mancomunada d'allà on anem. És aquesta la qüestió diferencial que pot generar un canvi d'escala.

Ens faltava la tercera línia estratègica: el debat de política econòmica a la ciutat.

Com explicava abans, ara l'hegemonia la té la concertació publicoprivada, des de fa tres anys. La Xarxa d'Economia Solidària de Catalunya (XESC) teoritza sobre un nou model de concertació publico-cooperativa-comunitària des d'on intentar fer noves polítiques econòmiques locals. Això implica comptar amb l'actor públic, ja que compta amb la legitimitat, els recursos, la visió i l'estructura, al cap i a la fi cal recordar que a molts municipis l'ajuntament és el principal actor econòmic. Però també ha d'incloure l'actor cooperatiu perquè dinamitza el treball, el consum, les finances, etc. I finalment, per evitar el tema de les cooperatives autistes, deslligades del territori o sense visió transformadora, cal que hi sigui també el teixit associatiu: AMPA, cultura popular, sindicats, moviments socials, actors comunitaris, espais... perquè són els qui tenen arrelament comunitari i els qui expressen les necessitats de la comunitat.

Com es concreta aquest nou debat amb les institucions?

Al Consell Econòmic i Social de Catalunya, o al de Barcelona, hi ha 10 tios de Foment, cinc de CCOO i cinc d'UGT. I l'economia social i solidària, ara mateix representada per la XESC, també ha de ser-hi, i ara no hi és, per tal que impulsin un altre tipus d'economia més col·lectiva —i no tan sols l'emprenedoria individual—, projectes d'escalabilitat, articulació, anàlisi de les cadenes productives, la transició ecològica en alimentació i mobilitat, visió estratègica, etc.

I l'empresa privada quin paper hi ha de jugar?

Al sector privat també l'hem de poder convidar —introduint abans un debat sobre responsabilitat social, laboral i ambiental que ara mateix no té— amb l'argument que el capitalisme de plataforma li està fent un forat, i que si no intenta construir un nou marc econòmic, també patirà. Ho estem veient ja amb el taxi, el comerç local, els autònoms, la petita i mitjana empresa, etc.

Aquesta concertació publicooperativa conté també cert risc de noves externalitzacions «progressistes»? Precisament aquesta ha estat la via a les zones històricament roges d'Itàlia com l'Emília Romanya per aprimar l'Administració.

Aquests riscos hi són i ens han de fer pensar. De fet, als anys 80, quan van créixer moltes cooperatives de serveis a les persones, va coincidir amb els anys d'aprimament de l'estat del benestar. Però cada cop està guanyant més consens en el cooperativisme en general i la XESC en particular la definició d'una economia plural, on l'objectiu estratègic és que s'impulsin grans espais de debat econòmic que incloguin també sector públic, com municipalitzacions de serveis bàsics com aigua i llum, empreses públiques, banca pública, sòl, proveïments, etc. No hem de batallar per les engrunes. El sector públic vol avançar? Doncs nacionalitzem el sòl, l'aigua, l'habitatge... Endavant! L'aliança publicooperativa és l'única sortida possible davant del capitalisme. Ara, també he de dir que aquest ha de ser un sector públic democratitzat, amb participació dels usuaris. Perquè el model no pot ser el de l'empresa vertical, com TMB [Transports Metropolitans de Barcelona] amb directius sense control i amb salaris estratosfèrics i opacs.

Quina és la situació ara mateix? Són realistes aquests objectius?

L'horitzó que s'està entreveient ara a Catalunya és que ja portem quatre anys de noves polítiques públiques en economia social i solidària que no s'havien fet mai, tant a la Generalitat, com a Barcelona, com a altres ajuntaments. S'està donant molt de suport i la diferència es nota. A diferència del País Valencià o Andalusia, a Catalunya no s'havia fet en vint anys pel neoliberalisme de CiU i això havia estancat molt el cooperativisme.

Potser han augmentat les partides pressupostàries per fomentar el cooperativisme, però també hi ha la sensació que hi ha dinàmiques que no canvien mai? O només és una sensació?

Aquest és el debat que estem plantejant. Una cosa és fer promoció de l'economia social, ajudar per tal que hi hagi més cooperatives, que està molt bé, però una altra cosa molt diferent és posar-se a fer altres polítiques econòmiques generals. I aquesta és la fase que volem entrar a discutir ara. Perquè si destines cinc o deu milions a promoure el cooperativisme però en canvi el model general està molt desregulat, al final estàs intentant buidar el mar amb una galleda.

Hi ha hagut un canvi de partits a les administracions, però hi ha hagut també un canvi en el cooperativisme?

Sí, un canvi molt gran. Si la relació històrica del cooperativisme català amb les administracions era: «dona'm suport», sigui econòmic, polític, reconeixement, etc., ara el que estem dient és: «volem ser un actor polític per plantejar un altre model». Volem parlar de temes generals i dialogar amb altres actors com els sindicats o les pimes i explicar que o bé fem un canvi de model en profunditat o bé ni sindicats, ni pimes ni cooperatives tindrem futur. I paral·lelament anem al Govern a parlar de sobirania econòmica, transició ecològica, relocalització industrial... Són tot de temes transversals, tant per al sector públic, com per al cooperatiu i el mercantil, imprescindibles per a una política que beneficiï l'economia en conjunt.

I quina resposta heu tingut?

El 2015 la XESC va plantejar un pla de catorze mesures per democratitzar l'economia local a l'Ajuntament de Barcelona i estem molt satisfets amb l'impacte. També és cert que fins ara hem debatut i interioritzat aquests temes dins del cooperativisme i ara toca treballar-los amb la resta d'actors, fer un pas endavant i obrir més espais de debat.

L'objectivació de la identitat europea en els tractats i en les declaracions de les institucions europees

Lluís Català Oltra

UNIVERSITAT D'ALACANT

lluís.catala@cloud.ua.es

ORCID. 0000-0001-9426-6640

Rebut: 25/07/2019

Acceptat: 16/07/2020

RESUM

En les últimes dècades els conceptes de «nació» i «identitat territorial» han patit una transformació en els àmbits polítics i acadèmics, amb un canvi de conceptes ètnic-culturals tradicionalment dominants a uns altres de caràcter políticocívic. Els primers tendeixen a definir la identitat a través d'elements objectius (llengua, història, territori, cultura, tradicions, etc.) mentre que els segons adopten un enfocament més subjectiu (bàsicament, «la voluntat de ser»). En aquest treball aprofundim en aquesta transformació en el cas de la identitat europea. Per a això, proposem un enfocament qualitatiu i evolutiu que utilitza textos promoguts per la UE (declaracions i tractats), en els quals la identitat juga un paper rellevant. Realitzem una anàlisi de contingut que selecciona aquells elements que han arribat a objectivar la identitat europea (i, com a contrast, mirem aquells elements que incideixen en la identitat dels Estats membres). Si bé identifiquem un avanç en la concepció políticocivil com a reflex de la tendència general, encara queden elements objectius d'orientació cultural en els textos del segle XXI. Això reflecteix la necessitat de presentar públicament una identitat en construcció com una cosa naturalitzada i com a part d'una realitat construïda a través dels temps. Per a Europa els conceptes amb major presència són «identitat europea» (més freqüent en informes i declaracions breus), «cultura europea» i «patrimoni comú europeu» (més comú en els tractats). Aquests conceptes, en un cert sentit, reflecteixen una realitat determinada.

Paraules clau: identitat europea, Unió Europea, nació, construcció europea.

ABSTRACT. *The objectification of European Identity in the treaties and in European institutions' declarations*

In recent decades the concepts of "nation" and "territorial identity" have undergone a transformation in terms of politics and academia, with a shift from traditionally dominant ethno-cultural concepts to others of a political-civic nature. The former tend to define identity through objective elements (language, history, territory, culture, traditions, etc.) while the latter take a more subjective approach (basically, 'the will to be'). In this paper, we delve into this transformation in the case of European identity. To this end, we propose a qualitative and evolutionary approach that uses texts promoted by the EU (declarations and treaties), in which identity plays a relevant role. We carry out a content analysis that singles out those elements that have come to objectify the European identity (and, as a contrast, we look at those elements bearing on the identity of the Member States). While we identify an advance in the political-civil conception as a reflection of the general trend, culturally-oriented objective elements still remain in 21st Century texts. This reflects the need to publicly present an identity in construction as something naturalised, and as part of a reality built through the ages. For Europe the concepts with greatest presence are "European identity" (more frequent in reports and brief declarations), "European culture" and "common European heritage" (more common in the treaties). These are concepts that, in some sense, reflect a given reality.

Keywords: European identity, European Union, nation, European construction.

SUMARI

Introducció. La identitat europea supranacional

- L'objectivació de la identitat europea
- El factor subjectiu: problemes de legitimitat

Metodologia

Resultats. Evolució dels factors objectius en els discursos d'identitat de les institucions europees

Balanç

Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Lluís Català Oltra. Universitat d'Alacant. Campus de Sant Vicent del Raspeig, s/n. 03690 Sant Vicent del Raspeig.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Català Oltra, Ll. (2021) L'objectivació de la identitat europea en els tractats i en les declaracions de les institucions europees. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 135(1), 127-143.

DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.135-1.6>

INTRODUCCIÓ. LA IDENTITAT EUROPEA SUPRANACIONAL

En les últimes dècades, el nacionalisme etnocultural s'ha desacreditat cada vegada més, mentre que al mateix temps els enfocaments d'identitat política i cívica han anat guanyant acceptació (veure Català, 2012: 325-336). La concepció de la identitat europea ha experimentat una transformació des d'enfocaments d'orientació culturalista (en els quals s'ha intentat objectivar la identitat comuna dels europeus) a formulacions que alguns diuen «republicanes» (però que, seguint la lògica del nacionalisme, podrien encaixar dins de l'àmbit cívico-polític), i fins i tot les que impliquen una renúncia parcial a l'objectiu de la identitat europea.¹ Aquest article, que adopta un enfocament qualitatiu des d'una perspectiva històrica, pretén revelar aquesta trans-

formació hipotètica i, al mateix temps, mostrar els obstacles per a crear una identitat europea, una de les prioritats «no econòmiques» de la UE en diferents moments. Això, al seu torn, permet concretar amb major precisió l'autodefinició de la identitat europea elaborada pels arquitectes del «Projecte Europeu» i que traça plans per a construir aquesta identitat.

Com a primer pas en el desenvolupament argumentari que seguirem, intentarem determinar en quina mesura es pot equiparar la identitat europea a una identitat nacional. Per a nosaltres, en la línia de combinar factors objectius i subjectius, com ja feren Hroch (1996) o Gellner (1983), la nació serà: (1) una comunitat amb un origen i història comunes (a vegades envoltats d'una necessària mística); (2) un territori d'adscripció; (3) una cultura compartida (incloent-hi elements que en alguns casos són determinants com l'idioma, els costums, les tradicions, els estils de vida, la religió, etc.), i que pot haver tingut l'experiència d'alguna mena de formació o institució política a la qual estan/estaven vinculats tots els membres, que, en qualsevol cas, reconeixen la comunitat com una evidència social basada en

¹ Els conceptes que tendeixen a objectivar la identitat són de caràcter etnocultural, mentre que els que es basen en elements subjectius són més de caràcter políticocívico (veure Català, 2012). Els conceptes políticocívics estan vinculats a trets adquirits, mentre que els conceptes etnoculturals estan més vinculats als innats (veure Westle, 2016), encara que aquesta última dicotomia no s'aborda en aquest article.

l'homogeneïtat interna que proporcionen els trets comuns (Català, 2012).

La identitat europea és la que es genera a partir de la supranació basada en el continent europeu i, com una identitat nacional, combina tant elements objectius, com a subjectius, encara que, a causa de l'escassa trajectòria com a realitat objectivada i reconscible pels seus ciutadans, genera en aquests una adhesió limitada (Català i Nieto, 2018).

L'objectivació de la identitat europea

En primer lloc, cal determinar si els factors objectius (la primera part de la definició citada anteriorment) tenen sentit en el cas de la identitat europea. Fa uns anys, Maryon McDonald (1999: 78; veure també Delanty, 2003; Innerarity, 2013) va destacar les dificultats d'aquest repte de la següent manera:

1. El *pack* «cultura-historia-poble-territori» que ha utilitzat tradicionalment el nacionalisme no és fàcilment transferible a Europa i, per tant, és complicat que resulte convincent.
2. Les nacions s'han anat construint progressivament, en alguns casos al llarg dels segles, permetent un major acomodament dels elements d'identificació. La curta vida de la UE denota artificialitat, la qual cosa fa que la construcció *ad hoc* siga encara més evident.
3. El *pack* del nacionalisme està vinculat a unes certes tradicions i creences que no es corresponen amb un temps actual de diversitat i de relativisme.
4. Aquest antic *pack*, en fi, assumeix que les identitats són monolítiques i que les cultures són homogènies; no obstant això, les identitats són contextuais, relacionals i canviants (cosa que s'està tornant cada vegada més clara).

Assumint en gran mesura aquestes raonables objeccions, considerem, com Popa (2016: 11), que estem parlant de dues identitats (l'europea-supranacional

i la nacional dels Estats membres) la interacció dels quals, ja siga competint o complementant-se, prescriu el seu abordatge en un mateix pla. La pugna hegemònica entre les elits europeistes i alguns dels Estats membres, aguditzada precisament a partir de l'intent de crear una Constitució europea en 2004 primer, i després, per la crisi financera, planteja aquesta necessitat en un moment en què el projecte europeu està sent desafiat de manera evident.

Ja hem assenyalat les dificultats per a precisar els factors que objectiven la identitat europea (Català i Nieto, 2018). En síntesi, a Europa li manca una història única i exclusiva, a més de precedents polítics clars que proporcionen un sentit compartit de pertinença europea; el territori està en constant canvi i debat; no existeix una identitat basada en una tradició cultural clarament definida; com a part d'això, no existeix un llenguatge únic que pugui facilitar el desenvolupament d'una cultura pública comuna i el cristianisme no funciona com a nucli clar i unificador; els símbols europeus estan pendents de consolidació; i finalment, no hi ha un «altre» reconscible per a tota Europa més enllà de les difuses delimitacions continentals.

No obstant això, les dificultats per a objectivar una identitat europea no són molt diferents de les que van afrontar els Estats nació en el passat (i fins i tot en l'actualitat), i s'han resolt a força d'obviar determinats fets, modificar-ne uns altres, explicar-los d'una manera determinada, emfatitzar els elements pertinents, etc. (Hobsbawm i Ranger, 1998). Per tant, amb totes les reserves necessàries, assumim que hi ha elements, més o menys difusos, que ajuden a objectivar Europa i la seua identitat.

El factor subjectiu: problemes de legitimitat

Les mateixes publicacions de la UE plantegen la Unió Europea com un projecte que, almenys en teoria, naix dels lloables objectius de previndre nous enfrontaments entre Estats i promoure la cooperació i la democràcia. No obstant això, l'entitat embrionària (Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer - CECA), i la praxi des de llavors, així com el marc legal des-

plegat fins hui, no poden ocultar la servitud de la UE envers els mercats, l'eixamplament dels quals i la creació de les millors condicions per al gran capital europeu han sigut els motors del desenvolupament jurídic-institucional continental (Etxezarreta, 2008: 123; Balanyà et ál., 2002). Paral·lelament, tampoc es pot subestimar el component de pugna ideològica amb el model polític que representava l'URSS.

No obstant això, després de l'excessiu èmfasi inicial en el vessant econòmic, en l'impuls al mercat únic i a la lliure circulació de mercaderies (i més tard també de persones), es va sentir la necessitat d'acostar la UE a la ciutadania, era pertinent la creació d'un embolcall de legitimació democràtica que havia de servir per a atraure adhesions a la idea d'Europa i aproximar-la a les seues intencions originals. Aquesta necessitat va créixer a mesura que la UE s'expandia, les enquestes van confirmar el descontentament dels europeus amb aquest projecte (Fligstein, 2009) i anava circulant l'estigma de l'«Europa dels mercaders», que no va poder mitigar el Tractat de Maastricht. De fet, per a explicar la primacia d'una lògica liberal de funcionament recolzada en l'economia, la burocràcia i la llei, Přibáň (2009: 45-46; veure també Hernández i Ramiro, 2016) introdueix una espècie d'oxímoron: la «política de despolitització», que en realitat és una actualització del lema il·lustrat «tot per al poble, però sense el poble». S'ha pretés neutralitzar els conflictes polítics a través de l'entramat legal i un nivell acceptable de benestar econòmic, però escàs desenvolupament democràtic de les institucions europees.

Per tant, la idea d'Europa o de la supranació europea com a entitat generadora d'una identitat territorial amb destacables sentiments d'adhesió està encara lluny de cristal·litzar, com hem apuntat en un altre treball (Català i Nieto, 2018: 28-37). La identitat continua sent un supòsit, perquè el fet de «ser europeu queda sense identificar» de manera precisa (Friese, 2004: 110), almenys de moment. A més, continua prevalent l'òptica nacional de cadascun dels Estats membres i no hi ha un foment decidit a la idea d'una «supranació» europea. S'insisteix en

la promoció dels valors democràtics, la bondat de la cooperació i la història «comuna», però sense qüestionar la primacia de les identitats nacionals. Això es reflecteix en les dificultats per a aprovar el Tractat de Lisboa: un tractat que hauria d'haver significat un pas endavant per a la Unió però que en canvi és més recordat per la reeixida oposició d'alguns dels seus membres (amb la culminació del Brexit) que per la seua transcendència i projecció a futur.

METODOLOGIA

Prenent com a punt de partida la Comunitat Europea del Carbó i de l'Acer (1951), les institucions europees han elaborat un gran nombre de documents oficials. Lògicament, ens interessen aquells que puguen reflectir la forma en què aquestes institucions projecten la identitat europea. A partir de les aportacions de diversos autors (Clerc, 2014; Guth i Nelsen, 2014; Bekemans, 2012; Innerarity i Acha, 2010; Moes, 2008) i una exploració prèvia, entenem que, entre els documents d'una certa rellevància, aquells que poden mostrar millor l'evolució de posicions polítiques oficials en relació a la identitat europea són el Tractat de París (1951), la Declaració sobre la identitat europea (1973), l'Informe Tindemans (1975), l'Informe del Comité Adonnino (1985), el Tractat de la Unió Europea-Maastricht (1992), la Declaració de Laeken (2001), el Tractat pel qual s'estableix una Constitució per a Europa (2004) i el Tractat de Lisboa (2007).

Es van explorar altres documents, inclòs el Tractat constitutiu de la Comunitat Europea de Defensa (1952), que no modificà les disposicions del Tractat de París i no entrà en vigor; els Tractats de Roma (1957) pels quals es constituïen les Comunitats Europees; el Tractat de Fusió o de Brussel·les (1965), que va sorgir per a aglutinar les diferents comunitats europees; l'Acta Única Europea (1986), que marca el començament d'una Europa sense fronteres però que és principalment de caràcter econòmic; el Tractat d'Amsterdam (1997), que no suposa un canvi fonamental respecte a Maastricht i implica

sobretot ampliacions relacionades amb la justícia i la seguretat; o el Tractat de Niça (2001), que tampoc modifica a penes el Tractat de Maastricht i va servir per a preparar el camí per a la gran ampliació a l'est. Una anàlisi de contingut inicial d'aquests últims textos va revelar que no hi són presents conceptes clau relacionats amb la identitat (en la majoria dels casos perquè els documents se centren principalment en qüestions econòmiques).

Aquest no és el cas dels tractats finalment inclosos (París, Maastricht, Constitucional i Lisboa), ja que, si bé van ser bastant generalistes, també han inclòs creixentment (amb l'avanç del procés d'integració) elements que feien referència a la identitat europea. El cas és diferent per als altres quatre documents revisats: són més breus i corresponen a declaracions i informes ordenats per la Comissió Europea en diferents etapes (sobretot durant el període 1973-1985), fruit de la preocupació per oferir una imatge de la construcció europea menys lligada a l'economia i que començara a connectar amb uns ciutadans que ja en les primeres enquestes es mostraven majoritàriament indiferents a una Europa poc present en les seues vides (Fligstein, 2009). Aquests textos contenen una major proporció de conceptes relacionats amb la identitat i, lògicament, més encara en el cas de la monogràfica Declaració sobre la identitat europea. En qualsevol cas, no necessitem homogeneïtat en el volum de paraules ni en la naturalesa dels textos, atés que el nostre objectiu no és determinar quin conté més referències a la identitat europea, sinó més aviat observar l'evolució de la conceptualització de la identitat europea.

Per a l'anàlisi d'aquests textos s'han seleccionat diferents lexemes que, a partir de la bibliografia consultada i de l'anàlisi semiòtica, entenem que poden representar l'objectivació de la identitat europea: civilització, cultura, identitat, herència, religió, cristiandat, història, ètnia, tradició, destí, símbol, societat i realitat (es van buscar aquests termes i les seues arrels lèxiques). Evidentment, els lexemes que es refereixen explícitament a Europa o la UE són part de la nostra anàlisi (els textos de la UE alternen tots

dos vocables. Veure Taula 1). Això s'ha contrastat en els fragments textuais on els lexemes han aparegut (per exemple, herència cultural d'Europa, símbols de la UE, societat europea, tradició religiosa dels europeus, etc.). Al mateix temps, aquests conceptes s'han rastrejat en els textos per als Estats membres o realitats territorials diferents a Europa (Taula 2) perquè servisquen de contrast. Mitjançant l'aplicació de codificació del programari d'anàlisi qualitativa *Atlas.ti*, es van localitzar les arrels dels vocables en els textos. Posteriorment es va comprovar que el significat era l'adequat, ja siga per a l'objectivació d'Europa o per a la dels Estats membres. Després d'aquest sedàs de significat, es van construir taules de freqüència que permeten l'anàlisi de contingut.

Com reporten Hopkins i King (2010) o Gattermann, Högenauer i Huff (2016), és habitual i pertinent l'anàlisi textual de documents governamentals com a forma d'aproximació a les polítiques i fins i tot la ideologia dels qui dirigeixen les institucions. No obstant això, ha sigut poc freqüent treballar textos dels organismes oficials europeus (veure, per exemple, Wisniewski, 2013; o Waldschmidt, 2009), i és encara més infreqüent treballar amb els tractats i declaracions que hem seleccionat. El nostre enfocament és, per tant, nou, i ens permet arribar al nucli de les polítiques identitàries oficials de la UE per a delimitar les vies per les quals discorre en el marc de la dicotomia objectiu-subjectiu.

RESULTATS. EVOLUCIÓ DELS FACTORS OBJECTIUS EN ELS DISCURSOS D'IDENTITAT DE LES INSTITUCIONS EUROPEES

Seguint amb allò que s'ha exposat, aquest treball analitza l'evolució dels elements objectius en el discurs oficial de les institucions europees i, en última instància, comprova la seua vigència en els documents d'aquest mil·lenni. De l'anàlisi de contingut sorgeixen les taules de freqüències següents:

Taula 1 Presència de conceptes que objectiven Europa o la UE en una selecció de documents oficials de les institucions europees

Document	Paraules (milers)	Civilitzat-	Cultur-	Identi-	Herit-	Religio-	Histor-	Symbol-	Destiny	Societ-	Realit-	TOTAL	Conceptes / paraula
TP	20	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0,50
DEI	3	2	0	7	1	0	1	0	0	1	0	12	45,80
TR	16	1	1	7	3	0	1	0	6	5	1	25	16,11
ACR	7	0	2	2	0	0	0	1	0	0	0	5	7,19
TEU	104	0	3	1	2	0	1	0	0	0	0	7	0,67
LD	5	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	2	4,40
TCE	155a	0	5	0	5	1	1	1	1	1	0	15	0,97
TL	158	0	2	0	2	1	0	2	0	1	0	8	0,50
TOTAL		3	13	17	13	2	5	4	8	8	2	75	

(a) Sense considerar les declaracions de l'Acta Final, que impliquen esmenes i modificacions del Tractat original.

Llegenda: TP = Tractat de París (1951), DEI = Declaració sobre la identitat europea (1973), TR = Informe Tindemans (1975), ACR = Informe del Comitè Adonnino (1985), TEU = Tractat de la UE (1992), LD = Declaració de Laeken (2001), TCE = Tractat pel qual s'estableix una Constitució per a Europa (2004), TL = Tractat de Lisboa (2007).

Font: elaboració pròpia.

Taula 2 Presència de conceptes que objectiven els Estats membres de la UE o es refereixen a realitats territorials diferents de la UE en una selecció de documents oficials de les institucions europees

	Paraules (milers)	Civilitzat-	Cultur-	Identi-	Herit-	Religio-	Histor-	Tradit-	Societ-	Realit-	Ethn-	TOTAL	Con-ceptes / paraula
TP	20	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,50
DEI	3	0	3	1	1	0	2	0	0	0	0	7	26,72
TR	16	1	3	0	0	0	0	1	0	0	0	5	3,22
ACR	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
TEU	104	0	3	4	0	0	1	2	0	0	0	10	0,96
LD	5	0	1	1	0	-1	1	2	0	0	-1	8	17,58
TCE	155a	2	15	3	1	1	1	10	1	1	0	35	2,26
TL	158	0	4	1	0	0	0	8	0	1	0	14	0,88
Totals		4	29	10	2	2	5	23	1	2	1	80	

(a) Sense considerar les declaracions de l'Acta Final, que impliquen esmenes i modificacions del Tractat original.

Llegenda: TP = Tractat de París (1951), DEI = Declaració sobre la identitat europea (1973), TR = Informe Tindemans (1975), ACR = Informe del Comitè Adonnino (1985), TEU = Tractat de la UE (1992), LD = Declaració de Laeken (2001), TCE = Tractat pel qual s'estableix una Constitució per a Europa (2004), TL = Tractat de Lisboa (2007).

Nota: els valors negatius indiquen conceptes utilitzats amb una càrrega negativa, oposats al projecte de la UE.

Font: elaboració pròpia.

En termes absoluts, l'Informe Tindemans (TR), el Tractat Constitucional (TCE) i la Declaració sobre la Identitat Europea (DEI) són els textos en els quals aquests conceptes tenen més presència per a la objectivació d'Europa. En el cas de l'objectivació dels Estats membres, destaca clarament el TCE, seguida dels tractats de Lisboa (TL) i de la Unió Europea (TEU). Els resultats són una mica diferents si es relativitzen en funció del total de paraules i, d'aquesta manera, passen a sobreixir els textos curts amb un alt pes d'aspectes identitaris, molt per damunt la DEI, però també el TR i l'Informe del Comitè Adonnino (CAR) en el cas d'Europa, i la DEI i la Declaració de Laeken (LD) per als Estats membres.

En el conjunt dels textos, per a Europa els conceptes que major presència tenen són «identitat europea» (més freqüent en els informes i declaracions breus), «cultura europea» i «herència comuna europea» (amb més presència en els tractats); mentrestant, per als Estats membres, destaquen molt per damunt de la resta «cultura» i «tradició dels Estats membres», en molts casos citats conjuntament per a subratllar que cal respectar la diversitat característica de la UE. «Tradició» no apareix com a concepte per a objectivar Europa, però ja hem comprovat que és molt freqüent per a objectivar els Estats membres, de la mateixa manera que «herència» o «destí» a penes són utilitzats per a objectivar els Estats membres, però la Comissió recorre sovint a ells quan es tracta de la identitat europea. Globalment, s'han localitzat 75 presències de conceptes que objectiven Europa i 80 que objectiven sobretot els Estats membres, com a reflex del delicat equilibri que la Comissió Europea intenta mantindre i que va tindre el seu moment de major tensió en la redacció del text constitucional de 2004 (posteriorment rebutjat per països que van considerar que s'havia anat massa lluny en el desenvolupament competencial d'una carta magna europea que, a més, consagrava determinats símbols a l'estil dels que exhibeixen els Estats nació).

A partir de la identificació i quantificació de la presència d'aquests conceptes mitjançant anàlisis de contingut, ens plantegem una aproximació qualita-

tiva i evolutiva dels documents per a determinar fins a quin punt es mantenen elements que objectiven Europa com a entitat supranacional.

La idea d'Europa i d'una unió entre pobles per a preservar la pau i col·laborar en el progrés prové de la Il·lustració, i específicament amb els treballs de Kant i Rousseau i després amb el encunyament del terme «Estats Units d'Europa» per part de Victor Hugo (Granja i Charpenel, 2014; Clerc, 2014: 10). En contra dels desitjos dels seus precursors, la idea d'un federalisme europeu en la línia del que ja s'havia format a Amèrica del Nord, xocava amb la formació i assentament d'un món de nacions (Estat), que tindria la seua versió més definida en la primera meitat del segle XX (Hobsbawm, 1992: 85-152). Però en aquell moment i encara que fora en un segon pla, l'europeïsm ja buscava obrir-se pas davant l'Estat nació.

És a partir de la reconstrucció que va succeir a la Segona Guerra Mundial quan es tornen a explorar aquestes vies. Com a teló de fons, els desitjos de pau i reconciliació, però també la necessitat del capital (senyaladament l'estatunidenc) de donar forma a un mercat estable en el vell continent, que afegia, al seu torn, la pugna ideològica amb el bloc comunista de la part oriental.

Un dels personatges amb més protagonisme en la contesa mundial, Winston Churchill, és dels primers a insistir en la necessitat de cooperació i d'encaminar els Estats europeus cap a una espècie de federació. D'un discurs que dona en aquesta línia en la Universitat de Zuric (1946), cal destacar també la concepció essencialista i supremacista que té d'Europa: «...és el bressol de totes les races originàries del món. És el bressol de la fe i l'ètica cristianes. És l'origen de quasi totes les cultures, arts, filosofies i ciències» (Popa, 2016: 13). Malgrat la presència d'aquests elements que ell entén com a objectius, invoca un «acte de fe» col·lectiu («en el que hi participen conscientment milions de famílies que parlen moltes llengües»; Popa, 2016: 14) per a donar lloc a les institucions i la identitat europea, com a mesura per a previndre noves catàstrofes.

Això és el que impulsen actors com el ministre d'afers exteriors francès d'ascendència alemanya Robert Schuman, però inicialment de manera gradual i amb objectius de tipus econòmic, sense espai per a la creació d'una comunitat política. De tota manera, en el preàmbul del Tractat de París (1951), que va establir la Comunitat Econòmica del Carbó i de l'Acer, s'avança que la persecució d'interessos econòmics podia suposar «la base per a una comunitat més àmplia i profunda», idea sobre la qual s'insisteix també en els Tractats de Roma, constitutius de la Comunitat Econòmica Europea-CEE (Bekemans, 2012). En aquest primer text es parla d'un «destí comú» que han de perseguir les institucions polítiques europees, però tampoc hi ha moltes més referències per a objectivar Europa. Es parla de «civilització» però amb un caràcter més universal, considerant allò que la construcció europea podria aportar al conjunt de la humanitat.

En el pla agencial, és convenient puntualitzar que en els moments inicials, la integració europea és un projecte de la democràcia cristiana catòlica² secundat fins i tot pel Vaticà. Els líders protestants, en canvi, van mostrar des de l'inici reticències de base nacional, continuant la tradició d'enfrontament al projecte «universalista» de la jerarquia catòlica que donà peu a les diferents branques amb vincles palesament nacionals (anglicans, luterans, calvinistes...). La variable religiosa ha tingut després, des de les primeres enquestes d'opinió d'abast europeu fins als nostres dies, una capacitat explicativa rellevant respecte al nivell d'adhesió ciutadana al projecte europeu: els individus catòlics (i més encara els practicants) han sigut els que més suport han donat a la integració europea, enfront de protestants o agnòstics (i en general amb el major rebuig registrat pels protestants l'església dels quals està nacionalment formada). Només els catòlics conservadors dels països de l'est recentment adherits i en alguns moments Irlanda escapen a aquesta tendència (Guth i Nelsen, 2014: 1-3).

Ja des del començament de la CEE es feia referència en declaracions i diferents documents a una «herència cultural comuna», que havia de sumar-se als valors democràtics compartits. S'adopten, doncs, «els mecanismes utilitzats tradicionalment pels Estats per a crear aquesta consciència d'identitat compartida, com pot ser la hipostatització d'una herència, una història i una cultura comuna o una certa visió etnocentrista de la pròpia cultura» (Innerarity i Acha, 2010: 73-74). Segons Keating (2009: 141; citat en Innerarity i Acha, 2010: 74), en aquesta etapa es poden identificar indicis de la cerca d'una «nació europea», però no es parla de «ciutadania europea» (Máraczi i Versteegh, 2010: 165), no opera una concepció cívica de la nació sinó, com hem avançat, més aviat «cultural». Malgrat aquesta opinió, que comparteixen diferents autors, potser sobre la base de la manera d'entendre la identitat en aquella època (els fragments de Churchill en són un bon exemple), els textos inicials de les institucions europees no reflecteixen de manera clara aquesta concepció, perquè la políticocívica també té un pes notable.

En els setanta, quan s'estava produint la primera expansió (Dinamarca i el Regne Unit), «la identificació dels ciutadans amb Europa, com a base de la seua legitimitat» comença a ser una preocupació (Innerarity i Acha, 2010: 74). Això té un reflex molt explícit en la Declaració sobre la identitat europea (Comissió Europea, 1973), en la qual s'incorpora aquest concepte, sobre la base d'«una herència comuna i uns valors polítics compartits» i a fi de reforçar la cohesió interna i assegurar la viabilitat del projecte europeu. Són elements que ja es volen integrar al sistema educatiu dels països membres, buscant establir vincles afectius i, en síntesi, una comunitat culturalment definida (Innerarity i Acha, 2010: 74; Clerc, 2014: 8; Guth i Nelsen, 2014: 5). Els elements cívics són presents en els trajectes educatius, però potser encara subordinats als històrics i culturals.

De tota manera, quan es redacta la Declaració sobre la identitat europea (DIE) tenim una CEE encara en bolquers, amb ressorts polítics molt limitats i

² Els que es consideren pares fundadors del que hui és la UE (Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi, Jean Monnet i Robert Schuman) eren democratacristians i devots catòlics.

la primàcia evident de l'Estat nació (si no haguera sigut d'aquesta manera, el Regne Unit ni s'haguera plantejat incorporar-s'hi). Això implica que la prudència domina en aquesta Declaració, d'aquí ve que sí que es parle repetides vegades d'una «varietat de cultures» en el marc d'una «civilització europea comuna», però que es destaque, per damunt de tot, la preservació de «valors jurídics i polítics» i la salvaguarda de «principis» com la democràcia representativa, l'Estat de dret, la justícia social o els drets humans, que han de ser la base per a conformar la identitat europea. També es confia que les institucions i polítiques comunes vagen calant en la ciutadania per a formar «part integrant de la identitat europea». Per tant, estem davant una arquitectura identitària que combina les perspectives etnocultural i políticocívica, en la qual no hi ha objeccions a l'hora d'emprar conceptes com «civilització europea», però en la qual es té clar que la construcció políticoinstitucional present i futura ha de ser la part més rellevant de la identitat europea futura. Així, es diu explícitament que

[...] definir la identitat europea implica: revisar l'herència, interessos i obligacions comunes dels Nou, així com el grau d'unitat assolit fins ara dins de la Comunitat; avaluar fins a quin punt els Nou actuen junts en relació a la resta del món i les responsabilitats que se'n deriven; i prendre en consideració la naturalesa dinàmica de la unificació europea.

Per tant, es combina allò històric-cultural (herència) amb allò políticocívic (interessos i obligacions, procés de construcció), a més d'incloure una referència a la dinàmica alteritat-ipseïtat (món-Europa), que és essencial en la conformació de qualsevol identitat (encara que en altres paràgrafs es parla, per exemple, de l'herència compartida amb els Estats Units, en una ampliació atlantista del focus civilitzatori).

Aquella declaració va ser un dels punts de partida del desenvolupament polític de la CEE, i un any més tard, en la cimera de París, entre altres avanços, es fan els passos per a l'elecció mitjançant sufragi del

Parlament europeu, que es faria efectiva en 1979 i enfortiria el bagatge simbòlic de les Comunitats Europees. Es donava, per tant, l'impuls primitiu a la «Europa dels ciutadans», que havia d'activar el sentiment de pertinença a la comunitat compartida.

També és de gran importància l'Informe Tindemans (1975), encapçalat per un altre democratacristià, com a gran part de les iniciatives de les primeres dècades de la integració europea (Guth i Nelsen, 2014: 5), que és potser l'antecedent més visible de la Unió Europea fins als moments previs a Maastricht. Tindemans proposa una «Europa dels ciutadans» que incloga l'eliminació de fronteres, unificació de passaports, un espai educatiu comú, l'enfortiment del parlament europeu, la unió monetària, etc. També és un text on hi ha una presència important d'elements objectius. Per exemple, igual que en la DIE, es dona per feta una civilització europea (encara que també s'apunte que forma part d'una civilització més àmplia) o l'existència d'una herència comuna a tots els europeus (que són valors, cultura, una manera d'entendre el món, etc.); així mateix, la identitat europea s'expressa en diversos fragments com una realitat factual, tant per als no europeus com per als propis europeus (realitat que necessita, no obstant això, ser reforçada tant internament com exteriorment). D'altra banda, tot i que s'al·ludeix a una «història de la unificació d'Europa», es considera que aquesta entrava en aquell moment en la seua fase clau i, per tant, era una història bàsicament per construir. Aquest informe destaca, finalment, per assumir insistentment un «destí comú dels europeus» (un destí que, com la identitat, ha d'estar apuntalat per la voluntat dels dirigents i els ciutadans europeus), una «societat europea» (que existeix, però també s'ha de construir en la línia que marquen «els nostres valors») i fins i tot una «realitat europea», per a, de manera agregada, acabar confluint en el que podem entendre com la més evident objectivació multiconceptual de la hipotètica «supranació» europea fins hui.

En 1984, en el cim de Fontainebleau, a més de les mesures econòmiques, la CEE va decidir que calia

aprofundir en l'acostament al ciutadà i en la creació/consolidació d'una identitat europea. Per a això es va crear el Comité Adonnino, que seria l'impuls primitiu a l'Europa dels ciutadans i l'informe dels quals parlava explícitament d'«enfortir la imatge i la identitat de la Comunitat» (Adonnino, 2014: 19). Aquell comitè va ser el precursor de la bandera, l'himne i el dia d'Europa, elements que suposen la imitació del repertori simbòlic dels Estats nacionals. També es posava èmfasi en la necessitat d'intensificar els contactes transfronterers a diferents nivells (comerç, treball, educació, investigació, cultura...), a progressar en l'aprenentatge de llengües, i un altre tipus de mesures que havien d'ajudar a la construcció del «nosaltres» europeu (Adonnino, 1985; Guth i Nelsen, 2014: 5).

Malgrat aquesta preocupació pel ciutadà i de com d'avançada era la proposta Adonnino per a aquell moment històric, en realitat es va plantejar la creació d'una identitat des de dalt i de manera centralitzada (tot i que convé subratllar que el debat sobre la participació i la legitimitat de les institucions estava lluny d'assolir la intensitat actual).

D'altra banda, en 1988 el Consell d'Europa decideix que els sistemes educatius dels països havien d'adoptar una perspectiva europea per a anar fomentant la idea d'una història i una herència cultural comunes. S'arriben a editar llibres com el de Duroselle (1990), *Europe: a history of its peoples* (Londres: Viking), que parla d'una història del poble europeu de més de 5.000 anys (Karlsson, 1999: 65). De tota manera, aquesta perspectiva civilizadora continental venia adoptant-se des d'un temps després de la Segona Guerra Mundial, quan, per exemple, les guerres d'«independència» de gals o germànics «van cedir el seu lloc a la romanització presentada com un procés d'integració europeu i base d'una civilització i cultura comunes» (López Facal, 2010: 13). En general es van desdibuixant les explicacions de la història marcadament nacionals en els llibres de text escolars i va prenent cos un relat comú europeu que té la seua base en la tradició grecoromana, el cristianisme i el sistema feudal de l'Edat Mitjana,

el Renaixement, la Il·lustració, la revolució industrial i les revolucions liberals. Aquesta perspectiva integradora, que havia de contribuir a la prevenció dels conflictes entre Estats europeus, va imposar, com a contrapartida, una visió eurocentrista en la qual s'afirma un *nosaltres* enfront d'un *altres* asiàtic o africà, que a vegades és invisibilitzat i en altres explicat com a antagonista, d'una manera similar a com l'havien fet anteriorment els desenvolupaments curriculars en clau nacionalista (López Facal, 2010: 14 i 23).

L'inici dels anys noranta, amb la signatura del Tractat de Maastricht com a fita més important (encara que també amb la recent caiguda del Mur de Berlín i la possibilitat d'ampliació cap a l'est), seria un punt d'inflexió en l'aposta per una identitat europea (Moes, 2008: 3). Ja s'estan fent alguns passos per a una unió política i augmenta la preocupació i la investigació sobre la identitat europea, encara que comencen a generalitzar-se aproximacions amb una concepció més instrumental (ciudadana, políticocívica), si es vol, «postnacional», com apunten Innerarity i Acha (2010: 74).

En el Tractat de la Unió Europea (Comissió Europea, 1992), s'avança que la nova institució es funda en els principis de la «llibertat, democràcia, respecte als drets humans i llibertats fonamentals, i la primacia de la llei» (article 6) i es delimita l'estatus legal de la ciutadania europea, que posseeixen els individus de qualsevol dels Estats membres. S'entén com un pas ferm per a incrementar el sentiment de pertinença a partir de fer efectius els valors democràtics, i com un instrument per a potenciar la dimensió interna de l'europeïtat, no únicament la que distingeix la UE de la resta del món. Al marge de l'èxit real en la consecució d'aquests propòsits i encara que aquesta visió políticocívica és la dominant, els treballs per a la redacció del text van evidenciar que una part de l'arc polític entén com a fonamental la tradició cristiana, entre altres elements culturals i, per tant, el model «comunitari» (Bekemans, 2012; Tsaliki, 2007: 159) i la seua visió cultural encara tenien una importància no menyspreable.

La seua insistència es va saldar amb referències a «una herència cultural comuna» o a una «herència cultural de significació europea» que, no obstant això, hauria de ser compatible amb les tradicions culturals dels països membres. També s'assumeix l'existència d'una història dels pobles d'Europa, la que des del 1988 ha de ser contada en els llibres de text en un sentit unitari. Així mateix, hi ha una referència explícita a la identitat europea, però no tant en termes del que Recchi i Salamonska (2014: 512) anomenen «pertinença», sinó més aviat una identitat com a diferència i contrast amb altres territoris en el context internacional. Aquesta idea va més enllà amb l'aclariment que segueix a la referència: «la Unió [ha d'] afirmar la seua identitat en l'escena internacional, en particular a través de la implementació d'una política exterior i de seguretat comunes, incloent el marc eventual d'una política comuna de defensa», i fins i tot amb diferents al·lusions a una «identitat europea de seguretat i defensa». Això i la definició restrictiva de ciutadania és el que ha portat a alguns autors a sentenciar que el TUE «estableix més una base unitària per a l'exclusió, que un conjunt coherent de criteris per a la inclusió» (Tsaliki, 2007: 168), sobre com distingir-nos de la resta del món més que la manera de posar els fonaments perquè les persones confluisquen en l'espai europeu.

D'altra banda, i al marge dels textos objecte d'estudi, a meitat dels noranta sorgeixen diferents documents molt centrats en la identitat europea que van alimentar el debat conceptual i van tornar a evidenciar que els elements objectius de base cultural continuaven tenint un lloc en la definició de què són els europeus. El primer d'ells és la Carta de la identitat europea (1995), preparat pel lobby dels federalistes europeus a instàncies de l'expresident de la República Txeca, Vaclav Havel, i que, per exemple, entén Europa com una «comunitat de destí», els valors de la qual s'han construït «sobre arrels històriques situades en l'Antiguitat clàssica i la cristiandat, [...] desenvolupades en el Renaixement, el moviment humanista i la Il·lustració», encara que el tipus d'identitat que es planteja ulteriorment està més prop d'una concepció políticocívica.

Un any més tard, la UE celebra una trobada monogràfica sobre la identitat europea a Coïmbra (Jansen, 1999) on també es combinen concepcions de la identitat de tipus cultural i políticocívic. Un exemple de la primera és la que ofereix l'historiador luxemburgués Gilbert Trausch (1999: 26), qui, des de posicions que podríem categoritzar com *perennialistes* (Smith, 2005), afirmava que les elits europees han reconegut aquesta identitat des de l'Edat Mitjana, encara que s'hagen produït conflictes bèl·lics entre països fins al 1945. Però en aquesta trobada també es parla de «patriotisme constitucional europeu» (Eriksson, 1999: 66) i d'un sentit cívic, en la línia dels temps que van seguir a la caiguda del Mur de Berlín i els seus conflictes de caire ètnic, sense abandonar la idea d'un «nosaltres» constituït oposadament a un «altres» amb interessos en competència (els EUA, Rússia, la Xina, etc.).

Abans del nou mil·lenni, també hem de destacar l'aparició del llibre *In from the margins* (ETCD, 1997), editat pel Consell d'Europa i que se centra monogràficament en la importància de la cultura per al desenvolupament i per a la formació d'un sistema simbòlic de significació. Com apunta Tsaliki (2007: 160), també subjau en aquest escrit la necessitat de definir la identitat europea sobre la base d'una herència cultural i, en un futur, a partir d'«una cultura de masses comuna disseminada a través d'un espai europeu integrat de mitjans de comunicació». Es proclama i es posa en valor la diversitat d'Europa, però també se subratlla la seua unitat i especificitat com a impulsora inicial dels valors democràtics.

Tornant als textos objecte d'anàlisi, la Declaració Laeken (2001) és un altre dels rellevants per a entendre la posició oficial de la UE quant a la identitat europea. Signada pel Consell Europeu de Laeken (Bèlgica), va establir les bases per a la Convenció sobre el futur d'Europa posterior (2002-2003), que al seu torn estava encarregada de redactar l'esborrany de la Constitució Europea. En realitat, no destaca pel reforç de la identitat europea enfront de la dels Estats membres, sinó tot el contrari: tal vegada en una mostra de les prevencions que després van entrar en

joc per a curtcircuitar la Constitució. Es pot apreciar en un dels fragments que millor resumeixen aquest plantejament des d'una òptica marcadament liberal:

En altres paraules, allò que els ciutadans entenen [esperen] és l'obertura a noves oportunitats, no la imposició de més tràmits burocràtics. [...] Millors respostes a assumptes pràctics i no un Superestat europeu o institucions europees persuadint-los sobre cada xicotet aspecte de la seua vida.

En qualsevol cas, com altres textos anteriorment, també se subratlla l'herència comuna dels europeus, però en aquest cas emfatitzant i posant en valor la història del pensament liberal («Europa, el continent dels valors humans, la Carta Magna, la Carta de Drets, la Revolució francesa i la caiguda del Mur de Berlín...»).

Aquesta herència comuna, que culmina en els valors democràtics, és el bagatge identitari que el projecte europeu oposa a les anomenades «forces opositores», entre les quals destaquen el «fanatisme religiós» i el «nacionalisme ètnic». Per tant, es contraposa explícitament allò políticocívic (positiu) a allò etnocultural (negatiu). La Declaració Laeken conclou proclamant la necessitat d'un aprofundiment democràtic (encara que no es va esbossar res molt més allà d'una reforma de l'actual modalitat delegacionista) i fent públic el mandat d'una Convenció amb l'expresident francès Giscard d'Estaing al capdavant.

Aquesta nova fita, la Convenció sobre el Futur d'Europa (2003), va desenvolupar els treballs previs al Tractat Constitucional i va apuntar a l'increment en el nivell de participació dels ciutadans europeus en el procés de presa de decisions. El rebuig a la Constitució Europea (2005) d'holandesos i francesos (entre altres), va obligar a una revisió que va culminar en el Tractat de Lisboa. Aquest últim, no obstant això, ha seguit la mateixa línia que la Convenció pel que fa a reforçar formalment el paper dels ciutadans, especialment a través de les «iniciatives ciutadanes» (article 11.4) (Bekemans, 2012).

Quant a l'anàlisi de contingut, el Tractat de Lisboa és similar a la Constitució Europea, perquè el primer sorgeix del braser de la segona i, per tant, el nombre total de paraules és similar i se situen com els textos de major volum, precisament pel seu caràcter omnímode. És lògic, per tant, que els lexemes analitzats tinguen una presència relativa menor, però en termes absoluts sí que permeten una anàlisi detallada. En l'associació a la identitat europea o a Europa, destaquen especialment, com en altres documents, la cultura i herència comunes, fins i tot exposades de manera combinada per a reforçar la base objectiva sobre la qual ha d'alçar-se l'edifici europeu («herència cultural comuna», «herència cultural de significació europea» com ja s'apuntava en el TEU). En la mateixa línia, la cultura s'associa també a la història («història i cultura dels europeus»). Molt significatiu ens sembla com arriba a adjectivar-se l'herència en la part II del Tractat Constitucional (TCE), referida a la Carta dels Drets Fonamentals, ja que es parla d'una «herència espiritual i moral» de la qual «n'és conscient la Unió», i que és la que exerceix del marc històric per al desenvolupament present i futur dels valors universals i democràtics de la UE. Fins i tot, més precisament, en el preàmbul parla de la «herència cultural, religiosa i humanista» que antecedeix aquests valors, en la qual és única referència explícita a la religió tant del TCE com del Tractat de Lisboa (TL) (encara que, mantenint el criteri del Tractat de Maastricht, s'obvia l'al·lusió directa al cristianisme).

Però, en el propòsit de detectar l'objectivació de la identitat europea, el TCE destaca de manera especial per la introducció explícita del camp simbòlic. En concret, el seu article I-8 sentència que els símbols de la UE són: la bandera amb el fons blau i les dotze estrelles grogues, l'himne basat en l'*Oda a l'Alegria* de la Novena simfonia de Beethoven, el lema «Unitat en la diversitat», l'euro (i els seus elements arquitectònics impresos, anònims però recognoscibles en el marc de la cultura europea), i el 9 de maig com a Dia d'Europa. Aquesta és precisament una de les principals modificacions entre el TCE i el TL, ja que va ser eliminat del text final del TL i només

inclòs com una declaració dels setze països que accepten el «sentit de comunitat» que hi ha darrere d'aquests símbols. Els altres dotze (bàsicament els països escandinaus i bàltics, i les illes britàniques, a més de Croàcia, França, Països Baixos, Polònia i la República Txeca) van assentar part del seu rebuig al text constitucional en la introducció d'aquests símbols, que podien erosionar la seua integritat nacional. Per tant, s'identificava en aquest cas, de l'una o l'altra manera, la tensió identitària entre el nou ens supranacional i els Estats nació: els passos per a reforçar la identitat europea en el pla aparentment trivial del simbòlic es veuen com una amenaça des d'algunes elits nacionals (encara que això també es manifesta en l'opinió pública de determinats països; veure Fligstein et ál., 2012).

Al costat d'aquesta alteració notòria, la presència d'expressions i lexemes que objectiven la identitat europea queda una miqueta rebaixada en el TL, però es continua parlant de l'«herència cultural, religiosa i humanista d'Europa» o fins i tot de la UE com «una societat», terme que havia desaparegut des que fora usat intensament en 1975 en l'Informe Tindeman. Per contra, el cicle que obri la Declaració Laeken i culmina en el Tractat de Lisboa, omet significativament el concepte «identitat europea» potser intentant esquivar les polèmiques que, de totes maneres, van ser avivades per la qüestió simbòlica.

Enfront de l'objectivació d'Europa o la UE, el TCE i el TL objectiven en major mesura la realitat estatal i de manera molt particular quan es refereixen en múltiples ocasions a la cultura o tradició dels Estats membres, que són elements a preservar. En el cas de la cultura, normalment com a part d'una diversitat que no ha de menyscar-se en benefici de la hipotètica uniformitat que representaria la UE. I quant al segon lexema, són repetides les referències a les tradicions constitucionals dels Estats membres, normalment per a subratllar que són la font de la qual beu la normativa europea o que s'ha de respectar la seua singularitat (de fet, algunes de les presències de «tradició» en el TL es troben en les declaracions particulars annexes que realitzen

estats com Txèquia o Irlanda, que són alguns que es van oposar al TCE). Així mateix, i enfront de la cridanera absència de la «identitat europea», s'al·ludeix en alguna ocasió a les «identitats nacionals», sempre per a precisar que el projecte comú no ha d'impedir que siguin respectades.

D'altra banda, i hipotèticament, la progressió en la definició de ciutadà europeu, les seues obligacions i drets, i l'ampliació del seu concurs en la presa de decisions (encara que seguisca en un nivell limitat) permeten modificar la relació entre ciutadà i nació, i obrin la possibilitat que es vagin assentant la identificació amb Europa i el desenvolupament d'una esfera pública europea, que és compatible amb el marc nacional i els sentiments de pertinença que genera (Bekemans, 2012; sobre l'impacte del marc jurídic comú, veure Carr, 2015). En definitiva, els valors que desenvolupen els tractats (llibertat, igualtat, pluralisme, tolerància, justícia, etc.) es pretén que siguin constitutius de la identitat europea. Però la retallada del text constitucional, en alguns casos quant al desenvolupament de la ciutadania europea, deixa en suspens la progressió de la identificació amb la UE, mentre que la que es produeix amb els Estats es manté gràcies als moviments defensius que es van gestar a principis de mil·lenni, i que quedarien consolidats amb la crisi (Přibáň, 2009: 48).

BALANÇ

Tot i que no hi ha canvis dràstics, perquè la tònica general és la primacia d'una concepció políticocívica combinada amb elements del tipus etnocultural, en el recorregut històric per aquests textos de les institucions europees podem identificar quatre fases:

1. Primitiva (dècades 50-60): no hi ha una preocupació excessiva per la identitat europea, i es veu d'un moment en què políticament i fins i tot acadèmicament domina una visió etnocultural de la identitat territorial (encara que també es considera la dimensió subjectiva).

2. Focalització (dècades 70-80): inici d'una preocupació explícita per la identitat europea. Combinació de les concepcions políticocívica i etnocultural.
3. Assentament (dècada 90): la identitat com a qüestió central. Domini clar d'una concepció políticocívica, encara que persisteixen els elements objectius culturals.
4. Desplaçament (dècades 2000-10): es manté el domini de la concepció políticocívica amb presència d'elements culturals, però la identitat europea desapareix del focus, perquè entra en conflicte amb algunes identitats nacionals.

En suma, s'endevina un avanç gradual de la concepció políticocívica i hi ha una intenció sobre aquest tema en la línia d'incrementar el protagonisme de la ciutadania per a guanyar en legitimitat, almenys formalment. Al mateix temps, la Unió Europea i en concret la seua identitat han experimentat reticències, quan no obert rebuig, per part de forces de tall nacional-estatal que han espentat per a fer desaparèixer dels textos oficials el concepte «identitat europea» i arraconar els símbols europeus (i amb ells la que anava a ser Constitució de la UE). Malgrat això, fins i tot en el Tractat de Lisboa, els elements que objectiven la identitat europea des d'un punt de vista cultural han seguit presents per a exercir de contrast amb un projecte i una concepció políticocívica. Si bé aquesta última guanya terreny, precisament la crisi de legitimitat de la UE, en part a causa d'un dèficit democràtic, a l'escàs pes dels ciutadans en la presa de decisions, impedeix que els seus ideals es mostren en tota la seua expressió. Mentrestant, els autors dels preàmbuls d'aquests tractats, com fa dècades, es veuen en la necessitat d'apuntalar objectivament la UE, la seua identitat, assumir públicament que hi ha una realitat històrica comuna (Tsaliki, 2007). I aquestes formulacions s'efectuen precisament per a combatre l'estigma de l'artificiositat de la construcció europea. Com abans ha succeït amb les nacions, hi ha una temptació recurrent de projectar una lectura perennialista que

trasllade a l'imaginari públic un ens naturalitzat, amb una extensa continuïtat en el temps i l'existència del qual, per tant, s'explica per si mateixa, pel seu traçat històric.

Per tant i *de facto*, s'està produint una combinació dels diferents models de construcció identitària que plantejava Bekemans (2012), tant el *comunitari*, amb el seu èmfasi en elements culturals, com el *liberal-republicà* i la seua atenció a una mena d'identitat cívica, basada en els principis universals de la democràcia, els drets humans, la llei, etc. Però també el *constructivista*, perquè és un fet que s'està donant un increment dels intercanvis entre els europeus i, conseqüentment, la creació d'un espai compartit comença a cobrar forma a diferents nivells.

De totes maneres, la identitat europea està lluny del vigor de les identitats nacionals, dista de ser qualificable com una identitat «forta», en el sentit que va apuntar Cathleen Kantner (2006; veure també Pribáň, 2009: 44-45), i per això es fa difícil que aflore un sentit de ciutadania que permeta la solidaritat entre europeus. Així, per exemple, els alemanys no van sentir la necessitat de ser solidaris amb els grecs en 2010, segons es va poder veure en diverses enquestes a Alemanya, però el sentit de comunitat nacional sí que possibilitava la solidaritat amb els alemanys menys afavorits (Fligstein et ál., 2012), just en l'inici d'una era de *minijobs* en aquest país.

En qualsevol cas i prenent els arguments de Michael Billig (2006) sobre el «nacionalisme banal», els europeus, pel vincle legal als seus Estats, són ciutadans de la UE, tenen un mapa, una bandera, un himne, unes capitals, unes institucions, referències reiterades en els mitjans i els llibres de text, relativa consciència col·lectiva de pertànyer a la comunitat dels europeus, etc. La França de final del segle XVIII, un dels paradigmes del germen de la nació moderna, no tenia millors condicions per a convertir-se en nació que les que té Europa actualment per a passar a ser una «supranació». Així i tot, fan falta més elements per a construir eixa «identitat forta» però sobretot que la presència d'Europa en la vida dels ciutadans

tinga un pes similar al de les nacions i Estats als quals pertanyen —possibilitant si no hi ha altre remei la gestació d'un «poble europeu» real (Tsaliki, 2007: 166; Přibán, 2009: 44)—, i això no sembla que vaja a produir-se a curt o mitjà termini. Precisament el Brexit assenyala el camí de la involució en aquest sentit.

Queda pendent un nou tractat que actualitze el projecte tenint en compte els esdeveniments de l'última dècada i la necessitat imperiosa de democratització, requeriment sense el qual eixa identitat europea en la qual tenen tanta importància els drets universals i els valors cívics no tindrà capacitat de reimpuls.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Adonnino, P. (1985). People's Europe. Reports from the ad hoc committee. *Bulletin of the European Communities*, 7.
- Balanyà, B., Doherty, A., Hoedeman, O., Ma'anit, A., Wesselius, E. (2002). *Europa S.A.* Barcelona: Icaria.
- Bekemans, L. (2012). The idea of Europe: Identity-building from a historical perspective. L. Bekemans (ed.), *A value-driven European future* (pp. 65-81). Nova York: Peter Lang. <https://doi.org/10.3726/978-3-0352-6233-9>.
- Billig, M. (2006). *Nacionalisme banal*. Catarroja: Afers-Universitat de València.
- Carr, K. (2015). Regulating the periphery – shaking the core. *European University Institute Working Papers*, 40, 28 pp. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2728671>.
- Català, L. (2012). *Fonaments de la identitat territorial amb especial atenció a la identitat nacional*. Alacant: Universitat d'Alacant (tesi doctoral).
- Català, L., i Nieto, M. (2018). Identidad supranacional europea en un contexto de crisis. *OBETS-Revista de Ciencias Sociales*, 13(1), 15-43. <https://doi.org/10.14198/OBETS2018.13.1.01>.
- Clerc, L. (2014). European identity: the past and the present. M. Holmberg i H-P. Ikäheimo (eds.), *Narratives of Europe* (pp. 7-13). Tallin: Eurooppalainen Suomi ry.
- Comissió Europea (2012). *The development of European identity/identities: unfinished business*. Brussel·les: Comissió Europea.
- Comissió Europea (1992). *Tratado de la Unión Europea*. Brussel·les: Comissió Europea.
- Comissió Europea (1973). Declaration on European Identity. *Bulletin of the European Communities*, 12, 118-122.
- Delanty, G. (2003). Is there a European identity? *Global Dialogue*, 5(3-4).
- ETCD-European Task Force on Culture and Development (1997). *In from the margins*. Estrasburg: Consell d'Europa.
- Etxezarreta, M. (2008). La evolución (perversa) de la política social de la Unión Europea. *Revista Internacional de Filosofía Política*, 31, 123-138.
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Ithaca (NY, US): Cornell University Press.
- Ferreira, G. B. (2009). What identity for Europe? *Social Science Tribune*, 14(55), 13-28.
- Fligstein, N. (2009). *Euro-clash*. Oxford: Oxford University Press. <https://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199580859.001.0001>.
- Fligstein, N., Polyakova, A., Sandholtz, W. (2012). European integration, nationalism and European identity. *Journal of Common Market Studies*, 50(51), 106-122. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2011.02230.x>.
- Friese, H. (2004). La otredad de Europa. *Política y Sociedad*, 41(3), 99-112.
- Gattermann, K., Högenauer, A.-L., Huff, A. (2016). Studying a new phase of Europeanisation of national parliaments. *European Political Science*, 15(1), 89-107. <https://doi.org/10.1057/eps.2015.56>.
- Granja, D. M., i Charpenel, E. (2014). El ideal de la paz perpetua en Rousseau y Kant. *Signos Filosóficos*, 16(31). <https://doi.org/10.15446/ideasyvalores.v65n162.59715>.
- Guth, J. L., i Nelsen, B.F. (2014). Religion in the creation of European and national identities. Oxford Symposium on Religious Studies at the University. Church of St. Mary. Desembre.
- Habermas, J. (1996). The European Nation State. *Ratio Juris*, 9(2), 125-137.

- Hernández, J., i Ramiro, P. (2016). *Contra la lex mercatoria*. Barcelona: Icaria.
- Hobsbawm, E. J. (1992). *Naciones y nacionalismo desde 1780*. Barcelona: Crítica.
- Hobsbawm, E. J., i Ranger, T. (Comps) (1988). *L'invent de la tradició*. Vic: Eumo.
- Hopkins, D. J., i King, G. (2010). A method of automated nonparametric content analysis for social science. *American Journal of Political Science*, 54(1), 229-247. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2009.00428.x>.
- Hroch, M. (1996). From national movement to the fully-formed nation. G. Balakrishnan (ed.), *Mapping the nation* (pp. 78-97). Londres: Verso.
- Innerarity, D. (2013). The political innovation of the European Union. *Cuadernos Europeos de Deusto*, 48, 51-72. https://doi.org/10.1007/978-3-319-72197-2_7.
- Innerarity, C., y Acha, B. (2010). Los discursos sobre ciudadanía e inmigración en Europa. *Política y Sociedad*, 47(2), 63-84.
- Jansen, T. (ed.) (1999). *Reflections on European Identity*. Brussel-les: Comissió Europea.
- Kaelberer, M. (2004). The Euro and European Identity. *Review of International Studies*, 30, 161-178. <https://doi.org/10.1017/S0260210504005996>.
- Kantner, C. (2006). Collective identity as shared ethical self-understanding. *European Journal of Social Theory*, 9(4), 501-523. <https://doi.org/10.1177/1368431006073016>.
- Karlsson, I. (1999). How to define the European identity today and in the future? T. Jansen (ed.), *Reflections on European identity* (pp. 63-72). Brussel-les: Comissió Europea.
- Keating, A. (2009). Educating Europe's citizens. *Citizenship Studies*, 13(2), 135-151. <https://doi.org/10.1080/13621020902731140>.
- López Facal, R. (2010). Nacionalismos y europeísmos en los libros de texto. *La Historia Enseñada*, 14, 9-30. <https://doi.org/10.14409/cya.v1i14.1673>.
- McDonald, M. (1999). European identity - an anthropological approach. T. Jansen (ed.), *Reflections on European Identity* (pp. 77-80). Brussel-les: Comissió Europea.
- Moes, J. (2008). European identity compared. ECPR 4th Pan-European Conference on EU-Politics, 25-27, 23 pp.
- Paradés, M. (2013). La identidad española y la identidad europea en el apoyo a la Unión Europea. XIº Congreso Español de Sociología, July. FES, Madrid.
- Popa, M-C. (2016). Algunas reflexiones sobre el análisis del proyecto europeo como espacio discursivo. *Espéculo*, 56, 9-16.
- Přibáň, J. (2009). The juridification of European identity. *Constellations*, 16(1), 44-58. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8675.2009.00520.x>.
- Recchi, E., i Salamo ska, J. (2014). Keeping the European faith. *Partecipazione e Conflitto*, 7(3), 509-531. <https://doi.org/10.1285/i20356609v7i3p509>.
- Smith, A. D. (2004). *Nacionalismo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Trausch, G. (1999). Consciousness of European Identity after 1945. T. Jansen (ed.), *Reflections on European identity* (pp. 21-26). Brussel-les: Comissió Europea.
- Tsaliki, L. (2007). The construction of European identity and citizenship through cultural policy. *European Studies*, 24, 157-182. https://doi.org/10.1163/9789401204156_010.
- Waldschmidt, A. (2009). Disability policy of the European Union: the supranational level. *ALTER-European Journal of Disability Research*, 3, 8-23. <https://doi.org/10.1016/j.alter.2008.12.002>.
- Westle, B. (2016). National and European Identity. J. Grimm, L. Huddy, P. Schmidt, J. Seethaler (Eds.). *Dynamics of National Identity* (pp. 256-283). Nova York: Routledge.
- Wisniewski, E. (2013). The influence of the European Parliament on the European External Action Service. *European Foreign Affairs Review*, 18(1), 81-102.
- Wodak, R., i Boukala, S. (2015). European identities and the revival of nationalism in the EU. *Journal of Language and Politics*, 143, 87-109. <https://doi.org/10.1075/jlp.14.1.05wod>.

NOTA BIOGRÀFICA

Doctor en Sociologia per la Universitat d'Alacant. Durant més de 20 anys consultor al mateix temps que professor associat en la Universitat d'Alacant, des de 2018 és professor a temps complet en el Departament de Sociologia II. Les seues línies d'investigació principals són: identitat, sociolingüística i sociologia de l'alimentació.

RESSENYES

POLANYI, Karl

La naturaleza del fascismo

Barcelona: Virus, 253 p.

Fernando Gil Sánchez

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

fergil3@alumni.uv.es

Comprendre els esdeveniments actuals, transgredir la llei irrevocable de la història que «nega als contemporanis la possibilitat de conèixer en els seus inicis els grans moviments que determinen la seua època¹» (Zweig, 2016: 451) és una de les tasques més difícils i decisives per a la humanitat, ja que «per [...] apropar-nos a la cosa, a la seua estructura, i trobar una via per accedir-hi, hem de [...] distanciar-nos» (Kosík, 1967: 40). Molts pensadors han contribuït a aproximar-nos de manera asimptòtica a complir aquesta missió. Entre ells, Karl Polanyi ocupa un lloc privilegiat. Per aquest motiu, el seu pensament és una referència per a tots aquells que tracten de comprendre la societat contemporània i reflexionar sobre el futur de la humanitat en el segle XXI.

Actualment existeixen raons extrínseques i intrínseques al pensament de Karl Polanyi per recuperar la seua obra.

D'una banda, el mode de producció capitalista és hui més que mai el sistema econòmic hegemònic a nivell mundial. Després de l'enfonsament del «socialisme real» molts s'afanyaren a proclamar la «fi de la història» i a afirmar de nou el capitalisme com l'únic mode de producció natural i eficaç. Instal·lats en un «realisme

capitalista»² (Fisher, 2016) que obstrueix qualsevol temptativa d'imaginar un nou escenari cultural i sociopolític, hem assistit amb resignació social a la intensificació d'un projecte neoliberal que, a través de processos d'«acumulació per desposseïció»³ (Harvey, 2004), ha desmantellat l'estat del benestar, ha redistribuït actius des de l'esfera pública al domini del capital i ha reduït les interferències democràtiques en l'economia. Sens dubte, la capacitat dels Estats per a conciliar els drets ciutadans i les exigències de l'acumulació capitalista s'ha vist perjudicada: «Els mercats han començat a dictar [...] allò que els Estats, suposadament sobirans i democràtics, poden fer pels seus ciutadans i allò que deuen negar-los» (Streeck, 2011: 24). Així doncs, la

1 Totes les traduccions al valencià han sigut realitzades per l'autor a partir dels textos referenciats.

2 Concepte encunyat per Mark Fisher en el llibre *Realismo capitalista. ¿No hay alternativa?* que defineix la ideologia neoliberal contemporània com un tancament sistemàtic a tot escenari cultural i sociopolític que contravinga la màxima generalitzada que no hi ha alternativa al capitalisme.

3 El concepte d'«acumulació per desposseïció» encunyat per David Harvey en *El nuevo imperialismo* i inspirat en el concepte marxista d'«acumulació originària», representa en l'actualitat una de les formes més precises d'examinar l'actual situació del capitalisme global caracteritzat pel model neoliberal. Amb ell es pretenen explicar els nous models de comportament del capitalisme contemporani, i respondre així a la necessitat de revisar el rol permanent que les pràctiques de desposseïció i l'expansió espai-temporal han tingut en la seua capacitat adaptativa.

funció de l'Estat és ara «crear i preservar el marc institucional apropiat per al desenvolupament d'aquestes pràctiques» (Harvey, 2007: 6).

D'altra banda, la crítica de la utopia liberal del mercat autoregulat i les anàlisis realitzades per Karl Polanyi sobre l'aparició del feixisme i la seua relació amb el capitalisme, la democràcia i el socialisme tornen a reivindicar la seua vigència més enllà dels fenòmens històrics i esdeveniments polítics de la primera meitat del segle xx que els motivaren.

Des d'aquesta perspectiva, la pertinença i la significació del treball realitzat per Fernando Soler Álvarez⁴ són superlatives. El seu treball de selecció i traducció ens dona accés a vint-i-nou escrits ordenats cronològicament que ens apopen a les anàlisis i reflexions que Karl Polanyi va realitzar sobre el feixisme entre els anys 1923 i 1943. Un dels trets més rellevants d'aquesta recopilació acurada és la incorporació de catorze textos inèdits. Aquest material, format per manuscrits i documents⁵ recopilats directament del *Karl Polanyi Digital Archive*, permeten espigar el procés de gestió del seu pensament i seguir-ne l'evolució intel·lectual respecte al fenomen feixista.

Tal com declara el mateix Fernando Soler en la nota preliminar, el seu objectiu quan presenta les consideracions de Polanyi sobre el feixisme no respon únicament a un interès teòric per conèixer en profunditat la gènesi i característiques del feixisme de la seua època, sinó també a un interès pràctic: emfatitzar el caràcter transformador del seu pensament i exhortar-nos a estudiar les especificitats del feixisme contemporani.

Les diverses perspectives des d'on Polanyi analitza el feixisme en aquests escrits aprofundeixen i complementen les tesis exposades en *L'essència del feixisme*, proporcionant nous angles des d'on copsar en tota la seua complexitat el fenomen feixista. Aquesta obra, publicada per primera vegada en 1935 i reeditada en aquesta mateixa col·lecció de textos, indaga i reconstrueix els principis teòrics i els fonaments conceptuals que motivaren l'aparició de la filosofia feixista. Va ser a la dècada següent quan Polanyi estudià les causes que propiciaren la crisi de la societat de mercat i els moviments socials que tractaren de mitigar els efectes destructius del mercat autoregulat. El resultat d'aquesta investigació va ser la publicació de *La gran transformació* i *Nuestra obsoleta mentalidad de mercado*, publicades el 1944 i el 1947 respectivament.

En els textos que componen *La naturaleza del fascismo* trobem escrits que reflexionen sobre la complexa trama d'interessos polítics i econòmics que contribuïren a l'ascens del feixisme a Alemanya i, posteriorment, al començament de la Segona Guerra Mundial⁶; textos que aprofundeixen en les premisses filosòfiques del feixisme i en el model d'Estat corporatiu, autoritari i antiindividualista proposat per Othmar Spann (un dels principals ideòlegs del Partit Nacional Socialista Obrer Alemany)⁷; un article sobre les contradiccions irresolubles del programa econòmic i sociopolític proposat per Hitler⁸; un article sobre els elements i estratègies psicològiques que empra el feixisme per copsar adeptes⁹; articles i conferències sobre els antecedents i factors (interns i externs) que propiciaren la Guerra Civil espanyola, les característiques específiques del feixisme espanyol, el col·laboracionisme de l'Església catòlica amb el bàndol nacional i la repercussió internacional

4 Professor titular del Departament de Filosofia de la Universitat de València.

5 Com assenyala Fernando Soler als annexos i com evidencien les imatges incorporades en el llibre, crida l'atenció el deteriorament dels manuscrits originals pel pas del temps i les correccions del mateix Polanyi, cosa que ha augmentat la dificultat de la traducció. Tant es així que, per a desgràcia del lector, alguns textos van ser rebutjats per la seua il·legibilitat.

6 «Racistas en Berlín», «Contrarrevolución» i «Sobre la situación alemana».

7 «Othmar Spann, el filósofo del fascismo», «La utopía fascista de Spann», «El Estado y el individuo en el fascismo» i «Filosofía fascista e individualismo».

8 «Hitler y la economía»

9 «Hitler y la economía»

que va tindre aquest conflicte bèl·lic¹⁰, i, sobretot, textos on Polanyi analitza la incompatibilitat entre el mercat autoregulat i la democràcia com la principal causa de l'aparició i l'apogeu del feixisme, així com la seua relació amb el socialisme i el cristianisme¹¹.

En els textos recollits en *La naturalesa del feixisme*, Polanyi defineix el feixisme com «la solució revolucionària que manté el capitalisme intacte» (2020: 70); com «un moviment reaccionari [...] que aspira a l'abolició de la democràcia representativa i a l'establiment d'un Estat corporatiu de caràcter totalitari» (2020: 73); un «virus antidemocràtic [...] inherent al capitalisme» (2020: 219) que «és simplement el resultat de la incompatibilitat mútua entre la democràcia i el capitalisme del nostre temps». En síntesi, «en el feixisme, la democràcia se'n va i el capitalisme es queda» (2020: 71).

Amb aquestes paraules, Polanyi denuncia que la classe capitalista tolera a contracor les conquestes democràtiques mentre la seua taxa de benefici es mantinga estable. Ara bé, una crisi en el creixement d'aquesta taxa pot trencar eixa relativa tolerància i provocar una mutació en el sistema que elimine totes les inferències democràtiques que obstaculitzen l'acumulació i valorització del capital. La solució defensiva del capitalisme per salvaguardar el mercat autoregulat i el domini de la classe capitalista sobre els treballadors consisteix, tal com assenyala Polanyi en *La gran transformació*, en «l'extirpació de totes les institucions democràtiques» (2016: 389).

Com el mateix Polanyi adverteix, és important precisar la problemàtica sobre el feixisme. La tendència a centrar la discussió en la disjuntiva entre feixisme i comunisme és per a Polanyi una manera deficient de plantejar els problemes socials creats pel mercat autoregulat. Des

de la seua perspectiva, «afirmar que el comunisme és l'alternativa al feixisme és enfosquir la qüestió a favor de la posició feixista» (2020: 202) perquè el comunisme és un mode de producció que es contraposa al capitalisme mentre que l'alternativa política i social a què s'enfronta la humanitat és feixisme o democràcia. Una democràcia que, per a Polanyi, «no pot continuar existint més que en una economia socialista» (2020: 202); que «només pot mantenir-se si les masses aprenen a comprendre els efectes de l'economia capitalista» (2020: 45).

En l'actualitat, la tirania dels mercats ha ressorgit amb una força tan anorreadora que ni el mateix Polanyi podria haver imaginat en els seus pronòstics més pessimistes. De nou, la reacció del feixisme torna a manifestar-se com la solució del capitalisme davant les seues dinàmiques internes, el setge de les demandes democratitzadores i «la influència popular en la política» (Polanyi, 2020: 202). La «dislocació social»¹² (Polanyi, 2016) produïda pel mercat autoregulat ha propiciat l'aparició de moviments feixistes que, lluny de ser una alternativa política disposada a tornar l'economia a la cleda política, tal com es presentaren a principis del segle xx, només representen una variació interna del mateix neoliberalisme que, conscient de l'amenaça, obstrueix qualsevol alternativa de caràcter emancipador.

En *La naturalesa del feixisme* es trasllueix el rebuig de Polanyi a una concepció merament especulativa del pensament, a entendre la filosofia com un espai de consolació on sostrae's i acumular derrotes; com una esfera teòrica que, aïllada de la consciència i la praxis social, resol reflexivament les contradiccions vitals abstraient-ne contingut concret. El pensament de Polanyi, lluny de resignar-se i admetre la impossibilitat de l'esdevenir dels successos, adopta un paper actiu en concebre la interpretació de la realitat com el fonament teòric d'una posterior transformació social.

10 «España: fascismo y Guerra Civil» i «¿Por qué volver loca a Rusia?».

11 «Fascismo y socialismo», «Las premisas espirituales del fascismo», «La economía está a favor del fascismo. ¿Hay una salida democrática?», «El fascismo y la terminología marxista», «¿Qué es el fascismo?», «Fascismo y cristianismo», «La filosofía y la economía del fascismo», «El espíritu del fascismo», «No hay "alternativa cristiana"», «¿Qué es el fascismo? Su naturaleza e historia» i «El virus fascista».

12 Concepte emprat per Polanyi per expressar les transformacions perjudicials que la instauració del mercat autoregulat va infringir a la societat.

És des d'aquesta dimensió compromesa del pensament de Polanyi des d'on Fernando Soler ens proposa rellegir aquests escrits i pensar la nostra realitat. Comprendre la naturalesa del feixisme se'ns revela com una tasca imperativa per confrontar-lo de manera eficaç, per entendre les singularitats dels nous moviments feixistes i ataüllar un altre mode d'organització social aliena als mecanismes del mercat autoregulat.

No ens encaixem l'elm de boira que emprava Perseu per perseguir els monstres per tal de, cobrint-nos els ulls i l'oïda, ser capaços de negar-ne l'existència (Marx, 2008: 8), no oblidem que «resignar-se és una covardia [...] una indignitat» (Sábato, 2014: 118); que «si un mateix no es resisteix a allò aparentment inevitable, mai sabrà fins a quin punt era en realitat inevitable» (Eagleton, 2015: 20); que «ací no hi ha certesa, sinó únicament una lluita amb un desenllaç obert» (Heinrich, 2008: 201).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFICAS

- Eagleton, T. (2015). *Por qué Marx tenía razón*, Barcelona: Península.
- Fisher, M. (2016). *Realismo capitalista. ¿No hay alternativa?* Buenos Aires: Caja negra.
- Harvey, D. (2004). *El nuevo imperialismo*. Madrid: Akal.
- Harvey, D. (2007). *Breve historia del neoliberalismo*. Madrid: Akal.
- Heinrich, M. (2008). *Crítica de la economía política: una introducción a El Capital de Marx*. Madrid: Escolar y Mayo Editores.
- Kosík, K. (1967). *Dialéctica de lo concreto*. Mèxic: Grijalbo.
- Marx, K. (2008). *El capital*. Madrid: Siglo XXI.
- Polanyi, K. (2016). *La gran transformación*. Barcelona: Virus.
- Polanyi, K. (2018) *Nuestra obsoleta mentalidad de mercado*. Barcelona: Virus.
- Polanyi, K. (2020). *La naturaleza del fascismo*. Barcelona: Virus.
- Sábato, E. (2014). *La resistencia*. Barcelona: Seix Barral.
- Streeck, W. (2011). Las crisis del capitalismo democrático. *New Left Review*, 71, 5-26.
- Zweig, S. (2016). *El mundo de ayer*. Barcelona: Acantilado.

Normes per als autors de *Debats. Revista de cultura, poder i societat*

Normes per a l'autor/a

Les persones que envien treballs per a publicar a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* hauran de verificar prèviament que el text enviat s'ajusta a les normes següents:

S'acceptaran diferents tipus de treballs:

- **Articles:** seran treballs teòrics o empírics originals, complets i desenvolupats.
- **Punts de vista:** article de tipus assagístic en el qual es desenvolupa una mirada innovadora sobre un debat en el camp d'estudi de la revista o bé s'analitza una qüestió o un fenomen social o cultural d'actualitat.
- **Ressenyes:** crítiques de llibres.
- **Perfils:** entrevistes o glosses d'una figura intel·lectual d'especial rellevància.

Els treballs s'enviaran en OpenOffice Writer (.odt) o Microsoft Word (.doc) a través del lloc web de la revista. No s'acceptarà cap altre mitjà d'enviament ni es mantindrà correspondència sobre els originals no enviats a través del portal o en altres formats.

Els **elements no textuais** (taules, quadres, mapes, gràfics, il·lustracions, etc.) que continga el treball apareixeran inserits en el lloc del text que corresponga. A més, es lliuraran per separat com a arxiu addicional els gràfics editables en format OpenOffice Calc (.ods) o Microsoft Excel (.xls) i els mapes, il·lustracions o imatges en els formats .jpeg o .tif a 300 ppp. Tots estaran numerats i titulats, se n'especificarà la font al peu, si escau, i s'hi farà referència explícita en el text.

Els treballs enviats seran inèdits i no es podran sotmetre a la consideració d'altres revistes mentre es troben en procés d'avaluació a *Debats. Revista de cultura, poder i societat*. Excepcionalment, i per raons d'interés científic o de divulgació d'aportacions especialment notòries, l'Equip de redacció podrà decidir la publicació i traducció d'un text ja publicat.

Números monogràfics

A *Debats* hi ha la possibilitat de publicar números monogràfics. Aquesta secció també està oberta a propostes de la comunitat científica. L'acceptació d'un número monogràfic està condicionada per la presentació d'un projecte amb els objectius i la temàtica del número monogràfic, així com una relació detallada de les contribucions esperades o bé de la metodologia de la convocatòria de contribucions (*call for papers*). En el cas que el Consell de redacció accepti el projecte de monogràfic, el director del monogràfic gestionarà l'encàrrec i la recepció dels originals. Una vegada rebuts, els articles seran transmesos i avaluats per la revista. L'avaluació la faran experts i pel mètode amb cegament doble (*double blind*). Tots els treballs enviats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* s'avaluaran d'acord amb criteris d'estricta qualitat científica. Per a obtenir informació més detallada sobre el procés de coordinació i avaluació d'experts d'un número monogràfic, les persones interessades han de contactar amb l'equip editorial de *Debats*.

Llengües de la revista

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica en la versió en paper i digital en valencià-català i en castellà.

Els treballs enviats han d'estar escrits en valencià-català, castellà o anglès. En el cas que els articles siguin avaluats positivament pels revisors anònims i aprovats pel Consell de redacció, *Debats. Revista de cultura, poder i societat* es farà càrrec de la traducció al valencià-català i al castellà.

Els monogràfics es traduiran a l'anglès i anualment s'editarà un número en paper amb el contingut dels monogràfics publicats.

Format i extensió de la revista

Els articles i propostes de *Debats* aniran precedits d'un **full de coberta** en què s'especificarà la informació següent:

- Títol, en valencià-català o castellà, i en anglès.
- Nom de l'autor/a o dels autors/es.
- Filiació institucional: universitat o centre, departament, unitat o institut de recerca, ciutat i país.
- Adreça de correu electrònic. Tota la correspondència s'enviarà a aquesta adreça electrònica. En el cas d'articles d'autoria múltiple, s'haurà d'especificar la persona que mantindrà la correspondència amb la revista.
- Breu nota biogràfica (d'un màxim de 60 paraules) en què s'especifiquen les titulacions més altes obtingudes (i per quina universitat), la posició actual i les principals línies de recerca. *Debats. Revista de cultura, poder i societat* podrà publicar aquesta nota biogràfica com a complement de la informació dels articles.
- Identificació ORCID. En cas de no disposar-ne, *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, recomana als autors que es registren en <http://orcid.org/> per obtenir un número d'identificació ORCID.
- Agraïments: en el cas d'incloure'n, aniran després del resum i no tindran una extensió superior a les 250 paraules.

El text dels articles anirà precedit d'un **resum** d'una extensió màxima de 250 paraules (que exposarà clarament i concisament els objectius, la metodologia, els principals resultats i les conclusions del treball) i d'un màxim de 6 **paraules clau** (no incloses en el títol, i que hauran de ser termes acceptats internacionalment en les disciplines científicosocials i expressions habituals de classificació bibliomètrica). Si el text està escrit en valencià-català o en castellà, s'hi afegirà el resum (*abstract*) i les paraules clau (*keywords*) en anglès. Si el text està originalment escrit en anglès, l'Equip de redacció podrà traduir-ne el títol, el resum i les paraules clau al valencià-català i al castellà, en el cas que l'autor o autora no en proporcione la traducció.

El text dels articles s'haurà d'enviar anonimitzat: se suprimiran (sota el rètol d'**anonimitzat**) totes les citacions, agraïments, referències i altres al·lusions que poguessen permetre directament o indirectament la identificació de l'autor o autora. La redacció de *Debats. Revista de cultura, poder i societat* s'assegurarà que els textos compleixen aquesta condició. Si l'article és acceptat per a publicació, se n'enviarà la versió no anonimitzada a la revista, en cas que diferís de l'enviada prèviament.

Tret de casos excepcionals, els **articles** tindran una extensió entre 6.000 i 8.000 paraules, incloent-hi les notes al peu i excloent-ne el títol, els resums, les paraules clau, els gràfics, les taules i la bibliografia.

Els **punts de vista** constaran de textos d'una extensió aproximada de 3.000 paraules cadascun, incloent-hi les notes al peu i excloent-ne el títol, els resums, les paraules clau, els gràfics, les taules i la bibliografia. Un dels textos haurà de ser una presentació de l'aportació que siga objecte de discussió, realitzada per l'autor o autora o bé pel coordinador o coordinadora del debat.

Les **ressenyes** tindran una extensió màxima de 3.000 paraules. A l'inici, s'especificaran les dades següents de l'obra ressenyada: autor o autora, títol, lloc de publicació, editorial, any de publicació i nombre de pàgines. També s'hi haurà d'incloure el nom i els cognoms, la filiació institucional i l'adreça electrònica de l'autor o autora de la ressenya.

Les **entrevistes** o glosses d'una figura intel·lectual tindran una extensió màxima de 3.000 paraules. A l'inici, s'especificaran el lloc i la data de la realització de l'entrevista i el nom, els cognoms i la filiació institucional de la persona entrevistada o a la qual es dedica la glossa. També s'hi haurà d'incloure el nom i els cognoms, la filiació institucional i l'adreça electrònica de l'autor o autora de l'entrevista o la glossa.

El **format del text** haurà de respectar les normes següents:

- Tipus i mida de lletra: Times New Roman 12.
- Text a 1,5 espais, excepte les notes al peu, i justificat.
- Les notes aniran numerades consecutivament al peu de la pàgina corresponent i no al final del text. Es recomana reduir-ne l'ús al màxim i que aquest ús siga explicatiu (mai de citació bibliogràfica).
- Les pàgines aniran numerades al peu a partir de la pàgina del resum, començant pel número 1 (el full de coberta amb les dades de l'autor o autora no es numerarà).
- No se sagnarà l'inici dels paràgrafs.
- Totes les abreviatures estaran descrites la primera vegada que es mencionen.

Els diferents apartats del text no han d'anar numerats i s'escriuran tal com es descriu a continuació:

- **Negreta, espai dalt i baix**
- *Cursiva, espai dalt i baix*
- *Cursiva, espai dalt*. El text començaria en la mateixa línia, com en aquest exemple.

Les **citacions** hauran de respectar el model APA (American Psychological Association).

- Les citacions apareixeran en el cos del text i s'evitarà d'utilitzar notes al peu l'única funció de les quals siga bibliogràfica.
- Se citarà entre parèntesis, incloent-hi el cognom de l'autor o l'autora, l'any; per exemple, (Becker, 1984).
- Si en dues obres del mateix autor coincideix l'any, es distingiran amb lletres minúscules darrere de l'any; per exemple, (Bourdieu, 1989a).
- Si els autors són dos, se citaran els dos cognoms units per «i»: (Lapierre i Roueff, 2013); si són entre dos i cinc, se citarà el cognom de tots els autors la primera vegada que apareguen en el text; en les citacions subsegüents, però, se citarà únicament el primer autor seguit d'«et al.» (en lletra redona); per exemple, (Dean, Anderson, i Lovink, 2006: 130) en la primera citació, però (Dean et al., 2006: 130) en les citacions subsegüents. Si els autors són sis o més, se citarà sempre el cognom del primer autor seguit d'«et al.».
- Si s'inclouen dues o més referències dins dels mateixos parèntesis, se separaran amb punt i coma, per exemple: (Castells, 2009; Sassen, 1999). O d'un mateix autor: (Martínez, 2011; 2013).
- Les citacions literals aniran entre cometes i seguides de la referència corresponent entre parèntesis, que inclourà obligatòriament les pàgines citades; si sobrepassen les quatre línies, es transcriuran separadament del text principal, sense cometes, amb una sagnia més gran i una mida de lletra més petita.

La **llista completa de referències bibliogràfiques** se situarà al final del text, sota l'epígraf «Referències bibliogràfiques». Les referències es redactaran segons les normes següents:

- Només s'hi inclouran els treballs que hagen estat citats en el text.
- Caldrà incloure el DOI (Digital Object Identifier) de les referències que en tinguen (<http://www.doi.org/>)
- L'ordre serà alfabètic segons el cognom de l'autor o autora. En cas de diverses referències d'un mateix autor/a, s'ordenaran cronològicament segons l'any. Primer s'inclouran les referències de l'autor o

autora tot sol; en segon lloc, les obres compilades per l'autor o autora, i, en tercer lloc, les de l'autor o autora amb altres coautors o coautores.

- S'aplicarà sagnia francesa a totes les referències.

L'apartat de referències bibliogràfiques seguirà el model APA (American Psychological Association) segons el tipus de document citat:

■ **Llibres:**

- Un autor: Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londres: Verso.
- Dos autors: Harvey, L., i Knight, P. T. (1996). *Transforming Higher Education*. Buckingham/Bristol: The Society for Research into Higher Education / Open University Press.
- Més de sis autors: Es faran constar en la referència els sis primers autors seguits d'«et al.».
- Obres compilades, editades o coordinades i amb diferents volums: Campo, S. del (ed.) (1993). *Tendencias sociales en España (1960-1990)*, vol. II. Madrid: Fundación BBV.
- Referència a una edició que no siga la primera, la primera edició anirà entre claudàtors després de l'edició utilitzada Condorcet, N. (2005 [1793-1794]). *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Chicoutimi/Quebec: Les Classiques des Sciences Sociales.

■ **Article de revista:**

- Un autor: Hirsch, P. M. (1972). Processing fads and fashions: An organization-set analysis of cultural industry systems. *American Journal of Sociology*, 77(4), 639-659.
- Dos autors: Bielby, W. T., i Bielby, D. D. (1999). Organizational mediation of project-based labor markets: Talent agencies and the careers of screenwriters. *American Sociological Review*, 64(1), 64-85.
- Més de dos autors i menys de set: Dyson, E., Gilder, G., Keyworth, G., i Toffler, A. (1996). Cyberspace and the american dream: A magna carta for the knowledge age. *Information Society*, 12(3), 295-308.

- **Capítol d'un llibre:** DiMaggio, P. (1991). Social structure, institutions and cultural goods: The case of the United States. En P. Bourdieu, i J. Coleman (ed.), *Social theory for a changing society* (p. 133-166). Boulder: Westview Press.

En aquest punt cal incloure articles en llibres d'actes, en monogràfics, en manuals, etc.

■ **Referències d'Internet:**

- Documents en línia: Raymond, E. S. (1999). *Homesteading the noosphere*. Recuperat el 15 de gener de 2017 de <http://www.catb.org/~esr/writings/homesteading/homesteading/>
- Generalitat Valenciana (2017). Presència de la Comunitat Valenciana en FITUR 2017. Recuperat el 7 de març de 2017 de http://www.turisme.gva.es/opencms/opencms/turisme/va/contents/home/noticia/noticia_1484316939000.html
- Articles de revistes en línia: Ros, M. (2017). La «no-wash protest» i les vagues de fam de les presoneres republicanes d'Armagh (nord d'Irlanda). Una qüestió de gènere. *Papers*, 102(2), 373-393. Recuperat el 18 de març de 2017 de <http://papers.uab.cat/article/view/v102-n2-ros/2342-pdf-es>
- Articles de diaris en línia. Amb autor: Samuelson, R. J. (11 d'abril de 2017). Are living standards truly stagnant? *The Washington Post*. Recuperat el 12 d'abril de 2017 de https://www.washingtonpost.com/opinions/are-living-standards-truly-stagnant/2017/04/11/10a1313a-1ec7-11e7-ad74-3a742a6e93a7_story.html?utm_term=.89f90fff5ec4

- Sense autor: *La Veu del País Valencià* (11 d'abril de 2017). Els valencians són els ciutadans de l'Estat que més dies de treball necessiten per a pagar el deute públic. Recuperat el 12 d'abril de 2017 de <http://www.diarilaveu.com/noticia/72769/valencians-pagar-treball-deute-public>

Es prega als autors o autores dels originals enviats que adapten la bibliografia al model APA en tots aquells casos no exemplificats en aquest apartat. Els textos que no s'ajusten a aquest model seran retornats als autors o autores perquè hi facen els canvis oportuns.

Normes del procés de selecció i publicació

Debats. Revista de cultura, poder i societat publica treballs acadèmics de recerca teòrica i empírica rigorosa en els àmbits de les ciències socials i les humanitats en general. No obstant això, en alguns monogràfics es podran incorporar algunes aportacions d'altres disciplines afins a la temàtica de cultura, poder i societat, com la història, la ciència política i els estudis culturals.

L'avaluació serà encarregada a acadèmics experts i es desenvoluparà pel mètode amb cegament doble (*double blind*) en els articles de la secció de monogràfic anomenada «Quadern» i en els de miscel·lània d'articles de recerca. Tots els treballs d'aquestes seccions enviats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* s'avaluaran d'acord amb criteris d'estricta qualitat científica

Els errors de format i presentació, l'incompliment de les normes de la revista o la incorrecció ortogràfica i sintàctica podran ser motiu de rebuig del treball sense passar-lo a avaluació. Una vegada rebut un text que complisca tots els requisits formals, se'n confirmarà la recepció i començarà el procés d'avaluació.

En una primera fase, l'Equip de redacció efectuarà una revisió general de la qualitat i l'adequació temàtica del treball, i podrà rebutjar directament, sense passar a avaluació externa, aquells treballs amb una qualitat ostensiblement baixa o que no efectuen cap contribució als àmbits temàtics de la revista. Per a aquesta primera revisió, l'Equip de redacció podrà requerir l'assistència, en cas que ho considere necessari, dels membres del Consell de redacció o del Consell científic. Les propostes per a «Punts de vista» podran ser acceptades després de superar aquesta fase de filtre previ sense necessitat d'avaluació externa.

Els articles que superen aquest primer filtre s'enviaran a dos avaluadors externs, especialistes en la matèria o línia de recerca de què es tracte. En cas que les avaluacions siguin discrepants, o que per qualsevol altre motiu es considere necessari, l'Equip de redacció podrà enviar el text a un tercer avaluador o avaluadora.

Segons els informes dels avaluadors o avaluadores, l'Equip de redacció podrà prendre una de les decisions següents, que serà comunicada a l'autor o autora:

- Publicable en la versió actual (o amb lleugeres modificacions).
- Publicable després de revisar-lo. En aquest cas, la publicació quedarà condicionada a la realització per part de l'autor o autora de tots els canvis requerits per la redacció. El termini per a fer aquests canvis serà d'un mes i s'hi haurà d'adjuntar una breu memòria explicativa dels canvis introduïts i de com s'adeqüen als requeriments de l'Equip de redacció. Entre els canvis proposats, podrà haver-hi la conversió d'una proposta d'article en nota de recerca / nota bibliogràfica i viceversa.
- No publicable, però amb la possibilitat de reescriure i reenviar el treball. En aquest cas, el reenviament d'una versió nova no implicarà cap garantia de publicació, sinó que el procés d'avaluació tornarà a començar des de l'inici.
- No publicable.

En cas que un treball siga acceptat per a publicació, l'autor o autora haurà de revisar les proves d'impremta en el termini màxim de dues setmanes.

Debats. Revista de cultura, poder i societat publicarà anualment la llista de totes les persones que han fet avaluacions anònimes, així com també les estadístiques d'articles acceptats, revisats i rebutjats, i la durada mitjana del lapse entre la recepció d'un article i la comunicació de la decisió final a l'autor o autora.

Bones pràctiques, ètica en la publicació, detecció de plagi i frau científic

Debats. Revista de cultura, poder i societat es compromet a complir les bones pràctiques i les recomanacions d'ètica en les publicacions acadèmiques. S'entenen com a tals:

- Autoria: en el cas d'autoria múltiple s'haurà de reconèixer l'autoria de tots els autors o autores i qui figure com a responsable haurà de garantir que tots els autors o autores aproven les revisions i la versió final.
- Pràctiques de publicació: l'autor o autora haurà de notificar una publicació prèvia de l'article, incloent-hi les traduccions o bé els enviaments simultanis a altres revistes.
- Conflicte d'interessos: cal declarar el suport financer de la recerca i qualsevol vincle comercial, financer o personal que puga afectar els resultats i les conclusions del treball. En aquests casos s'haurà d'acompanyar l'article d'una declaració en què consten aquestes circumstàncies.
- Procés de revisió: el Consell de redacció ha d'assegurar que els treballs d'investigació publicats han estat avaluats almenys per dos especialistes en la matèria, i que el procés de revisió ha estat just i imparcial. Per tant, ha d'assegurar la confidencialitat de la revisió en tot moment i la no-existència de conflictes d'interés dels revisors. El Consell de redacció haurà de basar les seues decisions en els informes raonats elaborats pels revisors.

La revista articularà mecanismes i controls per tal de detectar la comissió de plagis i fraus científics. S'entén per plagi:

- Presentar el treball alié com a propi.
- Adoptar paraules o idees d'altres autors sense el degut reconeixement.
- No emprar les cometes en una citació literal.
- Donar informació incorrecta sobre la veritable font d'una citació.
- Parafrasejar d'una font sense esmentar la font.
- Parafrasejar abusivament, fins i tot si s'esmenta la font.

Les pràctiques constitutives de frau científic són les següents:

- Fabricació, falsificació o omissió de dades i plagi.
- Publicació duplicada i autoplagi.
- Apropiació individual d'autoria col·lectiva
- Conflictes d'autoria.

Debats. Revista de cultura, poder i societat podrà fer públiques, en cas que les haja constatades, les males pràctiques científiques. En aquests casos, el Consell editorial es reserva el dret de desautoritzar aquells articles ja publicats en què es detecte una manca de fiabilitat posteriorment com a resultat tant d'errors involuntaris com de fraus o males pràctiques científiques, esmentats anteriorment. L'objectiu que guia la desautorització és corregir la producció científica ja publicada, assegurant-ne la integritat. El conflicte de duplicitat, causat per la publicació simultània d'un article en dues revistes, ha de ser resolt determinant la data de recepció de l'article en cadascuna. Si només una part de l'article conté algun error, aquest es pot rectificar posteriorment per mitjà d'una nota editorial o una fe d'errates. En

cas de conflicte, la revista sol·licitarà a l'autor o autors les explicacions i proves pertinents per a aclarir-lo, i prendrà una decisió final basada en aquestes.

La revista publicarà obligatòriament, en les versions impresa i electrònica, la notícia sobre la desautorització d'un determinat text, en la qual s'han d'esmentar les raons de la decisió per tal de distingir la mala pràctica de l'error involuntari. Així mateix, la revista notificarà la desautorització als responsables de la institució a la qual pertanga l'autor o autors de l'article. Com a pas previ a la desautorització definitiva d'un article, la revista podrà emetre una notícia d'irregularitat, aportant la informació necessària en els mateixos termes que en el cas d'una desautorització. La notícia d'irregularitat es mantindrà el temps mínim necessari, i conclourà amb la retirada o amb la desautorització formal de l'article.

Avís de drets d'autor

Sense perjudici del que disposa l'article 52 de la Llei 22/1987 d'11 de novembre de propietat intel·lectual, BOE del 17 de novembre de 1987, i segons aquest, les autores i els autors cedeixen a títol gratuït els seus drets d'edició, publicació, distribució i venda sobre l'article, per tal que siga publicat a *Debats. Revista de cultura, poder i societat*.

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat «Reconeixement – NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc no es pot fer servir l'obra original amb finalitats comercials».

Així, quan l'autor o autora envia la seua col·laboració, accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i de publicació. Igualment autoritza *Debats. Revista de cultura, poder i societat* a incloure el seu treball en un fascicle de la revista perquè es pugui distribuir i vendre.

Llista de verificació per a preparar trameses

Com a part del procés de la tramesa, els autors o autores han de verificar que compleixen totes les condicions següents:

1. L'article no s'ha publicat anteriorment ni s'ha presentat abans en cap altra revista (o s'ha enviat una explicació a «Comentaris per a l'editor o editora»).
2. El fitxer de la tramesa està en format de document editable d'OpenOffice (.odt), Microsoft Word (.doc).
3. S'han proporcionat els DOI de les referències sempre que ha sigut possible.
4. El text utilitza un interlineat d'1,5 espais, lletra de mida 12 punts; s'utilitza cursiva en comptes de subratllat. Pel que fa a totes les il·lustracions, figures i taules, es col·loquen al lloc corresponent del text i no al final.
5. El text compleix els requisits estilístics i bibliogràfics descrits en les instruccions als autors o autores.
6. Si es trameta a una avaluació per experts d'una secció de la revista, s'han de seguir les instruccions a fi d'assegurar una avaluació anònima.
7. L'autor o autora ha de complir les normes ètiques i de bones pràctiques de la revista, en coherència amb el document disponible a la pàgina web de la revista.

La tramesa s'ha d'enviar a: secretaria.debats@dival.es

En cas que no se segueixquen aquestes instruccions, les trameses es podran retornar als autors o autores.

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Nom i cognoms _____

Carrer _____ Ciutat _____ CP _____

Tel. _____ Adreça electrònica _____ Fax _____

Desitge subscriure'm per un any (dos números) a partir del proper número de *DEBATS. Revista de cultura, poder i societat*, mitjançant:

Transferència bancària a Bankia: 2077 0049 8631 0092 4708 – Código swift: cvalesv
DEBATS/DIPUTACIÓ VALÈNCIA

Domiciliació bancària:

Entitat bancària _____ Codi _____

Domicili sucursal _____ Codi _____

Número de compte _____

IBAN _____

Data _____

Signatura

Per import de:
Espanya: 10 €; Europa: 14 €; resta de països: 15 €.
Preu per exemplar: 6 €.

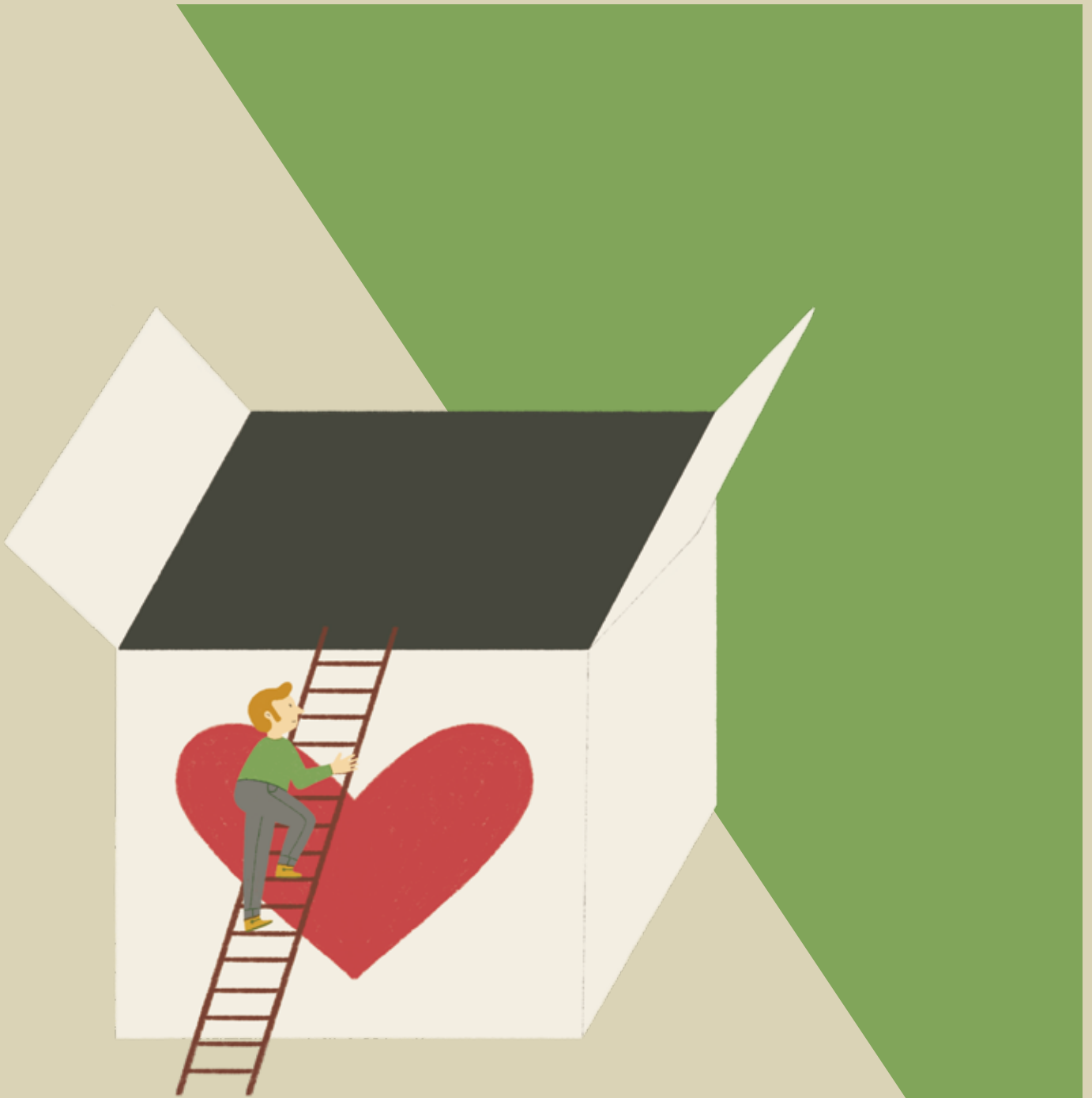
Els exemplars endarrerits (llevat dels que estiguen exhaurits) se sol·licitaran a Sendra Marco, distribució d'edicions, SL / Carrer Taronja, 16. 46210 Picanya. Tel. 961 590 841 / sendra@sendramarco.com

institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

ISSN: 0212-0585

9 770212 058502

6,00 €